

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

B.X. MAMATQULOV, B.Q. UTANOV

QISHLOQ XO‘JALIGI STATISTIKASI

Darslik

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan oliy o‘quv yurtlarining “230000– Iqtisod” ta‘lim
sohasining va “5231400 – Statistika (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)”
ta‘lim yo‘nalishlarining talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – IQTISODIYOT – 2020

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mamlakatimiz hukumati tomonidan qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratib kelinmoqda.

Qishloq xo‘jaligi O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, 2018- yilda dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 0,2 foizga oshdi.

O‘zbekiston Respublikasi agrar tarmog‘ida iqtisodiy islohotlar chuqurlashib borayotgan sharoitda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini statistik tahlil qilish, qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini isloh qilish tajribasini umumlashtirish va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqishning ahamiyati oshib bormoqda. Yuqorida qayd etilganlar agrar iqtisodiyotdagi muammolarni hal qilishning maqbul yechimlarini topish va uning o‘zini modernizatsiyalash orqali milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish jarayoniga ta‘sirini kuchaytirish imkonini beradi. O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida oliy ta‘lim yo‘nalishlari va ixtisosliklar bo‘yicha mutaxassislarni tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash hozirgi zamon dolzarb masalasi bo‘lib, u barcha fanlar bo‘yicha xalqaro talab va andozalarga to‘la javob beradigan mazmunli darsliklar yaratishni taqozo etadi. Xususan, yetuk oliy ma‘lumotli iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlash hozirgi vaqtda hayotiy zaruriyatga aylangan.

Shu munosabat bilan iqtisod yo‘nalishidagi oliy o‘quv yurtlarining “Statistika” ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha ta‘lim oluvchi iqtisodchilarni tayyorlashda “Qishloq xo‘jaligi statistikasi” kursini o‘qitilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi bilanoq o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo‘lini tanlab oldi. Ushbu taraqqiyot yo‘li ta‘lim tizimini isloh qilish bo‘yicha ham sa‘y harakatlarni boshlanishiga sababchi bo‘ldi. Mamlakatimiz bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat ko‘rsata boshladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sifatlil kadrlar tayyorlash masalasi mamlakatimiz oldida turgan eng muhim dolzarb muammoga aylandi. Natijada «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi. Ushbu qonunlarga muvofiq Oliy va O‘rta maxsus ta‘lim

vazirligi tomonidan Davlat ta'lim standartlari va shu jumladan «Oliy ta'limning Davlat standartlari» ishlab chiqildi.

Malakali kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash masalasi ko'p jihatdan darslik va o'quv qo'llanmalarni zamon talabi asosida yaratish va ular bilan talabalarni yetarli miqdorda ta'minlash darajasiga bog'liqdir. Hozirgi kunda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablariga binoan yangi avlod darsliklari va o'quv qo'llanmalari yaratildi va yaratilmoqda, ammo ular barcha yo'nalishlar va mutaxassisliklarning namunaviy o'quv rejalari tarkibidagi fanlarni to'liq qamrab ololgan emas. Bugungi kunda ushbu bo'shliqni to'ldirish nuqtai nazaridan ularni yaratish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Shular jumlasiga statistika fanlarini ham kiritish mumkin.

Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotning barcha sohalarida sodir bo'lgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni bilishda, o'rganishda, statistik tahlil etib, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishda statistika fanining va shu jumladan uning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan qishloq xo'jalik statistikasi fanining qonun-qoidalaridan hamda uslub va usullaridan ham amaliy, ham ilmiy faoliyatda foydalanish nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Qishloq xo'jaligi mamlakatimiz iqtisodiyotidagi eng murakkab sohadir. Ushbu sohada mamlakat mustaqilligi tufayli va bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish natijasida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni o'zida mujassamlashtirib olgan qishloq xo'jaligi statistikasi fani bo'yicha darslik namunaviy va ishchi dsaturga mos ravishda bugungi kungacha yaratilgan emas. Shuning uchun mualliflar ushbu fan bo'yicha darslik tayyorlashni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydi va uni nashrga tayyorladi.

Darslikning maqsadi – qishloq xo'jalik statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblash usullarini, hamda ularning tarkibi, tarkibiy tuzilishi, dinamikasi, o'zaro bog'liqligini statistik tahlil etib ilmiy asoslangan xulosalar tayyorlash yo'llarini talabalar va o'quvchilarga tushunarli darajada bayon etishdir.

Darslik «Qishloq xo'jalik statistikasi» fani bo'yicha tasdiqlangan namunaviy o'quv dasturiga mos holda yozildi. Darslik Oliy o'quv yurtlarining qishloq xo'jaligi

sohasini iqtisodiyot, buxgalteriya hisobi va audit, marketing va menejment yo'nalishlarining talabalari, qishloq xo'jalik mutaxassislari uchun mo'ljallangan.

Mualliflar darslikni iqtisodiyotda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda yaratishga harakat qildilar. Shuning uchun unda ayrim kamchiliklarga yo'l qo'yilgan bo'lishi mumkin, shu bois o'quvchilar tomonidan darslik bo'yicha bildirilgan xolisona fikrlarni mualliflar minnatdorlik bilan qabul qiladilar.

1- bob. “QISHLOQ XO‘JALIGI STATISTIKASI” FANINING

PREDMETI VA USLUBI

1.1. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘i – statistikani o‘rganish obyekti ekanligi

Qishloq xo‘jalik statistikasi iqtisodiy statistikaning ajralmas qismidir. Har qanday mustaqil fanning mazmuni uning nimani o‘rganishi va qaysi usullar yordamida o‘rganishi bilan aniqlanadi. Xo‘sh, qishloq xo‘jalik statistikasi fani nimani o‘rganadi? Boshqacha aytganda qishloq xo‘jalik statistikasi fanining predmeti bo‘lib nima hisoblanadi?

Qishloq xo‘jalik statistikasi fanining o‘rganish obyekti bo‘lib, qishloq xo‘jaligi faoliyatida ro‘y bergan va berayotgan ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlar hisoblanadi, ya‘ni barcha qishloq xo‘jalik korxonalari va tashkilotlari va shu jumladan Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari xo‘jaliklari faoliyatida, hamda boshqa tashkilotlarning qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi yordamchi xo‘jaliklari faoliyatida sodir bo‘lgan ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlar qishloq xo‘jalik statistikasining predmeti bo‘lib hisoblanadi. Boshqacha aytganda, qishloq xo‘jalik statistikasi qishloq xo‘jaligining umumiy holati va rivojlanish darajasini qishloq xo‘jalik yerlari va ulardan foydalanish darajasini, ekin maydonlarining hajmi va tarkibini, ekinlarning yalpi hosili va hosildorligini, chorva mollarining sonini, mahsuloti va mahsuldorligini, ishlab chiqarish jarayonining texnika bilan ta‘minlanish darajasini mehnat va moddiy resurslar bilan ta‘minlanish darajasini, mahsulot tannarxi va rentabelligini va boshqa shular kabi qishloq xo‘jaligida sodir bo‘lgan hodisalar va jarayonlarni o‘zaro uzviy bog‘lagan holda o‘rganadi.

Statistika fani predmetining ushbu ta‘rifidan ko‘rinib turibdiki, u ma‘lum xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan. Statistika fani predmetining mazmunini mukammal o‘zlashtirish uchun uning xususiyatlarini yaxshi anglash va bilish zarur. Ushbu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

Statistikaning birinchi xususiyati shundan iboratki, u ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o‘rganadi, shuning uchun ham u ijtimoiy-iqtisodiy fanlar tarkibiga kiradi.

Statistikaning ikkinchi xususiyati shundan iboratki, u ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning miqdoriy tomonlarini o‘rganadi. Masalan, fermer xo‘jaliklarida ishlab chiqarilgan paxta, don kabi mahsulotlarning miqdoriy o‘zgarishlarini (ko‘paygan, kamayganligini) davrlar (yillar) bo‘yicha aniqlashni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Statistikaning uchinchi xususiyati bo‘lib, ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning miqdoriy tomonlarini ularning sifat tomonlari bilan uzviy bog‘lagan holda o‘rganish hisoblanadi. Masalan, ishlab chiqarilgan paxta, don kabi mahsulotlar miqdorlarining davrlar bo‘yicha o‘zgarishini ularning hosildorligi, tannarxi, mehnat unumdorligi kabi sifat ko‘rsatkichlarining o‘zgarishlari bilan bog‘liq holda o‘rganib, xulosalar qilish jarayonini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Statistikaning to‘rtinchi xususiyati bo‘lib ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni miqdor va sifat tomonlarini uzviy bog‘lagan holda aniq zamon va makon miqyosida o‘rganishi hisoblanadi. Ishlab chiqarilgan paxta, don kabi mahsulotlar miqdorlarining o‘zgarishini ularning sifat ko‘rsatkichlari o‘zgarishlari bilan uzviy bog‘lagan holda aniq xo‘jalikning (xo‘jaliklarning) ma‘lum davri bo‘yicha ma‘lumotlarini o‘rganish jarayonini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Xullas, qishloq xo‘jalik statistikasi qishloq xo‘jaligi korxonalari iqtisodiyotida sodir bo‘lgan ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning miqdoriy tomonlarini ularning sifat tomonlari bilan uzviy bog‘lagan holda aniq zamon va makon miqyosida o‘rganadi, tahlil qiladi va ilmiy xulosalar beradi. Ana shu qoida asosida statistika fani predmetining mazmuni ochiladi.

Boshqa mustaqil fanlar kabi statistika fanlari ham o‘z predmetini (obyektini) maxsus usullar yordamida o‘rganadi. Barcha fanlar uchun umumiy usul bo‘lib, dialektik usul hisoblanadi, chunki u ijtimoiy hodisalarni o‘zgarishda, rivojlanishda, taraqqiyotda, o‘zaro bog‘liqlikda deb ta‘riflaydi va shunday holda o‘rganishni taqozo etadi. Statistika fani ham dialektikaning ushbu qonun-qoidalarga suyangan holda,

o'zining xususiy usullarini ishlab chiqqan, ular statistikaning predmetini o'rganishda, statistik tadqiqotlarda keng qo'llaniladi. Bularga quyidagilar kiradi:

- statistik kuzatish;
- statistik kuzatish natijalarini svodkalash va guruhlash;
- olingan materiallarni statistik tahlil qilish usullari.

Ushbu usullar yordamida statistikaning predmeti o'rganiladi, iqtisodiy statistik tahlil qilinadi va ilmiy asoslangan xulosalar chiqariladi.

Demak, qishloq xo'jalik statistikasining usuli bo'lib nima hisoblanadi?

Qishloq xo'jalik korxonalarini faoliyatida sodir bo'lgan ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning miqdor tomonlarini ularning sifat tomonlari bilan uzviy bog'lagan holda o'rganish jarayonida qo'llaniladigan usullar to'plami qishloq xo'jalik statistikasining usuli bo'lib hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni ilmiy asosda to'plash jarayoni statistik kuzatish deb ataladi. Statistik kuzatish statistik tadqiqotlarning birinchi bosqichidir. Statistik kuzatish mamlakatimizning barcha sohalaridagi kabi qishloq xo'jaligida ham quyidagi ikki shaklda tashkil qilinadi: 1) statistik hisobot shaklida; 2) bevosita statistik kuzatish shaklida.

Statistik hisobot – statistik kuzatishning asosiy shaklidir. U barcha korxonalar va tashkilotlar faoliyati haqidagi haqqoniy ma'lumotlarni olish imkoniyatini yaratadi, ammo u ijtimoiy hayotda sodir bo'layotgan barcha hodisalarni to'liq qamrab ololmaydi. SHuning uchun statistik kuzatishning ikkinchi shaklidan foylaniladi. Demak, statistik hisobotlarda o'z aksini topmagan ayrim ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlar to'grisidagi ma'lumotlar bevosita statistik kuzatish orqali olinadi, yig'iladi. Masalan, vaqti-vaqti bilan aholi soni, aholi ixtiyoridagi chorva mollarining bosh soni, mevali daraxtlar soni kabi hodisalar to'grisidagi ma'lumot bevosita kuzatish usuli orqali hisobga olinadi, chunki bozor iqtisodiyoti sharoiti davrida mamlakat va shu jumladan qishloq xo'jalik taraqqiyotini ushbu ma'lumotlarsiz mukammal o'rganib bo'lmaydi.

Statistik kuzatish natijasida ko'p ma'lumotlar to'planadi, ammo ushbu ma'lumotlarning tarqoqligi, biror bir belgi bo'yicha tartibga solinmaganligi sababli sodir bo'lgan hodisalar to'grisida xulosalar chiqarishga imkon byermaydi. SHuning uchun navbatdagi vazifa bo'lib, olingan ma'lumotlarni jamlash, bir tizimga keltirish va ularni qayta ishlash hisoblanadi. Bu vazifa statistik tadqiqotning ikkinchi bosqichida amalga oshiriladi. Bu bosqich – statistik kuzatish natijasida olingan ma'lumotlarni svodkalash va guruhlash deb ataladi. Demak, statistik svodkalash va guruhlash deb nimalar tushuniladi?

Statistik jamlash deb statistik kuzatish natijasida olinadigan ma'lumotlarni oldindan tuzilgan va tasdiqlangan dastur hamda reja asosida yig'ish tushuniladi.

Statistik guruhlash deb statistik kuzatish jarayonida to'plam ma'lumotlarini muhim belgilari bo'yicha guruhlariga ajratib o'rganish tushuniladi.

Statistik tadqiqotning uchunchi bosqichida, to'plangan ma'lumotlarni statistik tahlil qilinib o'rganilayotgan jarayon va imkoniyatlar to'grisida xulosalar chiqariladi va takliflar tayyorlanadi.

Ushbu bosqichda turli umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar (masalan, mutloq va nisbiy miqdorlar, o'rta miqdorlar, indekslar, dinamik ko'rsatkichlar va hokozolar)ni hisoblash, ma'lumotlarni jadval va grafiklar ko'rinishida tasvirlash asosida hodisa va jarayonlar statistik tahlil qilinib, xulosalar va takliflar shakllantiriladi.

Statistika usullarining mazmuni va mohiyati, turlari va shakllari statistikaning nazariyasi darsligida batafsil bayon qilingan, shuning uchun ular haqida ushbu bo'limda qisqacha ma'lumotlar berildi.

Qishloq xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlar bilan boshqa faoliyat turlaridan keskin farq qiladi. Bu xususiyatlarning asosiy lari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayoni tabiiy jarayonlar bilan uzviy bog'lanib ketgan. Bu tarmoqda mahsulot ishlab chiqarish nafaqat mehnat hisobiga, shu bilan bir qatorda tirik organizmlarni mustaqil rivojlanishi hisobiga ham yuzaga keladi. SHuning uchun qishloq xo'jaligida xo'jaliklar va korxonalar to'plami bilan birga yer maydonlari, o'simliklar, hayvonlar to'plami mavjud. Natijada xo'jaliklar va

korxonalarining statistik ko'rsatkichlari tarkibi yer maydonlari, o'simliklar va chorva mollari statistik ko'rsatkichlari bilan to'ldiriladi, kengaytiriladi.

2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib yer hisoblanadi. Yer qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositasidir. U ishlab chiqarish vositasi sifatida chegaralangan, uni ko'paytirish, qayta ishlab chiqarish imkoniyati yo'q. Shuning uchun yerning fiziologik xususiyatlarini hisobga olib, ishlab chiqarish jarayonini shunday tashkil etish lozimki, natijada yerning unumdorligi kamaymasin, balki oshib borsin. Ushbu xususiyat yer va undan foydalanish ko'rsatkichlarining shakllanishida ma'lum darajada ta'sir qiladi.

3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonining asosiy xususiyatlaridan biri, uning mavsumiyligidir. Ishlab chiqarish jarayoni bosqichlarining tartib bilan qat'iy ketma-ketlikda bajarilishi lozim. Masalan dehqonchilikda: ekin maydonini tayyorlash, ekish, parvarish qilish, hosilni yig'ib olish. Ishlab chiqarish bosqichlarida moddiy va mehnat resurslariga bo'lgan talab ham turlicha. Bu esa tarmoqda moddiy mablag'lar va mehnat resurslari taqsimotini ham mavsumiyligiga olib keladi. Qishloq xo'jaligida etishtiriladigan mahsulotlar ham yil davomida turli mahallarda pishib etiladi. Qishloq xo'jaligining mavsumiyligi o'ziga xos qiyinchiliklarni ro'yobga keltiradi. Avvalo qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslaridan uzluksiz foydalanish muammosi. Buning uchun mos ravishda mehnatni davrlar bo'yicha oqilona tashkillashtirish lozim. Tayyor mahsulotlarni etishtirish asosan qishloq xo'jalik yilida sodir bo'lganidan ishlab chiqarishning samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblash va mehnatga haq to'lash muammolarini vujudga keltiradi. Faqat qishloq xo'jaligi korxonalarida mehnat unumdorligi, mahsulotlar tannarxi, foyda, rentabellik kabi ko'rsatkichlar ishlab chiqarish yili tugallanganidan so'ng hisoblanadi.

4. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonida o'simliklar va hayvonlarning qatnashishi o'zaro uzviy bog'langan ma'lum nisbatda rivojlanadigan ikkita tarmoqni o'simlikchilik va chorvachilikni vujudga keltiradi. Bu tarmoqlar orasidagi bog'liqlik mos ravishda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va tabiiy sharoitlarni hisobga olib hududlar bo'yicha joylashtirishga olib keladi. Bu esa qishloq xo'jaligida o'zining

xususiyatlariga ega bo'lgan ishlab chiqarish turlari, hududiy ishlab chiqarish komplekslarini vujudga keltiradi.

5. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini o'rnatishga yo'naltirilgan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirilishi, tarmoqda turli xil mulk shaklidagi xo'jaliklarni vujudga keltirmoqda, ya'ni davlat sinov va tajriba xo'jaliklari, fermer va dehqon xo'jaliklari kabilar shakllanmoqda. Bularning har biri o'z mohiyati jihatidan bir-biridan farq qilib, ishlab chiqarish hajmlari bo'yicha yirik, o'rta va kichik xo'jaliklarga bo'linadi. Mos ravishda umumiy va o'ziga xos statistik ko'rsatkichlari tizimini yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi. qishloq xo'jaligini bu xususiyatlari uning holati va rivojlanishini o'rganish uchun ko'p miqdordagi statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilishni talab qiladi.

Respublikamizda xom-ashyo, oziq-ovqat mahsulotlari va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish hajmini rivojlantirishini qo'llab-quvvatlash jarayoni davom etmoqda. Buni amalga oshirish uchun bir qancha muammolarga duch kelishimiz tabiiy holdir. Bu muammolarni yechish uchun eng avvalo qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan xizmat ko'rsatish hamda qayta ishlash tarmoqlarining mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlashga erishish, so'ngra tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va ularni iste'molchilarga yetkazuvchi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlash lozim. Ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligini barqaror ravishda rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirish uchun uni yangi qishloq xo'jalik mashinalari, texnikalari, transport va kimyoviy vositalar, minyeral ug'itlar, yoqilg'i hamda yog'lovchi materiallar, qurilish materiallari, ozuka moddalari bilan to'liq va mutanosib ravishda ta'minlab, mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etish kerak. Demak, qishloq xo'jaligining kelajakdagi rivoji dastavval uning uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari faoliyatiga bevosita, shuningdek, agrar sohaning ravnaqi unga xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, tarmoqdagi mashina-traktor va boshqa texnikalarni ta'mirlovchi, xo'jalik obyektlarini quruvchi,

irrigatsiya-melioratsiya va kimyo, transport xizmatlarini bajaruvchi tarmoqlar faoliyatiga ham bog'liqdir.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish bo'yicha MDH davlatlari orasida etakchi o'rinni egallaydi. Lekin, qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash, qadoqlash bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar yetishmayotgani qishloq mehnatkashlari bandligini oshirishga to'siq bo'lmoqda. Shu sababli ishchi kuchiga talabni oshirishda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash, xarid qilish, agroservis, agrokimyo xizmati ko'rsatishi bo'yicha ish joylarini yaratish, agrar sektordagi ishdan vaqtincha bo'shayotgan shaxslar uchun mavjud korxonalarni kengaytirish va qayta ta'mirlash hamda yangi ish joylarini ochish to'g'ridan-to'g'ri ichki va tashqi investitsiyalar hajmini ko'paytirishni rag'batlantirishning maqsadli yo'li hisoblanadi.

1.2. Xalqaro tasniflashlar asosida respublikamiz qishloq xo'jaligi faoliyati tuzilmasining tashkil etilishini statistik o'rganish¹

Qishloq xo'jaligi tarmog'ini va uning tuzilmasini tahlil qilishda statistikaning muhim qurollaridan biri hisoblangan tasniflash usulidan keng foydalaniladi. Tasniflash o'zi nima? Statistika tasniflash deganda hodisalar va obyektlarning o'xshashligi va farqi asosida seksiyalar, guruhlar, sinflar, vaziyatlar va turlarga tartiblangan holda taqsimlash tushuniladi. Bunda kengroq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan guruhlash usulidan oqilona foydalanish nazarda tutiladi.

Ma'lumki qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi bilan bog'liq holda, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi farovonligini belgilab beruvchi muhim tarmoq hisoblanadi. Bunga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahbarligida ishlab chiqilgan "Harakatlar strategiyasi" sining 3.1-bandida alohida ahamiyat qaratilgan². Keyingi yillarda mamlakatimizda statistika sohasida ham ko'plab o'zgarishlar kuzatilayotganligini ko'rishimiz mumkin.

¹ Ushbu paragraf B.Utanovning ilmiy tadqiqotlari natijalari asosida yozilgan

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7- fevraldagi PF-4947-sonli «2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi» to'g'risidagi Farmoni

O'zbekiston Respublikasi statistikasi amaliyotida 2016- yilga qadar tasniflash Xalq xo'jaligi tarmoqlarining umumdavlat tasniflagichi (XXTUT) asosida yirik guruhlar bo'yicha taqdim etilgan. Shundan keyin biroz vaqt iqtisodiy faoliyat turlari umumdavlat tasniflagichi IFUT-1 tahririga hamda 2017- yil 1- yanvardan esa xalqaro andozalarga muvofiq keluvchi (IFUT-2)ga o'tildi.³ IFUT-2 da faoliyat turlarini guruhlash yakuniy mahsulotlar, ishlab chiqarish omillari va jarayonlarining bir xilligidan kelib chiqib amalga oshiriladi, ya'ni bir xo'jalik subyekti turli sinflarga va hatto seksiyalarga taalluqli faoliyatni amalga oshirishi mumkin. Bu esa o'z navbatida o'rganilayotgan obyektning tahlil qilish sharoitini engillashtiradi hamda statistik ma'lumotlarni tayyorlash uchun asos bo'ladi va undan quyidagilarda foydalaniladi:

- statistik birliklar taqdim etgan birlamchi statistikada, shuningdek statistik ma'lumotlarni umumlashtirish jarayonida;
- milliy hisobchilik tizimi asosida makroiqtisodiy hisob-kitoblarni amalga oshirishda;
- xalqaro statistik ma'lumotlar almashinuvida;
- respublika va hududiy bosqichlarda iqtisodiy-statistik tahlilni amalga oshirish uchun;
- boshqaruv organlari, vazirliklar va muassasalar, ilmiy-tekshirish muassasalarining kundalik iqtisodiy amaliyotida.

Qishloq xo'jaligining tarmoq tuzilmasi 2016- yilgacha Xalq xo'jaligi tarmoqlarining umumdavlat tasniflagichi bo'yicha tasniflangan (1.1-rasm). Bu tasniflashda institutsional birliklar etishtirilgan asosiy mahsulotlari bo'yicha tarmoqlarga birlashtiriladi. Bir taraflama olib qaralganda XXTUT bo'yicha tasniflash oddiy ko'rinadi, lekin shuni ham unutmaslik kerakki, bugungi kunda qishloq xo'jaligi tarmog'iga o'rmonchilik hamda baliqchilik xo'jaliklari ham qo'shilgan. Buning natijasida hisob-kitob jarayonida umumiy holda "Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi" deb nom olgan yangi tarmoq yoki tasniflash nuqtai nazaridan olib qaraganda A

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016- yil 24- avgustdagi 275-sonli «Iqtisodiy faoliyat turlarini tasniflashning xalqaro tizimiga o'tish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Qarori.

seksiyani vujudga keltirdi (1.2-rasm). Ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki bu tarmoq 3 ta bo'lim (dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarda xizmat ko'rsatish, o'rmonchilik va yog'och tayyorlash, baliq ovlash va akvakultura) ni o'z ichiga olgan. Birinchi bo'lim 7 ta guruh, 31 ta sinf hamda 9 ta kichik sinflardan tashkil topgan. Ikkinchi bo'lim esa 4 ta guruh, 4 ta sinf va 4 ta kichik sinflardan iborat bo'lib, oxirgi bo'lim 2 ta guruh, 4 ta sinf va 4 ta kichik sinflarni o'z ichiga qamrab olgan.

Shu maqsadda Prezidentimizning 2017- yil 31- iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3165 Qarorida Davlat statistikasi tizimini tubdan takomillashtirish, amaliyotga sinovdan o'tgan, xalqaro statistikada keng qo'llanilayotgan, xalqaro talablar va standartlarga mos keluvchi statistik tahlilning zamonaviy usullarini, ko'rsatkichlarni, baholash mezonlarini va hisobot shakllarini joriy etish, milliy va xorijiy foydalanuvchilarning keng doirasi uchun ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va tarkibiy o'zgartirishlarning amalga oshirilishi holati to'g'risidagi statistik axborotlarning ishonchliligi, ochiq-oydinligi va oshkorligini ta'minlash, shuningdek xalqaro statistik tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish vazifalari belgilab berilgan.⁴

Bu tasniflashlardan ko'rinib turibdiki, IFUT-2 tasniflash turi XXTUT tasniflash turiga qaraganda ko'proq elementlarni o'z ichiga olgan. Biroq, shunga qaramasdan IFUT-2 hisob-kitob ishlarini hamda xalqaro statistik ma'lumotlarini almashuvi natijasida yuzaga keladigan natijalarni engillashtirishga xizmat qiladi. Bu esa tabiiyki O'zbekistonda oxirgi vaqtlarda statistik ma'lumotlarni qayta ishlashni va ma'lumotlar shaffofligini ta'minlashga imkon yaratayotganligidan dalolat berib kelmoqda. Yangi tasniflash nuqtai nazaridan olib qarab tarmoqda etishtirilgan mahsulotlar hajmini statistik tahlil qilamiz.

1.1-jadval

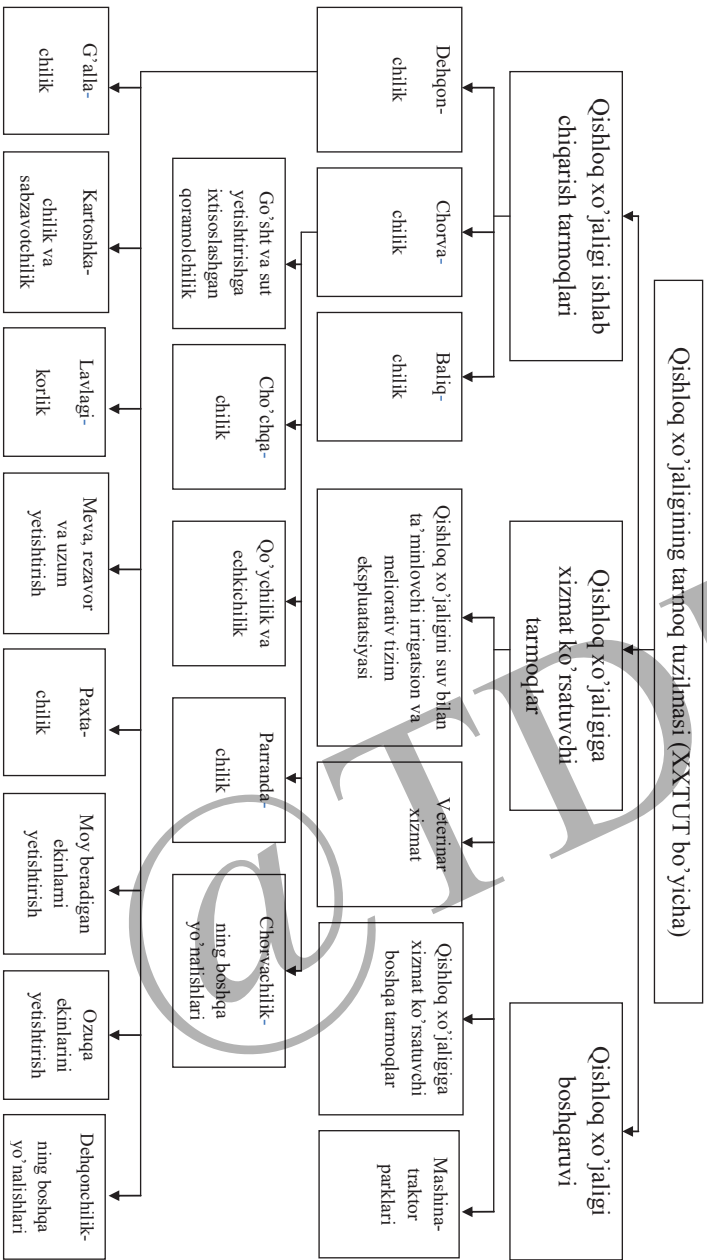
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaliklari mahsulotlarini yetishtirish (joriy hamda 2010- yil baholarida, mlrd.so'm)

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Jami qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi, mlrd. so'm	17497,9	21894,0	27642,5	34768,0	40429,1	46116,7	48431,1	69504,2
<i>2010 yil baholarida</i>	<i>17497,9</i>	<i>18705,3</i>	<i>20052,0</i>	<i>21415,6</i>	<i>22914,7</i>	<i>24472,9</i>	<i>26088,1</i>	<i>26609,8</i>
Dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarda xizmat ko'rsatish	17438,9	21797,0	27516,7	34612,7	40216,0	45836,5	48087,5	68906,7
<i>2010 yil baholarida</i>	<i>17438,9</i>	<i>18624,7</i>	<i>19947,1</i>	<i>21303,5</i>	<i>22773,4</i>	<i>24322,0</i>	<i>25927,3</i>	<i>26419,9</i>
O'rmonchilik va yog'och tayyorlash	31,6	39,6	42,9	50,0	62,7	73,5	97,1	117,9
<i>2010 yil baholarida</i>	<i>31,6</i>	<i>32,1</i>	<i>31,8</i>	<i>32,1</i>	<i>32,2</i>	<i>31,9</i>	<i>32,5</i>	<i>33,0</i>
Baliq ovlash va akvakultura	27,4	57,4	82,9	105,3	150,4	206,7	246,5	479,6
<i>2010 yil baholarida</i>	<i>27,4</i>	<i>56,6</i>	<i>77,3</i>	<i>90,8</i>	<i>117,4</i>	<i>146,7</i>	<i>178,4</i>	<i>226,2</i>

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi

Mahsulotlarni ishlab chiqarish dinamikasi 1.1-jadvalda joriy va 2010- yil baholarida keltirilgan. Odatda joriy baholarda berilgan ma'lumotlardan foydalanib ishlab chiqarish jarayoni dinamikasini o'rganishda to'g'ri xulosa qilish imkonini bermaydi. Shuning uchun bu ko'rsatkichlarni hisoblab aniq xulosaga kelishimiz uchun 1.2-jadval ma'lumotlarida keltirilgan o'sish sur'atlaridan foydalanib dinamikani 2010- yil, ya'ni o'zgarish bahoga o'tkazilgan. Bahoni o'zgarish holatga keltirib, endi yetishtirilgan mahsulot miqdori o'zgarishini tahlil qilishimiz mumkin. Jami qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulot hajmi 2010- yilda 17497,9 mlrd. so'm bo'lgan bo'lsa, 2017- yil yakunlariga ko'ra 2010- yil baholarida 26609,8 mlrd.so'mni tashkil qilgan. Bu esa 2017- yilga kelib tarmoqda mahsulot yetishtirish hajmi 2010- yilga qaraganda 52 foizga (152 %) oshganligidan dalolat beradi.

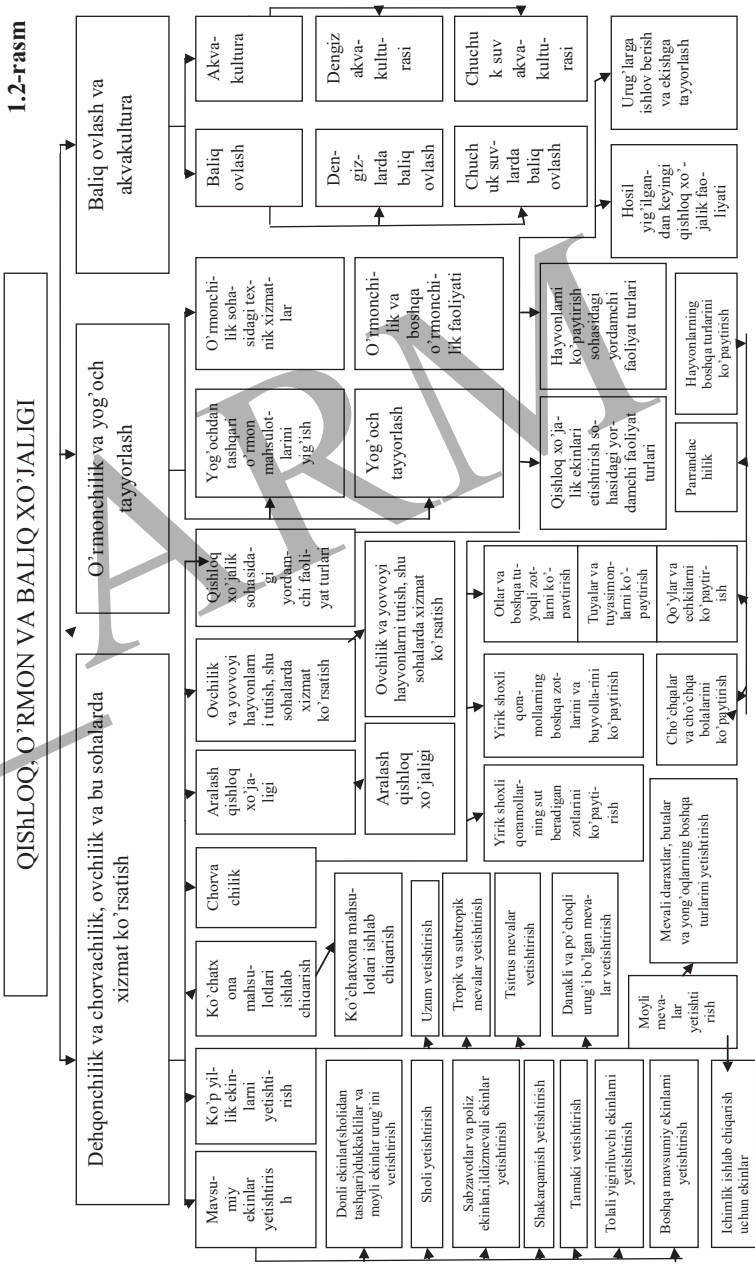
⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 31- iyuldagi PQ-3165-son «O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori.

1.1-rasm

Qishloq xo'jaligining tarmoq tuzilmasi (XXTUT bo'yicha)*

Qishloq xo'jaligining tarmoq tuzilmasi (IFUT bo'yicha)

* Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlarida muallif ishlanmasi

Mos ravishda dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarda xizmat ko'rsatishda 50 %ga, o'rmonchilik va yog'och tayyorlash 4,3 %ga oshganligini ko'rishimiz mumkin.

1.2-jadval

Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaliklari mahsulotlarini yetishtirish dinamikasi
(o'tgan yilga nisbatan foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar								2017 yil 2009 yil ga nis- batan, %
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi jami, o'tgan yilga nisbatan	106,7	106,9	107,2	106,8	107,0	106,8	106,6	102,0	162,3
Dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va u sohalarda xizmat ko'rsatish	106,6	106,8	107,1	106,8	106,9	106,8	106,6	101,9	161,5
O'rmonchilik va yog'och tay-yorlash	100,7	101,6	99,0	100,9	100,5	98,9	101,8	101,6	105,1
Baliq ovlash va akvakultura	139,0	206,4	136,6	117,6	129,2	125,0	121,6	126,8	1147,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi

Shuni alohida ta'kidlash joizki, so'ngi yillarda mamlakatimizda baliqchilikning jadal rivojlanishi evaziga 2017- yilda 2010- yilga nisbatan baliq ovlash va akvakultura sohasida yetishtirilgan mahsulotlar hajmi 8,5 barovarga ko'paygan, bu esa aholining mikroelementlarga boy baliq mahsulotlariga bo'lgan talabini yetarli darajada qondirilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarmoqda va uni tashkil etuvchi guruhlarda mahsulot yetishtirish hajmi o'tgan davrlarga nisbatan oshgan bo'lsada, ularning o'sish sur'atlarining intensivligi (baliq ovlash va akvakultura guruhidan tashqari) sekinlashganligini kuzatish mumkin. Masalan umumiy tarmoqda 62,3 foizga, dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va u sohalarda xizmat ko'rsatishda 61,5 foizga, o'rmonchilik va yog'och tayyorlashda esa

bor yo'g'i 5,1 foizga hamda baliq ovlash va akvakultura guruhi esa qariyb 11,5 barovarga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Bunday holatni odatda bir qancha ko'rsatkichlar bilan izohlash mumkin.

1.3-jadval

Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotini yetishtirish tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Jami qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	100	100	100	100	100	100	100	100
Dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarda xizmat ko'rsatish	99,66	99,56	99,54	99,55	99,47	99,39	99,29	99,14
O'rmonchilik va yog'och tayyorlash	0,18	0,18	0,16	0,14	0,16	0,16	0,20	0,17
Baliq ovlash va akvakultura	0,16	0,26	0,30	0,30	0,37	0,45	0,51	0,69

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi

Bevosita qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi tarmog'ining tarkib tuzilmasiga e'tiborimizni qaratsak, bu tarmoqning asosiy katta qismi "Dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarda xizmat ko'rsatish" bo'limi hissasiga to'g'ri kelmoqda. So'ngi vaqtlarda mamlakatimizda baliqchilik sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilyapti. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 1- mayda qabul qilingan "Baliqchilik tarmog'ini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2939-sonli Qarori muhim ahamiyatga egadir.⁵Baliqchilik sohasining rivojlanishi o'z navbatida tarmoqda "Baliq ovlash va akvakultura" bo'limi hissasining ortishiga olib kelmoqda. Baliqchilik sohasi rivojlanganligi natijasida ushbu bo'limning ulushi 2017- yilda qariyb 0,7 %ni tashkil etib, 2010- yilga nisbatan 0,53 band foizga oshgan (1.3-jadval).

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017- yil 1- maydagi «Baliqchilik tarmog'ini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi PQ 2939 - sonli Qarori.

1.3. Qishloq xo'jaligi statistikasi predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining eng muhim vositasi yerdur. Yer boshqa ishlab chiqarish vositalariga o'xshab ishlab chiqarish jarayonida eskirmaydi, almashinmaydi, sinmaydi, yemirilmaydi, aksincha, unga qanchalik oqilona ishlov berilsa, u shunchalik yaxshilanib, samaradorligini oshirib boradi.

Ma'lumki, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotimizning g'oyat muhim, hayot uchun ulkan ahamiyatga ega bo'lgan tarmog'idir. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada o'stirish va uning ko'proq barqarorligini ta'minlash, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga va sanoatning xomashyoga bo'lgan ehtiyojlarini yanada to'liq qondirish, qishloq xo'jaligi mahsulotining zarur davlat manbalarini yaratish uchun dehonchilik va chorvachilik samaradorligini har tomonlama oshirish zarurdir.

Qishloq xo'jaligi statistikasi ham sanoat, transport, savdo va boshqa tarmoqlar statistikasi kabi ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning ajralmas qismidir.

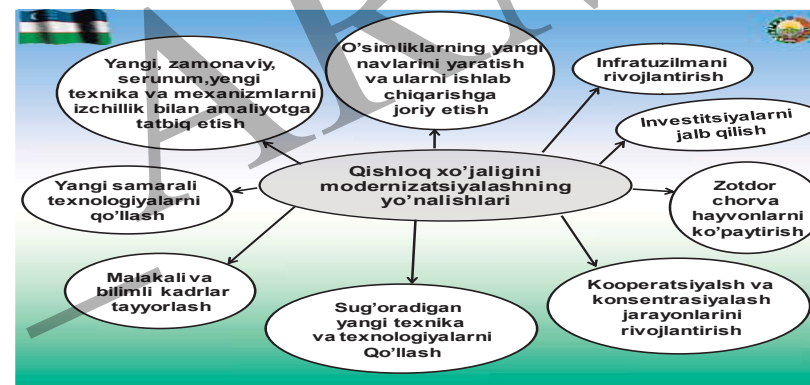
Shuning uchun yer qishloq xo'jaligida o'zgartirilmaydigan, almashtirilmaydigan doimiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib qolaveradi. Iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridan qishloq xo'jaligining yana bir farqi, qishloq xo'jaligida iqtisodiy takror ishlab chiqarish jarayoni tabiiy jarayon bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, yerning holati va undan foydalanishni o'rganish yerdan foydalanuvchilarning, foydalanishiga qarab guruhlash qishloq xo'jaligi statistikasi uchun juda muhim vazifadir.

Qishloq xo'jaligida kishilarning mehnati shunday muhim bir narsaga qaratilganki, kishilar tabiat kuchi yordamida hayvonlar va o'simliklarning hayot funksiyalarini o'rganib, ularning yanada yaxshiroq intensiv ravishda rivojlanishiga yordam beradilar, ulardan olinadigan mahsulotlarning miqdori va sifatini muttasil oshirib borishga harakat qiladilar.

Qishloq xo'jaligining boshqa iqtisodiyot tarmoqlaridan farq qiladigan yana bir xususiyati qishloq xo'jaligining ish davri bilan ishlab chiqarish davridagi tafovuttur. Ilgari davri shunday davrki, bu davr davomida olinadigan mahsulot mehnat ta'siri

ostida bo'ladi. Ishlab chiqarish davri esa shunday davrki, olinadigan mahsulot tabiat ta'sirida o'sib yetishib pishib boradi.

Qishloq xo'jaligining yana biri ayniqsa, dehqonchilik va ba'zi boshqa tarmoqlar (pillachilik, asalarichilik) ishlab chiqarishining mavsumiy xarakterga ega bo'lishidir. Ishlab chiqarishning mavsumiyliigi bu xo'jalikda mehnat taqsimoti va mablag' xarajatlarini ham mavsumiy tarzda tashkil etishni talab qiladi. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar ham yil davomida turli mahalda tayyorlanadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning mavsumiyliigi tashkiliy ishlarda, chunonchi, ishlab chiqarishni keng ravishda ixtisoslashtirish, mehnat va mablag'lardan unumli foydalanishda va hakazolarlarda bir qancha qiyinchiliklarni tug'diradi.

1.3-rasm. Qishloq xo'jaligini modernizatsiyalashning yo'nalishlari

Modernizatsiya - iqtisodiyotni jumladan qishloq xo'jaligini miqdor va sifat jihatidan yangilanishini, zamonaviylanishini ta'minlovchi, intellektual salohiyatga, katta investitsiyalarga asoslangan, uzoq muddat talab etadigan serqirrali, keng ko'lamlil ulkan jarayondir.

1.4. Qishloq xo'jaligi statistikasi ko'rsatkichlari tizimi

Statistika ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni hamda ularning o'zaro bog'liqligini statistik ko'rsatkichlar yordamida ifodalaydi. Aniq sharoitda sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarning miqdorini, hajmini va qiymatini ifodalovchi

miqdorlar statistik ko'rsatkichlar deb ataladi. hodisa va jarayonlarni o'zaro uzviy bog'lagan holda bir butunlikda tavsiflovchi miqdorlar to'plami statistik ko'rsatkichlar tizimi deb yuritiladi.

Qishloq xo'jalik faoliyatiga baho berish va uning natijalarini atroflicha tavsiflash uchun statistika o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'langan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Qishloq xo'jalik statistikasi quyidagi ko'rsatkichlar tizimi guruhlaridan foydalanib, qishloq xo'jalik faoliyati va uning natijalarini o'rganadi:

1. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnat resurslari ko'rsatkichlari.

2. Ishlab chiqarishning va xizmat ko'rsatishning moddiy asoslarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

3. Ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish jarayonlari va uning natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

4. Mahsulotlarni sotish va qayta ishlash faoliyatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

5. Tashqi iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari.

6. Ishlab chiqaruvchilarning moliyaviy faoliyatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

7. Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini ta'riflovchi ko'rsatkichlar.

8. Qishloq aholisining yashash va mehnat sharoitlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Birinchi guruh ko'rsatkichlar tarkibiga qishloq xo'jalik ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyatining asosiy negizini ta'riflovchi mehnat resurslari ko'rsatkichlari kiritiladi, ya'ni mehnatga yaroqli qishloq aholisining soni va tarkibiy qismi, hamda iqtisodiyotdagi bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari, mehnat resurslari bilan ta'minlanish va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlariga qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiritiladi, ya'ni asosiy va aylanma fondlarning hajmi, tarkibiy tuzilish va dinamikasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar hamda qishloq xo'jalik yerlarining hajmi, tarkibiy tuzilishi, ular bilan ta'minlanish va ulardan foydalanishni

ifodalovchi ko'rsatkichlar qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining moddiy asoslarini ta'riflovchi ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi.

Uchinchi guruh ko'rsatkichlarga qishloq xo'jalik ishlab chiqarish jarayoni va unga xizmat ko'rsatish natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiritiladi, ya'ni o'simlikchilik va chorvachilik ishlab chiqarish ko'rsatkichlari ushbu guruhga to'liq kiritiladi.

O'simlikchilik ko'rsatkichlariga qishloq xo'jalik ekinlarining ekin maydonlari va ularni tarkibiy qismlari ko'rsatkichlari, yalpi hosil ko'rsatkichlari hamda qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi ko'rsatkichlari kiritiladi.

Chorvachilik ko'rsatkichlariga chorva mollari va parrandalarning bosh soni (turlari bo'yicha) ko'rsatkichlari, chorva mollari va parrandalarning mahsuloti va mahsuldorlik ko'rsatkichlari, chorvachilik va parrandachilikda iste'mol qilingan ozuqa sarflari ko'rsatkichlari kiritildi.

Ushbu guruh ko'rsatkichlari ishlab chiqaruvchilarning toifalari (kategoriyalari) bo'yicha o'rganiladi. Statistika qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni fermer va dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar ko'rsatkichlariga bo'lib o'rganadi.

To'rtinchi guruh ko'rsatkichlarga qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar, qayta ishlovchi va oziq-ovqat sanoati faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlari kiritiladi.

Beshinchi guruh ko'rsatkichlariga, qishloq xo'jaligining xorij bilan bo'ladigan iqtisodiy aloqalar munosabatlari natijasida yuzaga keladigan statistik ko'rsatkichlar kiritiladi, ya'ni qishloq xo'jalik mahsulotlarining muhim turlari bo'yicha import va eksportni ta'riflovchi tashqi savdo aloqalari ko'rsatkichlari kiritiladi.

Oltinchi guruh ko'rsatkichlar tizimida qishloq xo'jalik korxonalari moliyaviy faoliyatini ta'riflovchi ko'rsatkichlar o'z ifodasini topadi. Ya'ni korxonaning to'lovga qodirligi, moliyaviy mustaqilligi, o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanishi debitorlik va kreditorlik qarzlari, mahsulotlarni sotishdan olingan foyda yoki zarar kabi ko'rsatkichlar moliyaviy faoliyatni ta'riflovchi ko'rsatkichlar tariqasida shu guruhda aks ettiriladi.

Yettinchi guruhga qishloq xo'jalik ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar kiritiladi, ya'ni jonli mehnat sarfi samaradorligi (mehnat unumdorligi, ish vaqtdan foydalanish), ishlab chiqarish xarajatlari samaradorligi (rentabellik, xarajatlar qaytimi, xarajatlar sig'imi), asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligi (fond sig'imi, fond qaytimi) iqtisodiy samaradorlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi va ular shu guruhda aks ettiriladi.

Sakkizinchi guruh ko'rsatkichlarga qishloq aholisining mehnat qilish va yashash sharoitlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar kiritiladi. Bularni o'z navbatida ikki guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

1) Qishloqning ijtimoiy taraqqiyotini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Bularga quyidagi ko'rsatkichlar kiradi: aholining uy-joy bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari; qishloq aholisining madaniy, maorif, sog'liqni saqlash muassasalari bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlari; zamonaviy aloqa vositalari (televizor, telefon, radio va boshqalar) bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari;

2) Qishloq aholisining yashash darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Bularga quyidagilar kiradi: aholining nominal va real daromadlari ko'rsatkichlari; aholining jamg'armalari ko'rsatkichlari; qishloq aholisining har xil ehtiyojlarga sarf bo'lgan xarajatlar ko'rsatkichlari; oziq-ovqat tovarlarining jon boshiga iste'moli darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, uzoq muddatga xizmat qiluvchi buyumlar bilan aholining ta'minlanish ko'rsatkichlari (avtotexnika, televizor, kir yuvuvchi texnika, soatlar va boshqa shular kabi buyumlar bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari).

Yuqoridagi guruhlarda qayd qilingan ko'rsatkichlar kuzatish birligi asosida har xil darajada hisoblanadi. Masalan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining ko'rsatkichlari, dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarining ko'rsatkichlari, o'simlikchilik va chorvachilikning alohida sohalarining ko'rsatkichlari tariqasida hamda mamlakat va regionlar qishloq xo'jaligining jamlovchi ko'rsatkichlari tariqasida hisoblanadi.

Ko'rsatkichlar qaysi darajada hisoblanishidan qat'iy nazar, agar ular bir xil turdagi ko'rsatkichlar bo'lsa, ularni hisoblash usuli bir xildir. Bir xil turdagi ko'rsatkichlarni hisoblashni quyidagi aniqlashtiruvchi misollarda ko'rib chiqamiz.

1-misol.

Qishloq xo'jalik yalpi ishlab chiqarishi hajmi qanday hisoblanadi? Bu ko'rsatkichni hisoblash uchun barcha qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilarining ishlab chiqargan mahsulotlarining qiymatiga o'simlikchilik va chorvachilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari qiymatining o'zgarishini qo'shish (yoki ayirish) kerak. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'ining farqi qay vaqtda qo'shiladi yoki ayriladi degan savolga beriladigan javobni talaba o'zi mustaqil fikrlab, hal qilishi uchun yoritilmasdan qoldirildi.

2-misol.

Qishloq xo'jaligining yalpi qo'shilgan qiymatini qanday aniqlash mumkin? Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun avvalo har bir qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqaruvchi bo'yicha qo'shilgan qiymatlarining hajmi aniqlanadi, so'ngra ular jamlanib, qishloq xo'jaligining yalpi qo'shilgan qiymatining hajmi hisoblanadi.

Ushbu qoida qishloq xo'jaligining statistik ko'rsatkichlari qaysi darajada (xo'jalik miqyosidami, tarmoqdami yoki region, mamlakat miqyosidami) hisoblanishidan qat'iy nazar ularning qiyoslanish xususiyatini ta'minlaydi.

1.5. Qishloq xo'jaligi statistikasi fanining uslubiyati, uning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi

Qishloq xo'jaligi statistikasi boshqa fanlar singari tadqiqotlarda asosiy qoidalari shundan iboratki, o'rganilayotgan hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki bir-biriga bog'liq holda har bir hodisaning o'zgarishi va rivojlanishida tekshiriladi va o'rganiladi.

O'zbekiston Respublikasining 2002 yil 12 dekabrda qabul qilingan «Davlat statistikasi to'g'risida»gi qonunining 14-moddasida "Statistika ma'lumotlaridan davlat manfaatlarini ko'zlab va ilmiy maqsadlarda, jamoatchilikni xabardor etish, bunday ma'lumotlardan foydalanuvchilarning xuquqlari, erkinlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash uchun foydalaniladi. Davlat statistikasi organlari yuridik shaxslardan, ularning vakolatxonalari va filiallaridan, jismoniy shaxslar, shu jumladan yakka tartibdagi tadbirkorlardan olgan birlamchi statistika ma'lumotlari

faqat jamlanma statistika ko'rsatkichlarini tayyorlashda statistika maqsadlarida ishlatiladi xamda jamlanma holatda va egasi mavxumlashtirilgan tarzda e'lon qilinadi. Tarkibida davlat siri va tijorat sirlari bo'lgan statistika ma'lumotlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda e'lon qilinadi." deyilgan. Shunga ko'ra, statistika ijtimoiy hodisalar va jarayonlar rivojining o'zaro aloqalarida raqamlar vositasida ta'riflar ekan, bu bilan u rivojlanish sur'ati, aloqaning naqadar zichligini ko'rsatadi. Ijtimoiy hodisalarni ta'riflash uchun statistik tadqiqot talab qilinadi; ma'lumotlar to'plash, ularni ishlab, tahlil qilib chiqish lozim. Izchillik bilan bosqichma-bosqich qilinadigan bu ishlar statistika tilida **statistik tadqiqot bosqichlari** deb ataladi. Tadqiqot bosqichlarining har birida ularning har qaysisiga xos usul va yo'llar qo'llaniladiki, bu usul va yo'llar jami tadqiqotning statistik metodini tashkil etadi. Statistik tadqiqot bosqichlarining eng muhimlari quyidagilardir:

O'rganiladigan obyekt to'g'risida umumiy ma'lumotlar to'plash statistik tadqiqotning birinchi bosqichi bo'lib, bunda **statistik kuzatish** deb ataladigan usul qo'llaniladi. To'plangan ma'lumotlar qanchalik to'liq, mazmundor bo'lsa, xo'jalik faoliyatini shunchalik mukammal va atroflicha o'rganish mumkin bo'ladi.

Hodisalar differensiyasini o'rganish statistik tadqiqotning ikkinchi bosqichi bo'lib, bunda statistik ma'lumotlarni svodkalash va guruhlash usuli qo'llaniladi. Bu bosqichda statistik kuzatish natijasida to'plangan ma'lumotlar muayyan tartibda jamlanib svodka tuziladi, so'ngra svodkadagi ma'lumotlar tegishli muhim belgilari va turlariga qarab guruhlarga ajratiladi. Masalan, xo'jalikning rentabellik darajalari yoki ekin maydonlariga qarab guruhlarga ajratilishi shulae jumlasidandir.

Ma'lumotlarni qo'yilgan vazifa mazmuniga qarab guruhlash uch turda bo'ladi:

- 1) tipologik guruhlash hodisalarning ijtimoiy-iqtisodiy tiplari haqida ma'lumot hosil qilish uchun qo'llaniladi;
- 2) analitik guruhlash hodisalaridagi o'zaro bog'lanish va bir hodisaning ikkinchi bir hodisaga ta'sirini o'rganish uchun qo'llaniladi;
- 3) hodisalar strukturasi bo'yicha guruhlash jami hajmdagi hodisalarning tarkibini o'rganish uchun qo'llaniladi.

Rivojlangan qonuniyatlarning ta'riflari statistik tadqiqotning uchinchi bosqichi,

ya'ni iqtisodiy tahlil metodi bo'lib, unda statistikaning usullari, ya'ni absolyut, nisbiy va o'rtacha miqdorlar, indekslar va boshqalar qo'llaniladi.

Bundan tashqari, resurslar va unga bo'lgan ehtiyojni aniqlash yoki resurslar va ularni taqsimlash uchun balans metodi ham ishlatiladi. Masalan, g'allakorlarda yil boshiga qolganni, joriy yil davomida yetishtirish, iste'mol va yil oxiridagi qoldiqni aks ettirish uchun g'alla balansi. Statistika tadqiqotining mazkur bosqichlari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Bu bosqichlarning birida yo'l qo'yilgan xato shu bosqichda qilingan ishni yo'qqa chiqaradi va u boshqa bosqichlardagi ma'lumotlarga hamda yakuniga teskari ta'sir ko'rsatadi, haqiqiy holatning buzib ko'rsatilishiga sabab bo'ladi.

Mamlakatimizni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish munosabati bilan makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot sohaslarida hamda xo'jalik yuritish mexanizmlarida tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Ushbu o'zgarishlar statistikani yuritish faoliyatiga ham ijobiy ta'sir qildi. Respublikamizda statistik faoliyatlarni xalqaro andozalarga moslashtirish maqsadida "Davlat statistikasi to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni 2002 yili 12 dekabrda Oliy Majlis sessiyasida qaytadan ko'rib chiqildi qabul qilindi. Bundan tashqari statistikaga oid yana bir qancha meyyoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Yuqorida aytib o'tilgan qabul qilingan qonun davlat statistikasini tashkil etish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi, davlat statistikasi organlarining vakolatlarini belgilaydi, hamda yagona statistika axboroti tizimi yuritilishi uchun normativ asos yaratadi.

Qonunda davlat statistikasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat ekanligi ko'rsatilgan:

- ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlar hamda ularning natijalari to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, to'plash, saqlash, umumlashtirish, tahlil etish va e'lon qilish;
- xalqaro standartlarga mos keluvchi yagona statistika uslubiyatini ta'minlash;
- davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, yuridik shaxslar, davlat muassasalari va xalqaro tashkilotlarni, shuningdek jamoatchilikni belgilangan tartibda statistika ma'lumotlari bilan ta'minlash;

- statistika ishlarini tashkil etish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy-statistika tasniflagichlar tizimini hamda korxonalar va tashkilotlarning yagona davlat registrini yuritish.

Ushbu asosiy vazifalarni bajarish maqsadida qishloq xo'jalik statistikasi quyidagi hodisa va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdi, qayta ishlaydi, statistik tahlil qiladi va ilmiy xulosalar chiqaradi, ya'ni qishloq xo'jalik statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- qishloq xo'jalik yerlarining hajmi, tarkibi, tarkibiy qismi, ular bilan xo'jaliklarning ta'minlanishi hamda ulardan xo'jaliklarning foydalanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va statistik tahlil qilish;

- asosiy va aylanma fondlarning hajmi, tarkibi, tarkibiy qismi, asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan xo'jaliklarning ta'minlanishi va ulardan xo'jaliklarning foydalanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va statistik tahlil qilish;

- o'simlikchilik tarmog'i bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni, ya'ni ekin maydoni, ko'p yillik mevali daraxtlar, agrotexnik chora-tadbirlar, ekinlar hosili va hosildorligi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va statistik tahlil qilish;

- chorvachilikning barcha tomonlarini tavsiflovchi ma'lumotlarni, ya'ni chorva mollari soni, tarkibi, tarkibiy qismi, holati va harakati, mahsuloti va mahsuldorligi, ozuqa bilan ta'minlanishi va undan foydalanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va statistik tahlil qilish;

- mehnat resurslari, mehnat unumdorligi va mehnat haqi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish;

- ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi va mahsulotlarni sotishdan olingan daromad to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish qayta ishlash va statistik tahlil qilish;

- qishloq xo'jalik korxonalariga ko'rsatilgan xizmatlar: yerlarni meliorativ holatini yaxshilash, o'simliklar zararkunandalariga qarshi kurash, mashina-traktor parklaridan foydalanish, mineral o'g'itlar va yoqilg'i moylash materiallari bilan ta'minlanish, bank xizmatlari haqidagi ma'lumotlarni yig'ish va statistik tahlil qilish;

- qishloq xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni, yer, asosiy fondlar, aylanma fondlar, mehnat resurslari, mehnat haqi, o'simlikchilik va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda xo'jalikning moliyaviy faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni belgilangan tartibda davlat va boshqa organlarga o'z vaqtida taqdim qilish;

- xo'jalik yuritishning turli shakllarini (ijara, pudrat), mulkchilikning ko'p qirraligini (Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari xo'jaliklari) ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va hayotga joriy etish.

Qishloq xo'jaligi statistikasi ijtimoiy hayotda muhim o'rinni egallaydi, shuning uchun uni to'g'ri tashkil qilmasdan turib, mamlakat va regionlar istiqbolini aniq va to'g'ri belgilab bo'lmaydi.

Qishloq xo'jaligi statistikasi qishloq xo'jaligining barcha sohalariga aloqador fanlar bilan bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi statistikasi boshqa fanlarga suyanib ham, qishloq xo'jaligining holati va uning rivojlanishini atroflicha ifodalab beradi, u o'ziga xos usullar yordamida son miqdori va hajmini aniqlaydi.

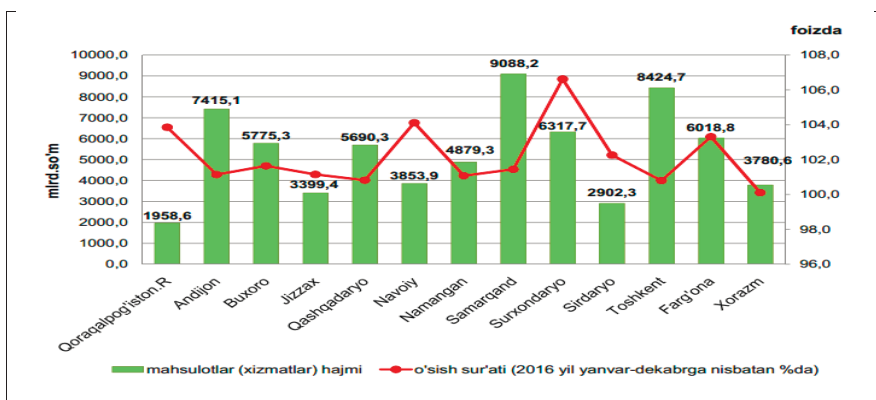
Bugungi kunda mamlakatimiz Prezidenti va hukumati respublikamizda barcha sohalarda bo'lgani kabi statistikaning to'g'ri tashkil etish va uni rivojlantirish masalalariga har doim e'tibor berib kelmoqda.

Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra 2017- yilning yanvar-dekabr oylarida qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulot(xizmat)larining umumiy hajmi 69 504,2 mlrd.so'mni yoki 2016- yilning mos davriga nisbatan 102,0 foizni, shu jumladan dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va ushbu sohalarda ko'rsatilgan xizmatlar – 68 906,7 mlrd.so'mni (101,9 foiz), o'rmon xo'jaligida – 117,9 mlrd.so'mni (101,6 foiz), baliq xo'jaligida – 479,6 mlrd.so'mni (126,8 foiz) tashkil qildi.

Xususan yuqori o'sish sur'atlari Surxondaryo (106,6 foiz), Navoiy (104,1 foiz) viloyatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida (103,8 foiz) va Farg'ona (103,3 foiz) viloyatida kuzatildi. Xorazm (100,1 foiz), Toshkent va Qashqadaryo (100,8 foiz) viloyatlarida esa aksincha past sur'atlar kuzatildi.(1.5.1-jadval)

1.5.1-jadval

2018 yilda qishloq, oʻrmon va baliq xoʻjaligi mahsulotlari (xizmatlar)ning hajmi⁶

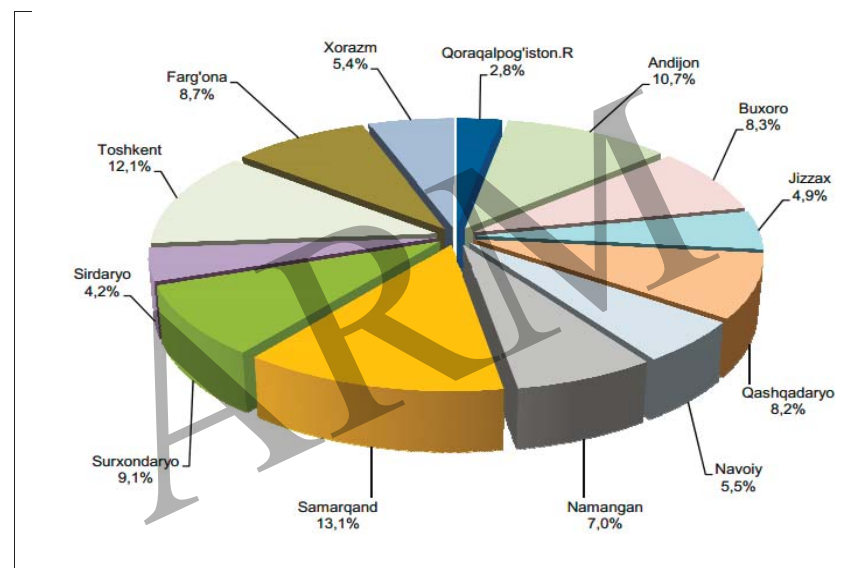

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligini qayta tashkil to'g'risida"gi 2002- yil 24- dekabrda PF-3183 – sonli Farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi tugatilib, uning negizida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tashkil qilindi. Mamlakatni rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasini hamda kompleks dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, g'oyat muhim vazifalarni hal etishga qaratilgan chuqur o'ylangan va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha statistik to'plamlari

1.5.2-jadval

Qishloq, oʻrmon va baliq xoʻjaligi mahsulot (xizmatlar)lar hajmining hududlar kesimida taqsimlanishi⁷

Respublikaning qishloq, oʻrmon va baliq xoʻjaligi mahsulot (xizmat)larining umumiy hajmida Samarqand viloyatining ulushi 13,1 foizni tashkil etdi va hududlar boyicha etakchilik qilmoqda, Toshkent va Andijon viloyatlari mos ravishda 12,1 foiz va 10,7 foiz ko'rsatkich bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi (2,8 foiz), Sirdaryo (4,2 foiz) va Jizzax (4,9 foiz) viloyatlarida qayd etildi. (1.5.2-jadval)

Qishloq xoʻjaligi statistikasining vazifasi iqtisodiyotni rivojlantirish rejasini bajarishning borishini ko'rsatadi, shuningdek, iqtisodiyot rejalarini bajarish uchun zarur statistik ma'lumotlarni ishlab chiqarishdan iborat, ya'ni qishloq xoʻjaligida mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradigan yangi hodisalarni ochib berish; iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi ishlarda yuz beradigan kamchiliklarni yo'qotish

⁷ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha statistik to'plamlari

uchun ochib berish usullarini jamiyatda erishilgan muvaffaqiyatlarni (mehnat unumdorligi, ijtimoiy fondlar, moddiy texnika bazasi, aholi madaniy saviyasining o'sishini) ko'rsatuvchi statistik ma'lumotlarni mehnatkashlar orasiga keng yoyishdan iborat.

Ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning vazifalari qisman qishloq xo'jaligi statistikasiga ham taalluqlidir.

Qishloq xo'jaligi statistikasining hozirgi kundagi eng muhim vazifasi qishloq xo'jaligining rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni hisoblash va tahlil qilish metodlarini takomillashtirishdan iboratdir. Bu borada ishlab chiqiladigan ko'rsatkichlar sistemasi fermer, dehqon xo'jaligi va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarining faoliyati natijalarini obyektiv ravishda to'la va aniq yoritib beradigan bo'lishi lozim.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligi statistikasining boshqa tarmoq statistikasi bilan bog'liqligi, mustahkamligi, boshqa fanlar bilan aloqasining uzviyligi, uning huquqiy asoslari hamda iqtisodiy statistikaning umumiy vazifalari kabi masalalar ko'rib chiqildi. Bundan tashqari so'nggi yillardagi Respublikamiz qishloq xo'jaligi statistikasi ma'lumotlari keltirilib o'tilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo'jalik statistikasining predmeti bo'lib nima hisoblanadi?
2. Qishloq xo'jalik statistikasi nimani o'rganadi?
3. Qishloq xo'jalik statistikasi fani qanday usulga tayanadi?
4. Qishloq xo'jalik statistikasining qanday xususiy usullarini bilasiz?
5. Qishloq xo'jalik statistikasi oldida qanday vazifalar turadi?
6. Qishloq xo'jaligining o'ziga xos qanday xususiyatlarini bilasiz?
7. Statistik ko'rsatkichlarni shakllanishiga qishloq xo'jaligining xususiyatlari qanday ta'sir qiladi?
8. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining moddiy asoslarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar deganda qanday ko'rsatkichlarni tushunasiz?

9. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi jarayoni va uning natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarini tushuntiring.

10. Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar deganda qanday ko'rsatkichlarni tushunasiz?

2-bob. QISHLOQ XO‘JALIGI YERLARI STATISTIKASI

2.1. Yer – qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish vositasi va uni statistik o‘rganishning ahamiyati

Yer tabiat tomonidan insonga in‘om etilgan ne‘matdir. Yer –hayvonot dunyosini boquvchi, oziq-ovqat yetkazib beruvchi yagona makondir bo‘lib, u davlat mulki – umummilliy boylik hisoblanadi. U xalq hayoti, faoliyati va farovonligining asosi, shuning uchun ham uni asrash va undan oqilona foydalanish zarur.

Qishloq xo‘jalik yerlari umummilliy boylik bo‘lgan mamlakatimiz yer fondining ajralmas bir qismi hisoblanib, ular qishloq xo‘jaligida muhim asosiy ishlab chiqarish vositasi bo‘lib hisoblanadi. Yer boshqa ishlab chiqarish vositalaridan keskin farq qiladi. Masalan, qishloq xo‘jalik mashinalari, jihozlari, imorat va inshootlari kabi asosiy ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish jarayonida eskiradi va xo‘jalikdan chiqib ketadi, ammo yer bunday xususiyatga ega emas, u eskirmaydi, unga qancha yaxshi ishlov berilsa, u shuncha unumdorli bo‘laveradi, shuncha yuqori hosil beraveradi.

Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligida hozirgi paytda sug‘oriladigan yerlarning har qarichi oltinga tengdir. Shuning uchun ham ularni asrash, saqlash va ulardan oqilona foydalanish maqsadida Prezident farmoniga muvofiq mamlakatimizda «Yer resurslari davlat qo‘mitasi» tashkil etilgan va Oliy Majlisning 1998 yil aprel oyidagi sessiyasida «Yer kodeksi» qabul qilingan. Davlat qo‘mitasi yer tuzish, yer kadastrini yuritish, yer monitoringini olib borish, tuproq unumdorligini tiklash, saqlash, oshirish va yer munosabatlarini tartibga solish va takomillashtirish bo‘yicha yangi texnologiyalarni joriy etish kabi masalalar bilan shug‘ullanadi.

“Qishloq xo‘jaligi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va tarkibiy o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish 2018-yil va yaqin istiqbolga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturimizning prinsipial muhim yo‘nalishidir.

Aytish kerakki, mazkur tarmoqda xo‘jalik yuritishning fermerlik tizimiga o‘tilishi munosabati bilan fermerlar uchun ijara mulki huquqi asosida ajratiladigan yer maydonlarini optimallashtirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Bu tadbirni amalga oshirish, birinchi navbatda, sug‘oriladigan dehqonchilik sharoitida, suv taqchilligi va yerlarning aksariyat qismi kuchli sho‘rlangan bir vaziyatda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va qishloq tumanlarida ekin maydonlari amalda tuproq unumdorligi va yer boniteti bo‘yicha keskin farq qilishi bilan bog‘liq.

Turli mintaqalarda tashkil qilingan fermer xo‘jaliklarining to‘plagan rivojlanish tajribasi, samaradorligi va rentabelligini hisobga olgan holda, ularni oqilona va qulay miqdordagi yer uchastkalari bilan ta‘minlash uchun qattiq ish olib borishga to‘g‘ri keldi.

Shu borada yer maydonlari hajmini aniqlashda subyektiv yondashuvlarga yo‘l qo‘ymaslik va bunday holatlarning oldini olishda ana shu o‘ta muhim ishni amalga oshirish mas‘uliyati deputatlar korpusi, Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari kengashi va jamoatchilik zimmasiga yuklatilgan hal qiluvchi omil bo‘ldi.

Oxirgi yillarda yer maydonlarining optimallashtirilishi natijasida ko‘plab yangi fermer xo‘jaliklari tashkil qilinmoqda. Bundan tashqari mavjud fermer xo‘jaliklari ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklariga aylantirilmoqda. Buning natijasida esa ko‘plab ish o‘rinlari tashkil qilinmoqda va joylar obod bo‘lmoqda. Bugungi kunga kelib Toshkent, Jizzax, Namangan, Samarqand, Qashqadaryo, Farg‘ona, Andijon viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasida eng ko‘p fermer xo‘jaliklari faoliyati yo‘lga qo‘yilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Fermer xo‘jaligini yuritish uchun yer maydonlari ajratish va taqsimlashning yangi mexanizmi joriy etildi. Unga muvofiq, qarorni tuman hokimi emas, balki Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashi va Yer uchastkalari taqdim etish masalalarini ko‘rib chiqish komissiyasi xulosasi bo‘yicha xalq deputatlari tuman kengashlari qabul qilmoqda.

Paxta yetishtirishning asosiy ishlab chiqaruvchi fermer xo‘jaliklari ekanligidan foydalanib aytish mumkinki, mamlakatimizda 2020-yilgacha paxta xomashyosini

yetishtirish va uni davlat tomonidan xarid qilish hajmini 3 million tonnaga bosqichma-bosqich qisqartirish ko'zda tutilgan. Faqatgina xomashyo yetishtirish bilan cheklanmasdan, aksincha mavjud hududlarda klasterlar yaratilib paxtadan kelayotgan daromadni oshirish imkoniyatini yaratish ko'zda tutilgan. Bu esa sanoatni rivojlanishini bildiradi. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatmoqdaki, shunday hajmdagi yetishtiriladigan paxta hosili, bir tomondan, xomashyoni o'zimizda chuqur qayta ishlashni inobatga oladigan bo'lsak, avvalo, to'qimachilik va engil sanoatning ana shu xomashyoga bo'lgan ehtiyojini nafaqat to'la ta'minlaydi, balki O'zbekistonning jahon bozoriga paxta tolasi va undan tayyorlanadigan mahsulotlar yetkazib beradigan mamlakat sifatidagi mustahkam mavqeini saqlab qolish imkonini ham beradi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida yerning ahamiyati yer statistikasining asosiy vazifalari orqali aniqlanadi. Yer statistikasining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Yer fondini mamlakat, viloyatlar, tumanlar bo'yicha maydonini, turli mulk shakllaridagi qishloq xo'jalik korxonalariga, noqishloq xo'jalik korxonalari va tashkilotlariga, hamda aholiga foydalanish uchun berilgan yerlar maydonini hisobga olish;

2. Yer fondi tarkibida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni, sug'oriladigan, shartli sug'oriladigan va lalmikor yerlarni hisobga olish;

3. Yerlar sifatini baholaydigan ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va ularga baho berish;

4. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar tarkibi va ulardan foydalanuvchilarni aniqlash, har birining tutgan o'rmiga baho berish;

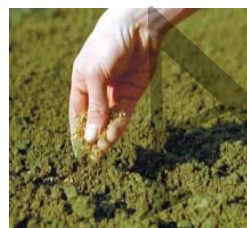
5. Qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanish samaradorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblash usullarini ishlab chiqish va ular asosida statistik tahlil qilish hamda xulosalar chiqarish.

Yer tarkibi va undan foydalanish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarning manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Davlat yer kadastri kitobi ma'lumotlari;
2. Qishloq xo'jalik korxonalarining hisobotlari;

3. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar turlari va ularning yerlardan foydalanuvchilar o'rtasidagi taqsimoti to'g'risidagi (22 va 22a shaklidagi) statistik hisobotlar.

Yer barcha moddiy vositalar va ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishning muhim shart-sharoiti va xalq xo'jalik tarmoqlari rivojlanadigan zamindir. Agar yer sanoat uchun (kon sanoatidan tashqari) korxonalar joylanadigan o'rin bo'lib xizmat qilsa, qishloq xo'jaligida u ishlab chiqarishning eng muhim vositasidir, busiz qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonini tasavvur qilib ham bo'lmaydi. Qishloq xo'jaligida kishi mehnati va ishlab chiqarish vositalari (urug'lik, o'g'it, texnika va boshqalar) yer ixtiyoriga beriladi.

Shuning uchun ham qishloq xo'jaligini ilmiy asosda olib borishning muhim qoidalaridan biri yerdan to'g'ri foydalanish va uning unumdorligini oshirib borishdir.

Odamlar yerni ishlab, botqoqlikni quritib, dalani sug'orib, unga organik va mahalliy o'g'itlar solib hamda agrotexnikaning boshqa usullarini qo'llab yerning unumdorligini oshirib boradilar.

Asosiy vazifa yangi o'zlashtirilgan va foydalanib kelinayotgan yerning har bir gektaridan eng kam mehnat va mablag' sarflab, eng ko'p miqdor mahsulot olishga erishishdan iborat. Qishloq xo'jaligi mehnatkashlari ekinlardan yuqori hosil olish va chorvachilik uchun mustahkam yem-xashak bazasini yaratish uchun yerning unumdorligini oshirib borishlari va yer resurslaridan to'g'ri foydalanishlari lozim. Bu O'zbekistonda yerlarni sug'orib ekish sharoitida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu yerda irrigatsiya, melioratsiya va yangi yerlarni o'zlashtirish ishlari juda ko'p mehnat va mablag' sarflashni talab qiladi.

Yer statistikasining asosiy vazifasi - yer fondi uning qishloq xo'jaligiga yaroqli qismlarini aniq hisobga olish, yer fondi taqsimlanishini kuzatib borish hamda yerning sifati va hosildorligi haqida to'g'ri axborot berib turishdan iborat. Prezident farmonlariga muvofiq yerlarni yaxshilash yuzasidan ulkan dastur amalga oshirilmoqda. Ana shu dastur qanday bajarilayotganligini tekshirib turish ham yer

statistikasining muhim vazifasidir. Yerdan naqadar samarali foydalanilayotganligini tekshirib borish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga qanday yerlarni qo'shish mumkinligini aniqlash ham yer statistikasi zimmasiga yuklangan.

2.2. Yer fondi tushunchasi va tasniflari hamda undan foydalanish yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha yerlar mamlakatning yagona yer fondini tashkil qiladi. Mamlakatimizda yer fondidan foydalanish O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining «Yer Kodeksi» talablari asosida tashkil qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining «Yer Kodeksi»ning 8-moddasiga ko'ra yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga ko'ra yer fondi quyidagi toifalarga bo'linadi:

1. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar – qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun berilgan yoki ana shu maqsadga mo'ljallangan yerlar. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar sug'oriladigan va sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko'p yillik mevali daraxtlar egallagan yerlarga bo'linadi;

2. Aholi punktlarining yerlari – shaharlar va qo'rg'onlar, shuningdek qishloq aholi punktlari chegarasi doirasidagi yerlar;

3. Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar – ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish uchun yuridik shaxslarga berilgan yerlar;

4. Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar – alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy davolash omillariga ega bo'lgan yerlar, shuningdek, ommaviy dam olish va turizm uchun foydalanadigan yerlar;

5. Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar – tarixiy-madaniy yodgorliklar joylashgan yerlar;

6. O'rmon fondi yerlari – o'rmon bilan qoplangan, shuningdek o'rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham, o'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar;

7. Suv fondi yerlari – suv obyektlari, suv xo'jaligi inshootlari egallagan yerlar va suv obyektlarining qirg'oqlari bo'ylab ajratilgan mintaqadagi yerlar;

8. Zaxira yerlari – yuridik va jismoniy shaxslar egaligiga hamda foydalanishiga, ijaraga byerilmagan, mulk etib realizatsiya qilinmagan barcha yerlar zaxira yerlardir.

Yer fondi o'z navbatida ikki qismga bo'linadi:

1. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar;

2. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlar;

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanuvchilar bo'lib asosan qishloq xo'jalik korxonalarini hisoblanadi, ya'ni qishloq xo'jaligi kooperativlari (Fermer xo'jaliklari), fermer, dehqon va tomorqa yer egalari xo'jaliklari va fuqarolar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlardan foydalanuvchilar bo'lib, sanoat, transport, aloqa korxonalarini, madaniy va jamoat tashkilotlari hamda davlatning o'zi bo'lib hisoblanadi.

Umumiy yer fondi qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lgan va qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan yerlarga bo'linadi. Qishloq xo'jaligiga taalluqli yerlar fermerlar va yerdan foydalanuvchi boshqa tashkilotlarga berkitilib xo'jalik maqsadlari uchun berilgan yerlardir.

Qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan yerlar: qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirmaydigan o'rmon xo'jaliklari, shaharlar, shaharchalar, sanoat, transport tashkilotlari va boshqa idoralar ixtiyorida yerlardir. Davlat yer zaxira fondi va davlat o'rmon zaxira fondlari alohida hisobga olinadi. Sifatiga qarab, yerdan ekinzor, bog', tokzorlar yaratish yoki yaylov sifatida va boshqa maqsadlarda foydalanilishi mumkin.

Xo'jalikning yer fondida yaroqli yerlar bo'ladi. Muayyan ishlab chiqarish maqsadida foydalaniladigan yerlar yaroqli yer deb ataladi. Yer fondi hozirgi tasnifiga ko'ra quyidagi yaroqli yerlarga bo'linadi: Haydaladigan yerlar - shudgor, partov yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar (bog'lar, tokzorlar), pichanzorlar, yaylovlar va o'tloqlar, o'rmonlar, butazorlar, botqoqlar, suv ostidagi yerlar, yo'llari, binolar ostidagi yerlar, transport, ko'chalar, hovlilar sathi va boshqa yerlar.

Shudgor uzluksiz qishloq xo'jaligi ekinlari ekiladigan yerlardir. Portov yer-avvallari ekin ekilib, keyinchalik esa foydalanilmay tashlab qo'yilgan yerlardir.

Yaylovlar va o'tloqlar – chorva mollari boqiladigan yerlar.

Bizda yaroqli yerlar tarkibi o'zgartirilib, bir xil yaroqli yer ikkinchi turga aylantirilib turiladi, partov yerlar agrotexnika tadbirlari yordamida o'zgartirilib, ekin maydoniga, botqoqliklar quritilib, shudgorga aylantiriladi. Yaroqli yerning bir xilini boshqa xilga aylantirish yaroqli yerlar transformatsiyasi deb ataladi.

Bizning mamlakatimizda yaroqli yerlar transformatsiyasi yer fondidan samarali va to'g'ri foydalanish maqsadida rejali ravishda o'tkaziladi.

Yerlarni hisobga olish ishi bilan Qishloq va suv xo'jalik vazirligi shug'ullanadi. Fermer boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini, muassasalari, ayrim fuqarolar tasarrufidagi yerlar, shuningdek, shahar va qishloqlarning barcha yerlari hisobga olinadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida yerlarni hisobga olish uchun asosiy hujjat maxsus daftarcha bo'ladi. Jamoa foydalanishidagi yerlar, shuningdek, ishchilar, xizmatchilar va boshqalar shaxsan foydalanadigan tomorqalar ham o'sha daftarchada qayd qilinadi.

Daftarcha to'rt bo'limdan iborat. Daftarchaning birinchi bo'limida yer maydonlaridan foydalanish muddatlari (muddatsiz, uzoq muddatga va qisqa muddat) ro'yxatga olinadi. Daftarchaning ikkinchi bo'limida har yil oxirida mavjud yaroqli yer maydonlari turlariga qarab hisobga olinadi. Uchinchi bo'limda qishloq xo'jaligiga yaroqli yer maydonlari sifat jihatidan hisobga olinadi. To'rtinchi bo'limda ishchi va xizmatchilar, shuningdek, fermer xo'jaligida yashovchi boshqa fuqarolarning tomorqalari hisobga olinadi.

Ishchi, xizmatchi va boshqa fuqarolarga qarashli yerlar xo'jaliklar bo'yicha hisob daftarchasida ham qayd qilinadi. Bu daftarchada har qaysi xo'jalik uchun shaxsiy hisob ochilib, jami yer maydoni, tomorqa, binolar ostidagi yerlar, bog'lar va boshqa yaroqli yerlar alohida ko'rsatiladi.

Bundan tashqari Davlat ro'yxat daftari ham joriy qilinadi. U daftar to'rt bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'limda jami yer maydoni haqidagi ma'lumotlar

qayd qilinadi. Ikkinchi bo'limda esa turlariga qarab yaroqli yerlar tarkibi yoziladi. Uchinchi bo'limda qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar sifati jihatidan ta'riflanib qayd qilinadisa, to'rtinchi bo'limda esa sanoat, transport korxonalarini va qishloq xo'jaligiga aloqasi bo'lmagan boshqa tashkilotlar ixtiyoridagi yaroqli yerlar turlari va tarkibi bo'yicha qayd qilinadi.

2.3. Qishloq xo'jaligi yerlari tarkibi ko'rsatkichlari

Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi bir birlik maydon hisobiga yetishtirilgan mahsulot hajmi bilan ifodalanadi. Bir birlik maydon deganda statistikada 1 yoki 100 gektar tushuniladi. Qishloq xo'jalik korxonalarida yerdan foydalanish iqtisodiy samaradorligining darajasi umumlashtiruvchi va xususiy ko'rsatkichlar tizimi orqali aks ettiriladi. Bularni natura va qiymat ko'rsatkichlari deb atash mumkin. Natura ko'rsatkichlari xususiy ko'rsatkichlar bo'lib, umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar qiymat ko'rsatkichlari bo'lib hisoblanadi.

Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi natura ko'rsatkichlari bo'lib qo'yidagilar hisoblanadi:

- 1) 1 yoki 100 gektar ekinzor maydoni hisobiga ishlab chiqarilgan don, paxta, kartoshka, sabzavot mahsulotlari miqdori (s., tonna, hisobida);
- 2) 100 gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlari hisobiga ishlab chiqarilgan sut, jun, qoramollarning o'sish vazni miqdori (s., t. hisobida);
- 3) 100 gektar ekinzor hisobiga ishlab chiqarilgan cho'chqa go'shti miqdori (s., t. hisobida);
- 4) 100 gektar g'alla ekin maydoni hisobiga ishlab chiqarilgan tuxum miqdori (ming dona hisobida).

Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi qiymat ko'rsatkichlari bo'lib har 100 gektar taqqoslama maydon hisobiga yetishtirilgan yalpi va sof mahsulotlar, hamda sof foyda hajmi ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini qo'yidagi tartib bo'yicha aniqlash mumkin:

jami ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot

$$100 \text{ gektar hisobiga ishlab (sof mahsulot, sof foyda) hajmi} \quad \times 100$$

$$\text{chiqarilgan yalpi mahsulot} = \text{-----}$$

$$\text{(sof mahsulot, sof foyda) \quad jami taqqoslama maydon}$$

Bunda: - natura mahsulot bo'yicha iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi;

q – jami olingan natura mahsuloti miqdori;

FM - jami fizik maydon (har bir ekin turiga tegishli fizik maydon);

IS_k – qiymat ko'rsatkichi bo'yicha hisoblangan iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi (100 ga hisobiga olingan yalpi mahsulot, sof mahsulot, sof foyda);

YAM – yalpi mahsulot hajmi;

SM - sof mahsulot hajmi;

SF – sof foyda hajmi;

TM – taqqoslama maydon (ko'pincha kadastr maydon) jami.

Natura ko'rsatkichlari har bir alohida xo'jalikning yoki iqtisodiy sharoiti bir xil bo'lgan bir necha xo'jaliklarning yerdan foydalanish iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishda qo'llaniladi. Natura ko'rsatkichlari asosida aniqlangan samaradorlik ko'rsatkichlari amaliyotda qishloq xo'jalik ekinlari bo'yicha olinsa, ularni hosildorligi degan ko'rsatkichni anglatadi. Aniqrog'i, bunday samaradorlik ko'rsatkichlarini yerlardan foydalanish ko'rsatkichi deb atash o'rniga qishloq xo'jalik ekinlaridan foydalanish iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi deb atash maqsadga muvofiqdir. Yerlardan foydalanishning haqiqiy samaradorlik ko'rsatkichlari deb qiymat ko'rsatkichlari bo'yicha aniqlangan koeffitsientlarni atash to'g'riroq bo'ladi.

Qiymat ko'rsatkichlari tabiiy sharoiti har xil bo'lgan xo'jaliklarda yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini statistik tahlil qilishda qo'llaniladi. Yerdan foydalanish iqtisodiy samaradorligini davrlar (yillar) bo'yicha o'rganilganda ham qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Boshqacha aytganda yerdan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlarini yillar bo'yicha statistik tahlili umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlari asosida aniqlangan miqdorlar asosida amalga oshiriladi. Umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlarni (yalpi mahsulot, yalpi daromad) hisoblashda mahsulotlar hajmi o'zgarmas, taqqoslama baholar bo'yicha aniqlangan

bo'lishi kerak, har xil darajadagi baholar bo'yicha hisoblash mumkin emas, chunki ular samaradorlik to'g'risida noto'g'ri tasavvur qilish va noto'g'ri xulosa chiqarishga olib keladi.

Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini yillar bo'yicha o'zgarishini dinamika indeksini

$$I_{is} = \frac{YAD_1}{YAD_0}$$

hisoblash orqali aniqlanadi. Bunday I_{is} -iqtisodiy samaradorlik indeksi, YAD_0 -bazis yilidagi xo'jalikni yalpi daromadi, YAD_1 -joriy yilda xo'jalikning yalpi daromadi.

Yerdan foydalanish samaradorligini aniqlashda taqqoslama yer maydoni ya'ni kadastr maydon asos qilib olinishi kerak. Bizga ma'lumki, yer turlarining masuldorligi bir xil emas, ular bir-biridan keskin farq qiladi. Bu esa birinchi navbatda yerlarning sifati bilan bog'liqdir.

Har xil sifatga ega bo'lgan fizik yer maydonlari bo'yicha yerdan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichini aniqlab xulosa qilish maqsadga muvofiq emas. Shuning uchun ushbu ko'rsatkichni kadastr maydonga nisbatan aniqlash kerak. *Kadastr maydonni (KM)* aniqlash uchun ekin maydonlarining fizik miqdorini (FM) ularning sifatini belgilovchi ko'rsatkich (balli)ga ko'paytirib, natijasini 100 ga bo'lish kerak, yoki fizik maydonni sifat ko'rsatkichining koeffitsientiga ko'paytirib, ularni jamlash orqali kadastr maydon aniqlanadi.

$$KM = \frac{FM * n}{100}$$

Masalan, jami 10000 gektar ekin ekilgan, shundan 7000 gektari bo'g'doy, uning sifat ko'rsatkichi 74 ball, 2000 gektarga paxta, sifat ko'rsatkichi 80 ball, 500 gektari sabzavot, sifat ko'rsatkichi 70 ball, 300 gektarga hashakibop ekinlar, sifat ko'rsatkichi 40 ball, 200 gektarga zig'ir, sifat ko'rsatkichi 75 ball. Shular asosida kadastr maydonni hisoblaymiz:

$$KM = \frac{7000*74+2000*80+500*70+300*40+200*75}{100}=7400$$

Demak, kadastr maydon 7400 gektarni tashkil qiladi. Bu taqqoslash xususiyatiga ega bo'lgan maydondir. Shu maydon asosida yerlardan foydalanish samaradorligini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Endi, yerdan foydalanish samaradorligini statistik tahlilini umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichi misolida ko'rib chiqamiz.

2.1-jadval

Yerdan foydalanish iqtisodiy samaradorligining statistik tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Joriy yil	O'zgarishi (Q, -)
Kadastr maydon, ga	1200	1120	- 80
Yalpi mahsulot taqqoslama baho bo'yicha, ming so'm	336002	358400	Q22398
1 gektar kadastr maydon hisobiga ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot, ming so'm (2:1=3)	280,0	320,0	Q40

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xo'jalik qishloq xo'jalik yerlaridan samarali foydalanilgan. 1 gektar kadastr maydon hisobiga bazis yilida 280 ming so'mlik, joriy yilida 320 so'mlik mahsulot yetishtirilgan. Demak, yerdan foydalanish samaradorligi joriy yilida bazis yiliga nisbatan 14,3 foizga yoki 40 ming so'mga oshgan. Bularni qo'yidagi hisoblardan ham ko'rish mumkin:

Yerlardan foydalanish iqtisodiy samaradorligi indeksi 114,3 foizga teng. Demak, samaradorlik bazis davrga nisbatan joriy davra 14,3 band foizga oshgan. Samaradorlikning mutloq o'zgarishini aniqlash uchun samaradorlik indeksi formulasining suratidagi sondan maxrajidagi sonni chegirib tashlash kerak. Yerlardan foydalanish samaradorligining mutloq o'zgarishi (bizning misolda oshishi) 40 ming so'mni (320-280) tashkil qiladi.

2.2-jadval

Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Joriy yil	O'zgarish sur'ati, %	Qo'shimcha o'zgarish sur'ati, %
Kadastr maydon, ga	1200	1120	93,3	-6,7
Yalpi mahsulot taqqoslama baho bo'yicha, ming so'm	336002	358400	106,7	6,7

1 gektar kadastr maydon hisobiga ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot, ming so'm (2:1=3)	280,0	320,0	114,3	14,3
---	-------	-------	-------	------

2.4. Qishloq xo'jaligi sug'orma yerlari va ularni statistik o'rganish zarurligi

Yerdan foydalanish haqidagi davlat ro'yxat daftaridagi yozuvlarga asosanib, har yil oxirida yillik hisobot tuziladi. Bu hisobotda yer maydonlarining yaroqli yer turlari bo'yicha bo'linishi va bu yerlardan foydalanish to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi. Yillik hisobotlar viloyat boshqarmalariga yuboriladi. Besh yilda bir marta to'liq dastur yuzasidan besh yillik hisobot tuziladi. Ochilishi mumkin bo'lgan yerlar va quritilishi mumkin bo'lgan botqoqliklar mavjud xo'jaliklar yerlardan qanday foydalanishlari mumkinligi haqida davlat statistika xodimlariga belgilangan muddatda hisobot topshirib turadilar. Yer statistikasi yaroqli yerdan foydalanish haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilganida yaroqli yerlar transformatsiyasi yuzasidan jadval tuzadi, bunday yerlarning yillar bo'yicha strukturasi hisoblaydi, yaroqli yerlardan eng hosildor shudgorni alohida hisobga olib, uni boshqa yaroqli yerlar hisobiga kengaytirish chorasini ko'radi. Yer statistikasi olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda balans va guruhlash usullaridan keng foydalanadi.

Yerlarni hisobga olish ishini tumandagi yer ishlari bo'yicha katta xodim olib boradi. U to'plagan ma'lumotlar tuman ijroiya qo'mitasi yer bo'limida saqlanadigan Davlat ro'yxat daftarida qayd qilinadi hamda uni katta xodim daftardagi ma'lumotlarga qarab yer maydonlarining foydalanuvchilarga bo'lib berilishi va ularning bo'lib berilgan (dalalardan) yerlardan qanday foydalanayotganliklari haqida hisobotlar tuzib, ularni viloyat qishloq xo'jaligi boshqarmalari va Respublika Qishloq va suv xo'jalik vazirligiga yuboradi.

Yerdan foydalanish va yaroqli yerlar to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil etishda har xil ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichlar yer fondining umumiy hajmi, yaroqli yerlar tarkibi, yaroqli yerlarning foydalanuvchilarga taqsimlanishi, yaroqli yerlar hajmidagi o'zgarishlar, yerlarning sifatini ta'riflab beradi.

Yaroqli yerlar tarkibini tekshirishda qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning umumiy yer maydoniga nisbati, ekin maydonining qishloq xo'jaligiga yaroqli jami yerlarga nisbatini aniqlash muhimdir.

2.5. Sug'orma yerlar balansi

Tumanlar, xo'jaliklar va hatto ayrim uchastkalaridagi yerlar o'z sifati bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Bunday farq qilish yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligiga keskin ta'sir qiladi. Yerlarning sifati har xil bo'lishi, bir-biridan farq qilishi natijasida bir birlik ekin maydoniga sarf bo'lgan bir xil xarajatlar har xil natijalar beradi. Shuning uchun ham yer hisobi va undan foydalanishni to'g'ri tashkil qilish zarur. Buning uchun tuproq xususiyatlarini, uning mahsuldorligini va taqqoslama qiymatini chuqur o'rganish kerak. Shu nuqtai nazardan qishloq xo'jalik yer fondi tarkibini to'g'ri hisobga olish va yerdan samarali foydalanishni tashkil qilish uchun davlat yer kadastrini ishlab chiqish katta ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi»ning 15-moddasida «Davlat yer kadastrini»ning mazmuni va uning ahamiyati batafsil bayon qilingan. Davlat yer kadastrining muhim qismlari bo'lib, yerdan foydalanuvchilarni qayd qilish, yerni bonitirovkasi va uni iqtisodiy baholash hisoblanadi.

Davlat yer kadastrini yerlarning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni yer egalari, yerdan foydalanuvchilarga, ijarachilarga hamda mulkdorlarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli ma'lumotlar va huquqiy hujjatlar tizimidan iborat.

Davlat yer kadastrini yerlarning qiymat bahosini aniqlash uchun asos bo'ladi. Kadastr ma'lumotlari yerdan foydalanish, uni muhofaza qilish, yer uchastkalarini berish yoki olib qo'yish, yer solig'ini belgilash, yer tuzish ishlarini o'tkazish, xullas yerlarni hisobga olish, xo'jalik faoliyatiga baho berishda muhim hujjat bo'lib qo'llaniladi.

Endi biroz yer bonitirovkasi tushunchasiga e'tiborimiz qaratsak, unga ko'ra bonitirovka deb yerlarning sifatini qiyoslama baholash tushuniladi, ya'ni yerlarni qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga yaroqlilik darajasi tushuniladi. Yerlarning sifati

ball ko'rsatkichlari (bonitetlari) orqali ifodalanadi. Yer yuzasida tuproq qatlami bo'lib u o'simlik o'sish uchun zurrur bo'lgan moddalarga (chirindilarga) ega bo'ladi. Tuproqning xususiyatlarini hisobga olgan holda uning umumiy unumdorligi (boniteti) 100 ballik tizim bo'yicha baholanadi. Demak, yer bonitirovkasi tuproqning ishlab chiqarishda qatnashish holati va tabiiy belgilari xususiyatlarining miqdoriy bahosidir. Yerlarning yaroqliligiga baho berishda ularning ballar koeffitsientlaridan foydalaniladi.

Yerlarning yaroqliligi mahsuldorligini belgilovchi elementlarning o'zida mavjudligi bilan, agroximik xususiyatlari bilan ifodalanadi (gumus, fosfor, kislotalar va boshqalar bilan yerning yaroqligi aniqlanadi). Yerning bali qancha yuqori bo'lsa, u shuncha sifatli yer deb yuritiladi. Yerning sifati (bali) qancha yuqori bo'lsa, ekinlar hosildorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Yerni iqtisodiy baholash deganda nima tushuniladi?

Yerni iqtisodiy baholash deganda ularni qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining asosiy vositasi tariqasida qiyoslama baholash tushuniladi, ya'ni iqtisodiy baholash deganda bir birlik taqqoslama maydon hisobiga olingan mahsulotlar hajmini qiyoslash tushuniladi.

Yer fondidan foydalanish natijasida uning tarkibida muayyan o'zgarishlar, ya'ni bir turdagi yerlarni boshqa turga aylanish sodir bo'ladi. Bu jarayon yer transformatsiyasi deb ataladi va yer balansida akslantiriladi. Yer balansini quyidagi shaklda ifodalash mumkin.

2.3-jadaval

Qishloq xo'jalik korxonasi yer balansi

Yer turlari	Yil boshiga maydon	Kirim		Chiqim		Yil oxiriga maydon
		Boshqa joydan	Boshqa yer turidan	Boshqa joyga	Boshqa yer turiga	

Yer balansi yer turlari bo'yicha yil davomida bo'lgan o'zgarishlarni aks ettiradi. Uning ma'lumotlari asosida yer tuzilishida ro'y bergan ijobiy yoki salbiy siljishlarni

aniqlash mumkin. Yer balansini tuman, viloyat va mamlakat bo'yicha tuzganda uni har xil yo'nalishlarda yoki variantlarda tuziish mumkin.

Masalan yerdan foydalanuvchilarning har bir toifasi bo'yicha yerdan foydalanuvchini yerlarning o'zgarishini ifodalovchi yer balansini tuzish mumkin. Bu balans yerdan foydalanuvchilar bo'yicha yer maydonlarini o'zgarishini ifodalaydi.

Mamlakatimizda yer haqidagi ma'lumotlarni to'plash, ularni bir tizimga keltirib, zarur hokimiyatlarga, boshqa boshqaruv mamlakatlariga va jamoat tashkilotlariga taqdim etish O'zbekiston Respublikasi statistika davlat qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi yer resurslari davlat qo'mitasining tashkilotlari zimmasiga yuklatiladi. Yer haqidagi ma'lumotlar davlat yer kadastrı kitobida, Qishloq xo'jaligi korxonalarining yillik hisobotlari, yerdan foydalanuvchilarning 22 va 22a sonli shaklarida qishloq xo'jalik yer turlari va ularning taqsimoti haqidagi har yilning 1- yanvariga bo'lgan hisobotlarida o'z aksini topadi.

Qisqacha xulosalar

Yerning unumdorligini oshirish yo'llarini takomillashtirish, yangi yerlardan kam mehnat sarflab, ko'proq mahsulot olish yo'llarini qidirish, yer klassifikatsiyasini aniqlashtirishni kuchaytirish masalalari yuzasidan so'z yuritildi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Yer statistikasining vazifalari.
2. Yaroqli yerlar tasnifi.
3. Qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan yerlar.
4. Yerdan foydalanish usullari.
5. Yaroqli yerlar to'g'risidagi ma'lumotlar.
6. Davlat yer kadastrı deganda nima tushuniladi?
7. Yer bonitirovkasi deb nimaga aytiladi?
8. Yerni iqtisodiy baholash deganda nima tushuniladi?
9. Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi deganda nimani tushunasiz?
10. Yerdan foydalanish samaradorligining natura ko'rsatkichlarini tushuntiring, aniqlash yo'llarini bayon qiling.

11. Yerdan foydalanish samaradorligini aniqlashda yalpi mahsulot, sof mahsulot ko'rsatkichlari qaysi baholarda hisoblanadi, sababini tushuntiring.

12. Yerdan foydalanish iqtisodiy samaradorligining indeksini tushuntiring.

3-bob. QISHLOQ XO'JALIGI ASOSIY FONDLARI STATISTIKASI

3.1. Qishloq xo'jaligining asosiy fondlari va ularni statistik o'rganishning ahamiyati

Qishloq xo'jalik korxonalarining ish faoliyatida, mehnat vositalari va mehnat predmetlari uzluksiz ravishda ishtirok etadi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etishiga qarab asosiy va aylanma fondlarga bo'linadi. Boshqacha aytganda mehnat vositalari *asosiy fondlar* deb ataladi.

Mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ko'p yillar davrida xizmat qiluvchi, o'zlarining eskirgan qismini yaratilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmat qiymatiga o'tkazib boruvchi, o'z natura shaklini saqlab qoluvchi mehnat vositalari asosiy fondlar deb ataladi. Bularga yer, traktor, kombayn, transport vositalari, imoratlar, inshootlar va boshqa mehnat vositalarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Qishloq xo'jaligining asosiy fondi:

1) ishlab chiqarishga bevosita xizmat qiluvchi vositalarga ishlab chiqarish binolari, inshootlar, yillik daraxtzorlar, qishloq xo'jaligi texnikalari, asbob-uskunalar, qishloq xo'jaligi inventarlari, transport vositalari, ish hayvonlari va mahsuldor hayvonlar va h.k.ga;

2) ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashmaydigan lekin xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatiga sharoit yaratib beradigan vositalar (uy-joy binolari, madaniy-maishiy muassasalar va ishlab chiqarishdan tashqari obyektlar) ga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligi asosiy fondlari quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganiladi:

a) qishloq xo'jaligiga to'g'ridan-to'g'ri taalluqli asosiy ishlab chiqarish fondlari;

b) qishloq xo'jaligiga to'g'ridan-to'g'ri taalluqli bo'lmagan asosiy ishlab chiqarish fondlari;

v) ishlab chiqarishga taalluqli bo'lmagan asosiy fondlar.

Har bir guruh tarkibidagi asosiy vositalar o'z xususiyatlaridan kelib chiqib, bir necha turlarga bo'linib, o'rganiladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari 11-shahrdagi davlat statistika hisobotining «Asosiy vositalarning mavjudligi, harakati va tarkibi» nomli 1-bo'limda quyidagi turlarga bo'linib, hisobga olingan:

1. Binolar;
2. Inshootlar;
3. Uzatish qurilmalari;
4. Texnika va asbob-uskunalar;
5. Transport vositalari;
6. Asboblari, ishlab chiqarish va xo'jalik ashyolari;
7. Ish hayvonlari;
8. Mahsuldor mollar;
9. Ko'p yillik mevali daraxtlar;
10. Asosiy vositalarning boshqa turlari.

Asosiy fondlarning asta-sekin eskirishi amortizatsiyaga ajratiladigan mablag'da ifodasini topadi va uning o'rni mahsulot sotishdan keladigan pullar hisobiga to'ldiriladi.

3.2. Asosiy fondlarni baholash turlari va ularni qayta baholash usullari

Xo'jalikning asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. *Xo'jalikning asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanish koeffitsienti* (K_{at}).

Bu koeffitsientni aniqlash uchun uchun asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatini (AIF) qishloq xo'jalik yerlari maydoniga (M) bo'lish kerak:

$$K_{at} = \frac{AIF}{M} \cdot 100$$

Ushbu koeffitsient asosan 100 gektar taqqoslama maydon hisobiga aniqlanadi. Bu koeffitsient asosiy fondlarning faol qismi bo'yicha ham aniqlanishi kerak, chunki ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi asosiy omil ularning faol qismidir. Bu koeffitsient ishlab chiqarishni intensivlashtirish darajasini ifodalaydi. Boshqacha aytganda ishlab

chiqarishning faol omil ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Bu koeffitsient ishlab chiqarish tarmoqlari (o'simlikchilik va chorvachilik) bo'yicha ham hisoblanadi. Ushbu koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish hajmiga ham shuncha ijobiy ta'sir qiladi va o'sishiga sababchi bo'ladi.

2. Mehnatning ishlab chiqarish fondlari bilan qurollanish koeffitsienti (K_{mk})

Bu koeffitsientni aniqlash uchun asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymatini (AIF) ishlovchi xodimlarning o'rtacha soniga (T) bo'lish kerak:

$$K_{mk} = \frac{AIF}{T}$$

Bu ko'rsatkich o'rtacha 1 ishlovchi hisobiga to'g'ri keladigan asosiy fondlar hajmini ifodalaydi. Ushbu koeffitsient asosiy ishlab chiqarish fondlarining jami bo'yicha ham, ularning aktiv qismi bo'yicha ham hisoblanadi. Ushbu koeffitsient oshgan sayin mehnatning fondlar bilan qurollanish darajasi oshib, ishlab chiqarish darajasiga ijobiy ta'sir qiladi, oqibatda ishlab chiqarish ko'lamining rivojlanishiga sababchi bo'ladi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish nafaqat asosiy fondlar bilan ta'minlanish darajasiga, ayniqsa ulardan samarali foydalanish darajasiga katta bog'liq bo'ladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlari bo'lib quyidagi koeffitsientlar hisoblanadi:

1. Fond qaytimi koeffitsienti;
2. Fond sig'imi koeffitsienti;
3. Fond rentabelligi koeffitsienti.

Fond qaytimi koeffitsienti (K_{iq}) asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligini ifodalovchi bevosita ko'rsatkichdir. Ushbu koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, fondlardan foydalanish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Bu koeffitsient yalpi mahsulot (yoki sof mahsulot) hajmining (YAM) asosiy ishlab chiqarish fondlarining (AIF) u yoki bu davrdagi o'rtacha hajmiga (qiymatiga) nisbati tariqasida aniqlanadi:

$$K_{iq} = \frac{YAM}{AIF}$$

Bu koeffitsient 1 so'mlik (100 so'mlik) asosiy ishlab chiqarish fondlari hisobiga ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot (yoki sof mahsulot) hajmini ifodalaydi. Ushbu koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Fond sig'imi koeffitsienti (K_{fs}) asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligini ifodalovchi bilvosita ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi. Ushbu koeffitsient qancha past bo'lsa, asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi, agar ushbu koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, aksincha fondlardan foydalanish darajasi shuncha past bo'ladi.

Fond sig'imi koeffitsienti fond qaytimining aksini ifodalovchi ko'rsatkichdir. Bu koeffitsientni aniqlash uchun asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymatini (AIF) yalpi mahsulot (YAM) qiymatiga bo'lish kerak:

$$K_{fs} = \frac{AIF}{YAM}$$

Bu koeffitsient ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymatining 1 so'miga qancha so'mlik asosiy ishlab chiqarish fondi to'g'ri kelishligini ifodalaydi.

Fond rentabelligi koeffitsienti (K_{r}) asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi bevosita ko'rsatkichdir. Ushbu koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, fondlardan foydalanishning iqtisodiy samarasi shuncha yuqori bo'ladi, ya'ni 1 so'mlik (yoki 100 so'mlik) fond hisobiga olinadigan foyda hajmi shuncha ko'p bo'ladi.

Ushbu koeffitsientni aniqlash uchun hisobot davridagi sof foyda summasini (SF) asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymatiga (AIF) bo'lish kerak:

$$K_{r} = \frac{SF}{AIF}$$

Bu koeffitsient 1 so'mlik (yoki 100 so'mlik) asosiy fondlar hisobiga olingan sof foyda summasini ifodalaydi.

3.3. Asosiy fondlarni eskirishi va amortizatsiyasi ko'rsatkichlari hamda hisoblash usullari

Amortizatsiyaga ajratiladigan mablag' asosiy fondlarning butun xizmat muddatida faqat uning dastlabki hamda tiklangan qiymatigina emas, balki butun ishlash davridagi kapital ta'mir va yangilash xarajatlarining o'rmini ham qoplashi lozim. Asosiy ishlab chiqarish fondlari mahsulot ishlab chiqarish jarayonida qiymatni mahsulotga qisman o'tkaza borib, tamomila eskirgandan so'ng harakatdagi fondan chiqarib tashlanadi. Asosiy fondlar qiymati xizmat muddati oxirida eskirib chiqarilgandan so'ng tugatish qiymati deb ataluvchi qiymatga qo'shiladi.

Amortizatsiya uchun ajratiladigan mablag'ning bir yillik miqdori quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$A = \frac{T + K - L}{M}$$

Bunda: A – amortizatsiya mablag'ining bir yillik miqdori.

T – asosiy fondlar to'la, dastlabki qiymati.

K – asosiy fondlarning butun xizmat davomida kapital ta'miri uchun bo'lgan sarflar.

L – asosiy fondlarning lom bahosidagi tugatish qiymati.

M – asosiy fondlar xizmat muddati (yillar soni).

Misol. Aytaylik, qishloq xo'jaligi texnikalarining to'la qiymati 40 mln. so'm, ularning xizmat muddati 10 yil, butun xizmat muddati davomida kapital ta'mirlash uchun 7 mln. so'm sarflanadi, texnikalarning tugatish qiymati 5 mln. so'm bo'lsa, amortizatsiya uchun ajratilgan mablag'ning yillik miqdori quyidagicha bo'ladi:

$$A = \frac{40 \text{ mln.} + 7 \text{ mln.} - 5 \text{ mln.}}{10} = 4,2 \text{ mln. so'm}$$

Amortizatsiya uchun ajratiladigan yillik mablag' miqdori aniqlangandan keyin amortizatsiya normasini belgilash ham oson bo'ladi, bu ko'rsatkich, amortizatsiya mablag'larining asosiy fondlar to'la qiymatiga munosabatini belgilaydi.

$$N = \frac{A \times 100}{T} = \frac{4,2 \text{ mln.} \times 100}{40 \text{ mln.}} = 10,5\%$$

Demak, amortizatsiya normasi bizning misolda 10,5 foizga teng ekan.

3.4. Asosiy fondlarni to'la va qoldiq qiymatlari bo'yicha balanslari

Xo'jalikning yillik hisobotida, shuningdek, asosiy fondlar balansida keltirilgan ma'lumotlardan asosiy fondlarning o'sish darajasi, eskirish darajasi, yangilash va ishdan chiqqan qismini aniqlash mumkin. Bunday o'zgarishlar asosiy fondlarning takror ishlab chiqarishi deb ataladi.

F_0 va F_1 - asosiy fondlarning yil boshidagi va yil oxiridagi to'liq qiymati;

K_e va K_s – asosiy fondlarning eskirishi va saqlanishi;

F_{ya} va F_{ch} – asosiy fondlarning yil davomida ishlab chiqarishga kiritilgan va chiqib ketgan qiymati;

K_{ya} va K_{ch} – asosiy fondlarning yangilanish va chiqib ketish koeffitsienti.

Bu ko'rsatkichlarni umumiy tushinib olish uchun 3.1-jadval ma'lumotlarini keltirib o'tamiz. Jadvaldagi xo'jalikning asosiy fondlari dastlabki to'liq qiymatida berilgan.

3.1-jadval

Xo'jalikning asosiy fondlari dastlabki to'liq qiymati

Asosiy fondlar guruhi	Asosiy fondlar qiymati, so'm		Yil boshiga nisbatan yil oxiridagi qiymati,%	Strukturasi, jamiga nisbatan%	
	Yil boshida F_0	Yil oxirida F_1		Yil boshida	Yil oxirida
Asosiy ishlab chiqarish (hayvonlardan tashqari)	21403400	25012200	116,8	57,3	60,0
Ish hayvonlari, parrandalar va boshqa hayvonlar	2169680	2147930	99,0	5,8	5,2
Ishlab chiqarishga bevosita qatnashmaydigan fondlar	1100960	1100960	100,0	3,0	2,6
Ishlab chiqarishga taalluqli bo'lmagan fondlar	12681540	13421890	105,8	33,9	32,2
Jami	37358580	41682980	111,6	100,0	100,0

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinishicha, asosiy fondlar yil oxiriga kelib, 4324400 (41682980-37358580) so'mga o'sgan. O'sish darajasi (koeffitsienti) (4324400: 37358580)*100 = 12%.

Asosiy fondlarning eskirish darajasini aniqlash uchun, eskirgan qismining

qiymati asosiy fondlarning yil boshidagi va yil oxiridagi qiymatiga bo'linadi. Xo'jalikni yillik hisobotida ko'rsatilishicha, asosiy fondlarning eskirgan qism qiymati yil boshiga va yil oxiriga 74035 so'm bo'lgan.

Endi asosiy fondlarning eskirgan darajasi (koeffitsienti) quyidagicha bo'ladi.

$$K_{eb} = \frac{F_{ch}}{F_0} \text{ yil boshiga } \frac{74035}{3735858} \times 100 = 1,98\%$$

$$K_{eo} = \frac{F_e}{F_0} \text{ yil oxiriga } \frac{71145}{4168298} \times 100 = 1,78\%$$

Xo'jalikda asosiy fondlarning eskirish koeffitsientini to'la va aniq belgilash uchun asosiy fondlarning guruhlariga bo'yicha eskirgan qismlarini aniqlash lozim.

Asosiy fondlarning (saqlanish) yaroqlilik koeffitsientini aniqlash uchun uning boshlang'ich qiymatidan eskirgan qism qiymatini chiqarib tashlab, qoldiq qiymati to'liq boshlang'ich qiymatiga bo'linadi. Bizning misolda asosiy fondning qoldiq bahosi

$$\text{Yil boshiga } (3735858 - 71145) = 3664713 \text{ so'm}$$

$$\text{Yil oxiriga } (4168298 - 71145) = 4097153 \text{ so'm}$$

Asosiy fondlarning saqlanish koeffitsienti

$$\text{Yil boshiga } \frac{3664713}{3735858} \times 100 = 98\%$$

$$\text{Yil oxiriga } \frac{4097153}{4168298} \times 100 = 98,2\% \text{ ni tashkil etadi}$$

Asosiy fondlarning yangilangan qismi koeffitsientini hisoblash uchun yangidan olingan asosiy fondlar qiymati boshlang'ich qiymat bo'yicha asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymatiga bo'linadi. Yil davomida 80000 so'mlik yangi texnikalar sotib olingan bo'lsa, asosiy fondlarning vositalarini yangilash koeffitsienti

$$K_{ya} = \frac{F_{ya}}{F_1} \text{ yil oxiriga } \frac{80000}{4168298} \times 100 = 1,92\% \text{ dan iborat bo'ladi}$$

Asosiy fondlar tamomila eskirib hisobdan chiqarib yuborilgan qismi koeffitsientini aniqlash uchun yil davomida ba'zi bir sabablarga ko'ra asosiy fondlar tarkibidan chiqib ketgan qism qiymati barcha asosiy fondlarning yil

boshidagi qiymatiga bo'linadi. Agar asosiy tarkibidan har xil sabablarga ko'ra 50000 so'mlik texnikalar chiqib ketgan bo'lsa, chiqib ketgan qism koeffitsienti.

$$K_{ch} = \frac{F_{ch}}{F_0} = \frac{50000}{3735858} \times 100 = 1,34\% \text{ bo'ladi}$$

3.5. Asosiy fondlarni holati, harakati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqirish ko'rsatkichlari eskirgan va yangilangan qismlar darajasi asosiy fondlar guruhlariga bo'yicha hisoblangan, yanada yaxshiroq bo'lardi.

Xo'jalikda asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi mehnatning, (ishchi kuchlarining) fondlar bilan qurollanganlik va xo'jalikning asosiy fondlar bilan ta'minlanganligini hisoblab borish muhim ishdir. Buning uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- 1) Xo'jalikda asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini aniqlash uchun yil davomida olingan sof daromad yoki yalpi mahsulot qiymati asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatiga bo'linadi va 100 yoki 1000 ga ko'paytirilib, har 100 yoki 1000 sumlik mahsulotga to'g'ri kelgan asosiy fondlar qiymati topiladi.
- 2) Ishchi kuchlarining (mehnatning) asosiy fond bilan qurollanganligini aniqlash uchun asosiy fondlarning o'rtacha qiymati ishchilarning o'rtacha soniga yoki kishi-kunlariga bo'linadi. Aytaylik, odamlarning o'rtacha soni 1005 kishi bo'lsa, ularning asosiy fond bilan qurollanganligi $((3735858 + 4168298) : 1005) : 2 = 3932,4$ so'mga teng bo'ladi;
- 3) Xo'jalikning asosiy fondlar bilan ta'minlanganligini hisoblash uchun asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymatini xo'jalikning yer maydoniga bo'lib 100 ga ko'paytiriladi, natijada har 100 gektarga to'g'ri keladigan asosiy fondlarning qiymati topiladi. Xo'jalik yeri 5310 ga, demak asosiy fondlarning qiymati: $((3735858 + 4168298) : 2) : 5310 * 100 = 744,3$

Asosiy fondlar haqidagi ma'lumotlar boshlang'ich hujjatlar, operativ va buxgalteriyaning hisobot daftari, inventarizatsiya aktlari hamda xo'jaliklarning yillik hisoblarida ko'rsatilgan bo'ladi.

3.6. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshishi hisobiga to'g'ri kelgan mahsulot qo'shimcha o'sishining indeks tahlili.

Fondlarning samaradorlik darajasi ularning mahsulot qo'shimcha o'sishidagi hissa bilan aniqlanadi.

Mahsulotning qo'shimcha o'sishi bir tomondan, fondlar mutlaq yig'indisining o'zgarishi evaziga

$$\Delta M_f = (\bar{F}_1 - \bar{F}_0) F_{s0};$$

va ikkinchi tomondan, fondlardan foydalanish darajasi evaziga amalga oshgan bo'lishi mumkin.

$$\Delta M_{fs} = (\bar{F}_{s1} - \bar{F}_{s0}) \cdot \bar{F}_1;$$

Mahsulotning umumiy qo'shimcha o'sishi har ikkala ko'rsatkich natijalarini qo'shish yordamida hisoblanishi mumkin.

$$\Delta M = \Delta M_f + \Delta M_{fs};$$

Ishlab turgan fondlardan foydalanish darajasini oshirish yangi-yangi korxonalarni ishga tushirish, ularni o'zlashtirish uchun sarflanadigan kattagina kapital mablag'lar va ijtimoiy ish vaqtining tejalishi bilan tengdir.

Asosiy fondlarni pulga chaqib hisoblash muayyan xo'jalikda asosiy fondlarni yaratish uchun sarflangan mablag'ning miqdori, shuningdek, asosiy fondlarning etishtirilgan o'tgan qiymatni aniqlash imkonini beradi. Asosiy fondlarni pulga chaqib baholashning to'rt turi bor.

1. Asosiy fondlarning dastlabki yoki boshlang'ich to'liq qiymati. Bunga fondning bahosi, uni qurish va keltirib o'ratish xarajatlari ham kiradi.

2. To'liq tiklangan qiymati shu vaqtning o'zida fondlarning takror ishlab chiqarilgan qiymatidir. U asosiy fondlar qiymatidan baholash paytida belgilanadi. Bu qiymat asosiy fondlar tarkibi haqida aniq hukm yuritishga imkon beradi.

3. Dastlabki to'liq qiymatdan eskirgan, yeyilgan qism qiymatni chiqarib tashlagandan qolgan bahosi. Bu asosiy fondlarning to'liq tiklangan qiymati bilan ularning eskirgan qiymati o'rtasidagi tafovutdir.

4. Tiklangan bahodan eskirgan qism qiymatni chiqarib tashlagandan keyingi

qiymati. Bu asosiy fondlarning to'liq tiklangan qiymati bilan eskirgan qiymati o'rtasidagi tafovutdir. Har bir ko'rsatkich mustaqil iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, mavjud xo'jalikda asosiy fondlarni yaratish uchun sarflangan mablag' miqdorini aniqlash imkonini beradi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiyotning taraqqiyoti ko'p jihatdan qishloq xo'jalik korxonalarining asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanish darajasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun har bir o'quvchi, mutaxassis xo'jalikning asosiy fondlar bilan ta'minlanish darajasini aniqlashva statistik tahlil qilish usullarini bilishi kerak. O'zbekiston qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi tarmoqlarida mehnatga haq to'lash ahvolini umumiy tahlil qilish iqtisodiy munosabatlarning bu muhim shakli bo'yicha jiddiy kamchiliklar va xatolar borligini ko'rsatdi. Bu xato va kamchiliklarning mohiyatini: a) qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida, xususan g'allachilikda ish haqi to'lashning asosiy tizimi yo'qligi; b) iqtisodiyotning agrar sektorida xo'jalik yuritishning bozor shakllari mavjud bo'lgan sharoitlarda ish haqi to'lashning konkret tamoyillari belgilanligi tashkil etadi.

O'zbekistonda hozirgacha zamirida mehnatga haq to'lashni tashkil etish, o'sha tarmoq va sohalarda tartibga solishga asos bo'ladigan qonun qabul qilinmagan. Ish haqi to'g'risidagi qonun mehnatga haq tizimining tuzilmasi to'g'risida, xususan, eng kam ish haqi miqdori to'g'risida, daromadlarni taqsimlashda ish haqini to'lash joyi to'g'risida, to'lovlarning muntazamligi to'g'risida, qonunning bajarilishi bo'yicha tashkilotlar rahbarlarining javobgarligi va mehnatga haq to'lash bilan bog'liq boshqa normativ hujjatlar to'g'risida asosiy prinsipial qoidalar va holatlarni aks ettirishi lozim. Bunday qonunning zarurligini respublikada ish haqi to'lash to'g'risidagi tub tamoyillarni buyuzishlar, ish haqini to'lash tartibini belgilash va boshqa masalalarda hamon subyektivizm va zo'ra vonliklar, o'zboshimchaliklarning uchrashi taqozo etadi. Albatta, bozor biqtisodiyoti sharoitlarida bu masalada erkinlikka yuyo'l qo'yiladi va nodavlat mulk shakllarida har bir xo'jalik subyektiga o'z imkoniyatlari bva amaldagi nizom va ustavga ko'ra uni mustaqil hal etish huquqi berilgan. Ammo

bozor iqtisodiyoti xodimlarga ish haqi to'lashda tekischilik tizimiga qarshiki, buning ham o'z asosi va izohi bor. Ammo ayni paytda mehnatalabligi, muhimligi, zarurligi va boshqalarga ko'ra taxminan bir xil ishni bajaradigan xodimlar mehnatiga haq to'lash darajasida bu qadar katta farqlarning bo'lishini yoqlab bo'lmaydi. Bu o'rinda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan haq, chegara bo'lishi kerak. Ish haqi to'lashdagi asosiy masala eng oz ish haqi miqdori to'g'risidagi masala bo'lib, ish haqi undan kam bo'lishi mumkin emas. Eng kam ish haqi deganda davlat tomonidan belgilangan va xodim tomonidan amalda bir soatda, bir ish kunida, bir oyda bajarilgan mehnat normasiga to'lanadigan ish haqi tushuniladi.

Ayrim mamlakatlarda eng kam ish haqi miqdori br oat uchun, ayrimlarida esa to'liq ish kuni uchun, boshqalarida to'liq ish oyi uchun ish kunlari yoki ish soatlari miqdoriga qarab belgilanadi. Bu variantlarning barchasida safflanadigan ish kuchini qayta tiklash qiymati asos bo'lib xizmat qilishi lozim. Jahon amaliyotida odatda uni eng zarur oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mahsulotlari va xizmatlari to'plamining tirikchilik minimumi bo'yicha belgilash qabul qilingan. Bu trikhilik minimumi, birinchi navbatda, ish kuchini tidklash jarayoni sodir bo'lishi uchun oziq-ovqat mahsulotlarini sanoat mahsulotlari va turli xizmatlarni iste'mol qilishning fiziologik normalari bilan tavsiflanadi. Bu eng quyi chegara, undan keyin ish kuchining jismoniy ifodasi, shaxs tarzida kishining jismoniy inqirozi yuz beradi. Ushbu asosiy tamoyilga rioya qilish takror ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligini ta'minlash uchun, davlat va iqtidodiyotning normal faoliyat ko'rsatishi uchun birinchi shart hisoblanadi. Jahondagi ko'pgina mamlakatlarda bu masalaning g'oyat muhimligini hisobga olgan holda, birinchi navbatda uni ma'rifatli hal qilish uchun tegishli ilmiy kuchlar, davlat organlari, shu jumladan qonunchilik organlarining mutaxassislari jalb etiladi.

Ayni paytda uning konkret mazmuni unga ta'sir ko'rsatadigan sharoitlarning o'zgarishiga qarab davriy ravishda qayta ko'rib turiladi. eng oz ish haqini belgilashda eng hayotiy muhi oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat mahsulotlari va xizmatlardan tashkil topadigan minimal iste'mol savati obyektiv aos bo'ladi. Minimal iste'mol savatiga kiritilgan oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat

mahsulotlari va xizmatlarning aniq ro'yxati, nomlari ko'p jihatdan mamlakatlar standartlariga va ularning imkoniyatlariga bog'liq.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlar deb nimaga aytiladi?
2. Asosiy fondlarning guruhlari va ularning ta'rifi.
3. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga oid bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining ta'rifi.
4. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.
5. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirishi va yaroqliligi ko'rsatkichlarini aniqlash va ta'riflash.
6. Xo'jalikning asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari.
7. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlarini ayting va mazmunini ta'riflang.

4-bob. QISHLOQ XO'JALIGI TEXNIKASI STATISTIKASI

4.1. Qishloq xo'jaligi texnikasi – ishlab chiqarish vositasi va uni statistik o'rganishning ahamiyati

Qishloq xo'jaligi statistikasi qishloq xo'jaligining asosiy fondlarini chuqur o'rganish bilan bir qatorda, asosiy fondning muhim qismi bo'lgan mehnat vositalariga alohida ahamiyat berib, uning tarkibi, dinamikasi va ulardan xo'jaliklarda foydalanishni sinchiklab kuzatib boradi.

Tuproq sifatiga, unumdorligiga, ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan, qulay, yonilg'i va mehnat tejalishini ta'minlaydigan, barcha talablarga to'liq javob beradigan serunum, shinam, zamonaviy qishloq xo'jalik mashina va mexanizmlarini yaratish, ularni yanada yaxshilashga qaratilgan.

4.2. Qishloq xo'jaligi texnikasining tasniflari va uning tarkibi ko'rsatkichlari

Mehnat vositalari yoki boshqacha aytganda qishloq xo'jaligi jihozlari energetika va ishlab chiqarish jihozlariga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligining energetika jihozlari ham o'z navbatida ikki asosiy guruhga bo'linadi: 1) dvigatellar; 2) ish hayvonlari. Energetika jihozlarining muhim qismi dvigatellarda. Dvigatellar birlamchi va ikkilamchi dvigatellardan iborat.

Birlamchi dvigatellar tabiiy resurslar (neft, ko'mir, gaz, suv, shamol, quyosh nuri) quvvatidan foydalanib, ularni mehnat quvvatiga aylantiradi.

Hamma birlamchi dvigatellar energiya manbaiga ko'ra yoqilg'i, suv va shamol yordamida harakatga kiradi. Yoqilg'i yordamida harakatga kiruvchi dvigatellar par dvigatellari (lokomobillar, par texnikasi, par trubinalari) va ichki yonilg'i dvigatellar (avtomobillar, traktorlar, kombaynlar va hakoza)dir.

Ikkinchi dvigatellar energiyani ikkinchi bir turga aylantiradi, mexanik energiyani elektr energiyasiga yoki elektr energiyasini mexanik energiyaga aylantiradi. Bunga elektrtomatorlar, elektrogeneratorlar kiradi. Bir ot kuchi 75 kgm/s ga teng, ya'ni 75 kg yukni bir sekunda bir metr balandlikka ko'tarish uchun zarur

quvvatdir.

Ikkilamchi dvigatellar quvvati kilovatt yoki kilovatt ampyer bilan o'lchanadi.

Dvigatelning kvf ifodalangan quvvati 1,36 koeffitsient yordamida ot kuchiga aylantiriladi.

Ish hayvonlarining quvvati ot kuchiga (o.k.) tenglab hisoblanadi. Ot va tuyening tortish quvvati iqtisodiyot hisobida shartli qilib 0,75 ot kuchi (o.k.)ga, ho'kizning tortish quvvati 0,5 o.k. ga tengdir. Ayrim xo'jaliklarda ish hayvonlarining tortish quvvatini mexanik ot kuchi quvvatiga aylantirib, shuning koeffitsientini aniqroq belgilash mumkin. Buning uchun quyidagi formula ishlatiladi.

$$N = \frac{P \times V \times K}{75}$$

Bunda: N-hayvonning mexanik ot kuchi quvvatiga aylantirilgan tortish quvvati;

P- hayvonning o'rtacha vazni;

V- yurish tezligi;

K- tortish kuchining koeffitsienti.

Tirik ot kuchini mexanik ot kuchiga aylantirish koeffitsientini hisoblashning quyidagi misolida ko'ramiz:

Xo'jalikda otning o'rtacha tirik vazni 390 kg, uning vazniga nisbatan tortish quvvati 14% ni tashkil qiladi (koeffitsienti 0,14), ish vaqtida o'rtacha bir soatda yurish tezligi 4 km yoki 1,1 m/s (1s da 1,1m yuradi). Buni formulaga solib ishlasak:

$$N = \frac{P \times V \times K}{75} = \frac{390 \times 1,1 \times 0,14}{75} = 0,8 \text{ o.k. (ot kuchi) bo'ladi}$$

Xo'jalikdagi energetika quvvatining umumiy hajmini aniqlash uchun hamma dvigatellar (traktorlar, kombaynlar, yuk tashish texnikalari, engil texnikalar va boshqa mexanik dvigatellar) ning elektr energiyasi mushtarak birlikka, ya'ni ot kuchiga aylantirilib jamlanadi. Shu tariqa jamlangan quvvat xo'jalikning **umum energetik quvvati** deb ataladi.

Agrar sohani texnikalar va uskunalar bilan mu'tadil ta'minlash, hamda ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va elektrlashtirishni samarali tashkil etish

mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishning asosiy omillaridan bo'lib hisoblanadi. Ulardan xo'jalik faoliyatida samarali foydalanish ekinlar hosildorligini va chorva mollari mahsuldorligini ko'tarilishiga, mahsulot sifatining yaxshilanishiga, mehnat unumdorligining oshishiga, tannarxning pasayishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan statistikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) Energetik va ishlab chiqarish texnikalari va jihozlarining soni, quvvati, strukturasi va harakati ko'rsatkichlarini hisoblash;
- 2) Xo'jalikning texnikalar va energetik quvvatlar bilan ta'minlanish darajasini aniqlash;
- 3) Mehnatning qurollanish darajasini hisoblash;
- 4) Texnika va uskunalardan foydalanish samaradorligini aniqlash va statistik tahlil etish.
- 5) Ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashtirilish va elektrlashtirilish darajasini aniqlash va samarasini statistik tahlil qilish;

Xo'jalikning traktor parki misolida traktorlarning umumiy soni va jismoniy hajminigina ko'rsatib tavsiflab bo'lmaydi. Negaki, xo'jalikning traktor parki har xil quvvatga ega bo'lgan traktorlardan iborat bo'ladi. Shuning uchun traktor parkining quvvati hamma traktorlarning umum tortish quvvati bilan o'lchanadi, o'rtacha ko'rsatkichi esa, bir ot kuchi yoki shartli etalon traktorga tenglab hisoblanadi.

Yana shuni ham nazarda tutish kerakki, xo'jalikdagi traktorlar (kombaynlar, paxta terish texnikalari, avtomobillar ham) bir darajada saqlanib turmaydi-yangilari sotib olinadi, eskilari sinadi, hisobdan butunlay chiqariladi. Shunga ko'ra traktor parkining haqiqiy ahvolini aniq tasvirlab berish uchun avvalo traktorlarning ro'yxatdagi yillik o'rtacha soni aniqlanadi.

Traktor New Holland TS 135

Dvigatel quvvati - 135 ot kuchi
 Silindirlar soni - 6 turbo
 Quvvat oshiruvchi val- 1000 ayl/min
 Uzatmalar soni oldinga/orqaga - 12/12
 tezlik - 0,4 - 30 km/soat
 Tortish kiuchi - 3059 kg
 Og'irligi - 5 tn

Lizingga berish shartlari:

Narxi - 68 600 AQS dollar
 Oldindan to'lov - traktor narxidan 15%
 Lizing muddati - 7 yildan 10 yilgacha
 Lizing daromad foizi - yillik 5%
 Lizing oluvchilar toifasi - fermer xo'jaliklari, MTP, MMTP.

Yillik o'rtacha soni traktorlarning xo'jalik hisobida tutgan kunlarni (traktor-kun) yildagi kunlar soni (365) ga bo'lib aniqlanadi. Traktorlar (kombaynlar, paxta tyerish texnikalari) ning mavsumdagi o'rtacha soni ularning mavsumda mavjud kunlarini mavsum ichidagi kunlar soniga bo'lib aniqlanadi. Ana shu tariqa traktorlarning o'rtacha yillik jismoniy hajmi kelib chiqadi. Traktorlarning o'rtacha yillik fizik hajmi $1465/365=4$ ta bo'lgan.

4.1-jadval

Traktorlar soni	Xo'jalikda traktorlar bo'lgan kunlar
1	365
2	365
3	365
4	210
5	160
Jami	1465

Shuni esda tutish joizki, traktor parkining fizik hajmini aniqlashda bu usul xo'jalikda traktorlarning kelgan ketgan kunlari aniq ma'lum bo'lgan taqdirdagina qo'llaniladi. Boshqa mexanizmlar (paxta terish texnikalari, kombaynlar, texnikalar va h.k.) ning soni ham shunday aniqlanadi.

Xo'jalikda shu tariqa aniqlangan mexanizmlar quvvati jamlanib hosil qilingan

ma'lumot asosida xo'jalikning mexanizmlar bilan ta'min etilganlik darajasini, ishchi kuchi va mehnatning mexanizmlar bilan qurollanganlik darajasini aniqlash qiyin emas. Xo'jalikning quvvati bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun mexanizmlarning umumiy quvvati (ot kuchi ifodasida) xo'jalikning yaroqli yer maydoni hajmiga bo'linadi va shu tariqa 1 ga maydonga to'g'ri keladigan mexanizmlar quvvati aniqlanadi. Ishchi kuchining mexanizatsiyalanish darajasini, ya'ni mexanizmlar quvvati bilan qurollanganligini hisoblash uchun barcha texnikalarning ot kuchi ifodasidagi umumiy quvvati ishchilarning o'rtacha soniga bo'linadi; jami texnikalarning umumiy quvvati kishi-soat, yoki kishi-kunlariga bo'linadi, mehnatning mexanizmlar quvvati bilan qurollanganlik darajasi aniqlanadi.

Xo'jalikda traktorlardan (boshqa texnikalardan ham) foydalanishni tahlil qilish uchun avvalo traktorlarning ish muddati hamda ular bajargan ish hajmi aniqlanadi.

Traktorlarning ish muddatiga traktorlarning yil ichida ishlagan soatlari, kunlari, smenalari (necha smena ishlaganligi) kiradi.

Traktorlar bajargan ish hajmini aniqlash juda muhimdir. Chunki, har bir markadagi har bir shartli traktorning bir yil ichida, mavsum davomida va bir kunda qilgan o'rta hisobdagi ishi traktorlardan qanday foydalanilayotganini ravshan ko'rsatib beradigan muhim ko'rsatkichdir. Traktorlar har xil ishlarni bajaradilar: yer haydaydilar, urug' ekadilar, kultivatsiya qiladilar, pichan o'radilar, hosil yig'adilar, yuk tashiydilar va hakazo. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda ular qilgan hamma ishlarning umumiy ko'rsatkichi bo'lishi kerak, buning uchun esa umumiy bir o'lchov talab qilinadi. Shartli bir gektar ana shunday mushtarak birlikdir. Qilingan hamma ishlar tegishli koeffitsientlar yordamida shartli etalon gektarga aylantiriladi.

4.3. Qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish ko'rsatkichlari

Bir yil ichida bir traktorga to'g'ri keladigan ishlarning o'rtacha hajmini aniqlash uchun yil mobaynida qilingan ishlarni shartli etalon gektar hisobidagi umumiy hajmi ro'yxatdagi traktorlarning (alohida markalari bo'yicha yoki yalpi hamma markalari bo'yicha) etalonga aylantirilgan yillik o'rtacha songa bo'linadi.

Shartli misol. Xo'jalik shartli etalon traktorlarning yillik o'rtacha soni 20 ta.

Bu traktorlar 4.2- jadvalda ko'rsatilgan ishlarni bajargan.

Ro'yxatdagi shartli o'rtacha bir traktorga to'g'ri keladigan ish hajmi $1140,5/20 = 57,025$ shartli etalon gektardir.

Traktorlar tortish quvvatiga qarab shartli etalon, ishlariga qarab etalon gektar bilan hisoblanadi. Bir gektar yer haydashga munosib ish hajmi olinadi.

Etalon shartlar (shartli etalon gektar yer haydalganda tuproqni qorshig'i 0,5 kg sm^2 , chuqurligi 20-22 sm, agregat harakat tezligi 1 soatda 5 km, yer tekis, shakli to'g'ri burchak bo'lishi va h.k.) ko'zda tutiladi. Mazkur shartlarga rioya qilinib haydalgan bir gektar shartli etalon gektar bo'ladi.

4.2-jadval

Xo'jalikda traktorlar bajargan ishlar

Qilingan ishlar (masofa uzunligi 600m, relef nishabi 5 ^o gacha)	Etalon gektarga aylantirish koeffitsienti	Bajarilgan ish	
		Fizikaviy birlikda	SHartli etalon gektarda
Mola bosish	0,085	25300 ga	2150,5
Don ekish	0,22	5600 ga	1232,0
Qator oralarini kultivatsiya qilish va o'g'it sepish	0,26	7800 ga	2028,0
Ikkita o'rim texnikasini ulab g'alla o'rish	0,13	5300 ga	689,0
3km keladigan joyda yaxshi, quruq yo'l bosib, mexanizm bilan ortib silos tashish	0,05	10500 ga	525,0
Boshqa ishlar	-	-	4516,0
Jami			11140,5

Smena vaqtining bir soatida 1 shartli gektar etalon yerni ishlagan traktor shartli etalon bo'ladi. Quyida traktorlarni shartli etalon traktorlarga aylantirish koeffitsientlari orqali keltiriladi. Bu koeffitsientlarni qishloq xo'jaligi vazirligi tasdiqlaydi.

Traktorlar, terim texnikalari (kombaynlar) va avtomobillarning soni va shu parkning ahvoliga doir ma'lumotlar shu mexanizmlar dinamikasining, soni va texnikaviy ahvolini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar hamda tur va markalari bo'yicha ularning tarkibini tavsiflovchi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi.

Ish vaqti bo'yicha traktorlardan foydalanishni tahlil qilish ham katta ahamiyatga ega. Traktorlarning ish vaqti traktor-smenalari va traktor-kunlari bilan o'lanadi.

MX-1,8 rusumli paxta terish mashinasi

Agregatlanadi	TTZ-811 traktoriga
Terim qatorlari soni	2
Agregatning o'lchamlari (ishchi holatida)mm:	
- uzunligi	7860
- eni	3330
- balandligi	4055
EkspluatSION og'irligi (bunkerdagi texnologik yuk bilan 743 kg, operator bilan), kg	7420
Ishlab chiqarish samaradorligi ga/soat	0,4
Bunker hajmi metr kub	3,45
Shinalar rsumi:	
- yetaklovchi g'ildirak	13,6/12-38
- yo'naltiruvchi g'ildirak	9-16 (TU) 38.10497
Ishlab chiqaruvchi	«TTZ» OAJ
Narxi, so'm	140 mln.

Traktorlarning ish vaqtidan foydalanish quyidagi ko'rsatkichlar yordamida ifodalanadi:

1) Traktorlarni ishlashi mumkin bo'lgan ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti. Buni aniqlash uchun traktorlarning haqiqiy ishlagan traktor-smenalari (traktor-kunlari) sonini ishlashi zarur bo'lgan vaqtiga (traktor-smena va traktor-kunlari soniga) bo'lish kerak.

2) Traktor parkidan foydalanish koeffitsienti. Buni – traktorlarning ishlagan kunlarining o'rtacha sonini ishlagan davrdagi kalendar kunlar soniga (traktor-kunlar hisobida) bo'lish orqali aniqlanadi.

3) Smena koeffitsienti. Bu koeffitsientni aniqlash uchun traktorning ishlagan davrdagi traktor-smenalari sonini shu davrda ishlagan traktor-kunlari soniga bo'lish kerak.

Ma'lum vaqt davrida traktorlarning ish unumini, ya'ni bajargan ish hajmini ham statistika o'rganadi. Traktorlar har xil ishlarni bajarganligi uchun ham ularning ish hajmini shartli etalon gektar bo'yicha hisobga olinib o'rganiladi.

O'rtacha bir traktorning bajargan ish hajmini aniqlash uchun shartli etalon gektar hisobida bajarilgan ish hajmining jamini shartli etalon traktorlarning o'rtacha soniga bo'lish kerak.

Kombaynlar – Qishloq xo'jaligida mavsumiy foydalaniladigan texnikalar turiga kiradi. Kombaynlar soni va ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblash usuli traktorlarnikiga mos keladi, ammo o'ziga xos xususiyatlarga ega, chunki ular faqat hosilni o'rib-yig'ib olish mavsumida ishlatiladi.

Kombaynlarning o'rtacha soni kalendar yili uchun alohida, mavsum uchun alohida hisoblanadi. Kombaynlarning o'rtacha yillik sonini (\bar{X}) aniqlash uchun yil davomidagi kombayn-kunlar sonini ($\sum x \cdot f$) yil davomidagi kalendar kunlar ($\sum f$) soniga bo'lish kerak:

$$\bar{X} = \frac{\sum x f}{\sum f}$$

Kombaynlarning o'rtacha mavsumiy sonini ($\bar{X}M$) aniqlash uchun hosilni o'rib-yig'ib olish mavsumi davridagi kombayn-kunlari sonini ($\sum x f$) mavsum davridagi kalendar kunlar soniga ($\sum f$) bo'lish kerak:

$$\bar{X}M = \frac{\sum x f}{\sum f}$$

Ish vaqti bo'yicha kombayndan foydalanish ko'rsatkichi, mavsumda o'rtacha 1 kombayn tomonidan ishlagan kunlar soni bo'yicha ta'riflanadi. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun mavsum davrida haqiqiy ishlagan kombayn-kunlar sonini mavsumdagi kombaynlarning o'rtacha soniga bo'lish kerak. Kombayn-kun deganda kombaynning har bir kalendar ish kuni tushuniladi.

Ish hajmi bo'yicha kombayndan foydalanish ko'rsatkichlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- 1) Mavsumda va bir texnika-kuni hisobiga o'rtacha bajarilgan ish hajmi;
- 2) O'rilgan maydon miqdori.

Yuk avtotransporti sonini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni hisoblash usullari. Traktorlarning sonini hisoblash usullaridan farq qilmaydi. Yuk avtotransportidan foydalanishning asosiy ko'rsatkichlari ikki guruhga bo'lib, o'rganiladi:

- 1) Ish vaqti bo'yicha foydalanish ko'rsatkichlari;
- 2) Ish hajmi bo'yicha foydalanish ko'rsatkichlari.

Ish vaqti bo'yicha yuk avtotransportidan foydalanish ko'rsatkichlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

1) Ishchi vaqtdan foydalanish koeffitsienti – bu ko'rsatkich harakatdagi avtotexnika soatlari sonini naryaddagi (ishdagi) avtotexnika-soatlari soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

2) Avtotexnika-kunidan foydalanish koeffitsienti. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun naryadda kersatilgan haqiqiy vaqtni (soatlarni) belgilangan meyyor vaqtiga bo'lmoq kerak.

Ish hajmi bo'yicha yuk avtotransportidan foydalanish ko'rsatkichlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- 1) Tonna-kilometr hisobida tashilgan yuklar hajmi;

Bu ko'rsatkichni hisoblash uchun tonna hisobida tashilgan yuk miqdorini bir reysning kilometr hisobidagi o'rtacha masofasiga ko'paytirish kerak.

- 2) O'rtacha 1 texnika hisobiga tashilgan yuk miqdori;
- 3) Bosib o'tilgan masofadan foydalanish koeffitsienti.

Buni aniqlash uchun yuk bilan bosib o'tilgan masofani (km.) jami masofaga bo'lish kerak.

- 4) Yuk ko'tarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti.

Haqiqiy bajarilgan ish hajmi (tonna-kilometr hisobida) bajarilishi ko'zda tutilgan ish hajmiga bo'lish orqali ushbu koeffitsient aniqlanadi.

4.4. Qishloq xo'jaligi energetik vositalari, ularni tasniflash va ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini mexanizatsiyalash to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda dehqonchilik va chorvachilikdagi ayrim ishlarni

mexanizatsiyalashtirish darajasi ko'rsatkichlari alohida o'rganiladi.

Dehqonchilikdagi bunday ko'rsatkichlar haydash, ekish, chopish, terim va boshqa dala ishlarining texnikalar yordamida bajarilish jarayonidir. Bu jarayon mexanizmlar vositasida kichik ish hajmining qilingan butun ish hajmiga nisbati sifatida hisoblab chiqariladi.

Ekin turlari bo'yicha ishlarni mexanizatsiyalash ko'rsatkichini aniqlash uchun, ekin bo'yicha texnika yordamida bajarilgan ish hajmi unga sarflangan hamma ish hajmiga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi ayrim jarayonlarning elektrlashtirish darajasini aniqlash uchun elektr quvvatida bajarilgan butun ish hajmiga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligining dehqonchilik tarmog'idagi ishlab chiqarish jarayonlarini elektrlashtirish darajasini aniqlash bilan birga chorvachilikdagi bir qancha ishlarning, chunonchi, sigir sog'ish, mollarga suv, yem-xashak berish, binolarni tozalash, qo'ylarning junini qirqish va boshqa bir qator ishlarning elektrlashtirish darajasi ham aniqlanadi.

Shunday qilib, statistika qishloq xo'jaligining ikki asosiy tarmog'i bo'lgan dehqonchilik va chorvachilikni mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanish yo'nalishlarini, ayniqsa og'ir ishlarni mexanizatsiyalashtirish va elektrlashtirish natijasida xo'jaliklarda mehnat unumdorligi oshib, mahsulot tannarxi arzonlashib borayotganligini kuzatib boradi, raqamlar tilida tahlil qiladi va bu ishlarni yanada rivojlantirish manbalarini qidirib topishda yordamlashadi.

Qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish jarayonlari qay darajada mexanizatsiyalashtirilganligi bu ishlarning hajmi yoki ekin maydonining hajmiga qarab emas, balki mahsulot miqdori – terib olingan paxta miqdori, qazib olingan kartoshka, o'rib olingan g'alla va h.k. miqdori bilan aniqlanadi. Bu holda texnika bilan terilgan (o'rilgan, qazib olingan) mahsulot miqdori, terib, o'rib, qazib olingan yalpi mahsulot miqdoriga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi ayrim jarayonlarning elektrlashtirish darajasini aniqlash uchun elektr quvvatida bajarilgan butun ish hajmiga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligining dehqonchilik tarmog'idagi ishlab chiqarish jarayonlarini elektrlashtirish darajasini aniqlash bilan birga chorvachilikdagi bir qancha ishlarning, chunonchi, sigir sog'ish, mollarga suv, yem-xashak berish, binolarni tozalash, qo'ylarning junini qirqish va boshqa bir qator ishlarning elektrlashtirish darajasi ham aniqlanadi.

Shunday qilib, statistika qishloq xo'jaligining ikki asosiy tarmog'i bo'lgan dehqonchilik va chorvachilikni mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanish yo'nalishlarini, ayniqsa og'ir ishlarni mexanizatsiyalashtirish va elektrlashtirish natijasida xo'jaliklarda mehnat unumdorligi oshib, mahsulot tannarxi arzonlashib borayotganligini kuzatib boradi, raqamlar tilida tahlil qiladi va bu ishlarni yanada rivojlantirish manbalarini qidirib topishda yordamlashadi.

4.5. Qishloq xo'jaligi ishlarini mexanizatsiyalashtirish ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonini samarali mexanizatsiyalashtirish va elektrlashtirish orqali ekinlar hosildorligi va chorva mollari mahsulдорligini oshirish, mehnat unumdorligi darajasini ko'tarish va mahsulot tannarxini pasaytirish, oqibatda mahsulot etishtirishni ko'paytirish va uning samaradorligini oshirish imkoniyatidan yaratiladi. Shu nuqtai nazardan mexanizatsiyalashtirish va elektrlashtirish ko'rsatkichlari darajasini statistik tahlil qilish katta ahamiyatga egadir. Uning uchun ham har bir jarayonda bajarilgan ishlarni mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish hamda kompleks mexanizatsiyalashtirish ko'rsatkichlari aniqlanadi. Ushbu statistik ko'rsatkichlarni hisoblashda har xil turdagi o'lchov birliklari qo'llaniladi. Masalan, haydalgan, ekilgan, o'rib-yig'ib olingan maydonlar, qatorlar oralariga ishlov berishlar, gektarda, ortish, tushurish, o'g'it byerish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarga dastlabki ishlov berishlar sentner (tonna)da ifodalanadi. Alohida bajarilgan ishlar bo'yicha (ham o'simlikchilikda, ham chorvachilikda) mexanizatsiyalashtirish darajasini aniqlash uchun mexanizatsiya kuchi bilan bajarilgan har bir ish hajmini uning umumiy ish hajmiga bo'lish kerak:

Masalan, paxtachilik xo'jaligida paxta maydoni 800 gektar bo'lib, shundan 500 gektaridagi paxta hosili texnikalar kuchi bilan terib olingan, ushbu jarayonni mexanizatsiyalashtirish darajasi 62,5 %ni tashkil qiladi:

$$\frac{500 \cdot 100}{800} = 62,5 \%$$

Ushbu xo'jalikda 200 sigir mavjud bo'lib, shundan 150 tasi mexanizmlar yordamida oziqtiriladi. Demak, ozuqa berishni mexanizatsiyalashtirish darajasi 75 foizni tashkil qiladi:

$$\frac{500 \cdot 100}{200} = 75 \%$$

Ishlarni kompleks mexanizatsiyalash ko'rsatkichi bo'lib, jami kompleks ishlarni mexanizatsiyalash koeffitsienti hisoblanadi. Ushbu koeffitsientni aniqlash uchun mexanizatsiya usulida bajarilgan ishlar hajmini jami bajarilgan ishlar hajmiga bo'lish kerak. Bu ko'rsatkichni o'simlikchilikda aniqlash uchun hamma bajarilgan ishlar hajmi shartli etalon gektarlarda olinadi. Chorvachilikda uning har bir turi bo'yicha kompleks mexanizatsiyalashtirish ko'rsatkichi aniqlanadi. Suv ta'minoti, yem-xashaklarni taqsimlash, go'ngni tozalash kabi jarayonlari mexanizatsiyalashtirilgan binolarda boqiladigan mollarning jami sonini xo'jalikda boqilayotgan mollarning umumiy soniga nisbati tariqasida kompleks mexanizatsiyalashtirish darajasi aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi texnikasi statistikasining asosiy vazifasi - qishloq xo'jaligini texnika vositalari bilan borgan sari ko'proq ta'min etish, ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish uchun zarur sharoit yaratib berish, texnikalardan foydalanishda yuqori texnikaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish to'g'risida hukumat qarorlarining bajarilishini nazorat qilib turishdan iborat. Bunda faqatgina nazorat qilish bilan cheklanmasdan, balki maslahatlar ham berishdan iborat.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligi texnikasi statistikasining asosiy vazifasi - qishloq xo'jaligini texnika vositalari bilan borgan sari ko'proq ta'min etish, ishlab chiqarish

jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish uchun zarur sharoit yaratib berish, texnikalardan foydalanishda yuqori texnikaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga yerishish to'g'risida hukumat qarorlarining bajarilishini nazorat qilib turishdan iborat.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo'jalik korxonalarini va asbob-uskunalarini necha guruhga bo'lib o'rganiladi?
2. Birlamchi dvigatellar deb nimaga aytiladi?
3. Ikkilamchi dvigatellar bo'lib qanday texnikalar hisoblanadi?
4. Xo'jalikning energetik quvvatlar bilan ta'minlanish koeffitsienti nimani bildiradi?
5. Mehnatning energetik quvvatlar bilan ta'minlanish koeffitsienti qanday aniqlanadi va u nimani bildiradi?
6. Traktorlar sonini ifodalovchi ko'rsatkichlar.
7. Ro'yxatdagi traktorlar soni deganda qaysi ko'rsatkich tushuniladi?
8. Traktorlarning o'rtacha yillik soni qanday aniqlanadi?
9. Shartli etalon traktorlar soni qanday aniqlanadi?
10. Kombaynlarning o'rtacha mavsumiy soni qanday hisoblanadi?
11. Yuk avtotransportidan foydalanish ko'rsatkichlari.
12. O'simlikchilik ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiya-lashtirish.
13. Chorvachilik ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiya-lashtirish.
14. Qishloq xo'jaligi texnikasi statistikasining vazifalari.

5-bob. QISHLOQ XO'JALIGI AYLANMA FONDLARI STATISTIKASI

5.1. Qishloq xo'jaligining aylanma fondlari va ularni statistik o'rganishning ahamiyati

Aylanma fondlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etuvchi moddiy resurslarning bir qismidir. Ushbu fondlar ishtirokisiz ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va moddiy ne'matlar yaratish mumkin emas.

Aylanma fondlar, yuqorida qayd qilganimizdek, ishlab chiqarish vositalarining bir ishlab chiqarish sikli davomida to'liq iste'mol qilinadigan qismi bo'lib hisoblanadi. Ularning qiymati to'liqigicha tayyor mahsulotga ko'chadi. Ularning tarkibiga barcha mehnat predmetlari, ya'ni urug', o'g'it, ozuqa, yoqilg'i, moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar kiradi.

Aylanma fondlar yil davomida ishlab chiqarish jarayonida bir necha marta aylanadi. Ular o'z harakati jarayonida muomila fondlari bilan bog'langandir. Muomila fondlari (tayyor mahsulot, pul mablahlari) ham aylanma fondlar kabi bitta doiraviy aylanish natijasida dastlabki pul shakliga o'tadi. Shu tufayli aylanma va muomila fondlarini birgalikda aylanma mablag'lar deb atashadi.

Aylanma fondlar statistikasining vazifalari bo'lib, aylanma fondlarni mavjudligi, tarkibi, harakati, ular bilan ta'minlanish va ulardan foydalanish ahvolini o'rganish hisoblanadi.

5.2. Aylanma fondlarni natural-ashyoviy tarkibi bo'yicha tasnifi va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligi statistikasida aylanma fondlarni natural-ashyoviy tasniflari bu bevosita natural olchov birliklari asosida talqin qilinib, u tasniflanib o'rganiladi. Bundan tashqari mavjud aylanma fondlar hajmini qiyoslash usuli orqali hamda hisobot davrining ma'lum sanasiga bo'lgan aylanma fondlar hajmini bazis davrining shu sanaga bo'lgan aylanma fondlari hajmiga solishtirib o'rganadi.

Aylanma fondlar hajmi hisobot davri davomida har doim o'zgarib turadi. Shuning uchun statistika u yoki bu davr uchun ularning o'rtacha miqdorini o'rtacha

tortilgan, o'rtacha oddiy yoki o'rtacha xronologik miqdorlar formulalaridan foydalanib aniqlaydi.

Aylanma fondlarning harakati ularning kirim va chiqim ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi. Aylanma fondlar kirimi bo'yicha o'z xo'jaligida yetishtirilgan va tashqaridan olingan turlariga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligi statistikasida aylanma fondlarning tashkil bo'lishi va sarflanishini mutloq va nisbiy ko'rsatkichlar asosida o'rganadi.

Xo'jalikning aylanma fondlar (birinchi navbatda urug', ozuqa, yoqilg'i va boshqalar) bilan ta'minlanish ko'rsatkichini ham e'tibordan qoldirmaslik kerak.

Aylanma fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari juda muhim hisoblanadi. Chunki unda o'rganilayotgan aylanma fondlar statistik tahlil qilinadi va u orqali xulosalar shakllantiriladi. Aylanma fondlardan foydalanish ko'rsatkichlaridan eng muhimlaridan biri bu qishloq xo'jalik korxonalarida aylanma fondlar bilan ta'minlanish koeffitsiyentidir. Aylanma fondlar bilan ta'minlanish koeffitsiyentini (K_{AT}) aniqlash uchun haqiqiy sarflarni talab qilinadigan ehtiyoj miqdori (normativ) bilan solishtiriladi, ya'ni haqiqiy sarflar hajmini (HS) meyyordagi hajmiga (MS) bo'linadi.

$$K_{AT} = \frac{HS}{MS}$$

Biz yuqorida aylanma fondlar bilan ta'minlanish ko'rsatkichini ko'rdik. U orqali mavjud xo'jalikka yetarlicha xulosalar berish mumkin. Bu yerda tabiiy savol tug'iladi, odatda uni ta'minlash meyyori bormi yo'qmi degan savol tug'iladi, xo'sh aylanma fondlar bo'lgan umumiy talab miqdori qanday aniqlanadi?

Bu ko'rsatkichni aniqlashtirish uchun quyidagi misolni keltirib o'tamiz. Masalan, urug'ga bo'lgan umumiy meyyor talabini aniqlash uchun jami ekin maydonini 1 gektar ekin maydoni uchun belgilangan meyyor miqdoriga ko'paytiriladi va uni ustiga sug'urta fondi miqdori qo'shiladi. Bu yerda sug'urta fondi miqdoriga ham ahamiyat berilmoqda. Xo'sh, agar xo'jalik sug'urta qilinmagan bo'lsa unda qanday hisoblanadi? Bu savolni o'quvchilarga qoldiramiz...

Odatda u yoki bu ishni bajarish uchun u yoki bu aylanma fond turining haqiqiy sarfini hajmi (1 gektar ekin maydoniga sarf bo'lgan urug', 1 gektar haydalgan yerga sarflangan yoqilg'i va hakazo) salmuqli sarf deb ataladi.

Qishloq xo'jaligi statistikasida uning usullaridan keng foydalangan holda salmuqli sarfning dinamikasini indeks usulidan foydalanib o'rganadi. Salmuqli sarf (s) yakka indeksi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$i = \frac{s_1}{s_0}$$

Bu yerda s_0 – bazis davr uchun salmuqli sarf bo'lsa, s_1 – joriy davr uchun salmuqli sarf.

Salmuqli sarfning umumiy indeksi:

$$I_c = \frac{\sum s_1 q_1}{\sum s_0 q_1}$$

Bu yerda: q_1 - hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori;

$\sum s_1 q_1$ - hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning jami sarflarining haqiqiy summasi;

$\sum s_0 q_1$ - hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bazis davridagi salmuqli sarfi bo'yicha hisoblangan moddiy sarflar (shartli moddiy sarflar) summasi.

Formulaning sur'ati bilan maxraji orasidagi farq aylanma fondlar bo'yicha tejalgan yoki ortiqcha sarflangan mablag' hajmini bildiradi. Misol. Ko'p tarmoqli fermer xo'jaligi sabzavot uchun mo'ljallangan yerdan o'tgan yili hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bazis davridagi salmuqli sarfi bo'yicha hisoblangan moddiy sarflar (shartli moddiy sarflar) summasi 21450000 ni tashkil qilgan bo'lsa, hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning jami sarflarining haqiqiy summasi esa 25207000 so'mni tashkil qilgan bo'lsa aylanma fondlar bo'yicha tejalgan yoki ortiqcha sarflangan mablag' hajmi aniqlansin.

5.3. Aylanma fondlardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligi statistikasida moddiy aylanma fondlardan foydalanish samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

1. Moddiy sarflar qaytimi (MS_q) ;
2. Moddiy sarflar sig'imi (MS_s) ;
3. Moddiy sarflar salmog'i (hissasi) (MS_h).

Moddiy sarflar qaytimini aniqlash uchun yetishtirilgan yalpi mahsulot hajmini (YAM) moddiy sarflar hajmiga bo'lish kerak:

$$MS_q = \frac{YAM}{MS}$$

Ushbu ko'rsatkich darajasi oshgan sayin moddiy sarflardan foydalanish samarasi oshib boradi.

Moddiy sarflar sig'imi moddiy sarf qaytimini aksini ifodalovchi ko'rsatkichdir. Buni aniqlash uchun moddiy sarflar hajmini yetishtirilgan yalpi mahsulot hajmiga bo'lish kerak:

$$MS_s = \frac{MS}{YAM}$$

Ushbu ko'rsatkich darajasi pasaygan sari moddiy sarflardan foydalanish samarasi oshib boradi, aksincha, u oshgan sayin — samara pasayadi.

Moddiy sarflar hissasini (salmog'ini) aniqlash uchun moddiy sarflar hajmini (MS) jami sarflar hajmiga (JS) bo'lish kerak:

$$MS_h = \frac{MS}{JS}$$

Aylanma fondlardan foydalanish samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar orqali ham ta'riflanadi va o'rganiladi:

1. Aylanish soni (koeffitsienti);
2. Aylanish muddati.

Aylanma fondlarning aylanish sonini (AF_s) hisoblash uchun mahsulotdan sotishdan olingan sof pul tushumi summasini (ST) aylanma fondlarning o'rtacha qiymatiga (AF_o) bo'linadi:

$$AF_s = \frac{ST}{AF_o}$$

Ushbu ko'rsatkich 1 so'mli aylanma fond necha marta aylanganligini ko'rsatadi.

Aylanma fondlarning aylanish muddatini (AF_m) aniqlash uchun kalendar kunlar sonini (KK) aylanma fondlarning aylanish soniga (AF_s) bo'lish kerak:

$$AF_m = \frac{KK}{AF_s}$$

Bu ko'rsatkich o'rta hisobda har bir kunda necha marta aylanganligini bildiradi.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida aylanma fondlar ishtirokisiz ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va moddiy ne'matlar yaratish mumkin emas. Shuning uchun ham, aylanma fondlar statistikasining asosiy vazifasi aylanma fondlarni mavjudligi, tarkibi, harakati, ular bilan ta'minlanish va ulardan foydalanish ahvolini o'rganish hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma fondlarning ta'rifi.
2. Aylanma fondlar bilan ta'minlanish ko'rsatkichini aniqlash va mazmunini ta'riflash.
3. Salmog'li sarf ko'rsatkichining mazmunini tushuntiring.
4. Moddiy aylanma fondlardan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlarini aytig va mazmuniga ta'rif bering.
5. Aylanma fondlarning aylanish soni va aylanish muddati ko'rsatkichlarini aniqlash yo'llarini aytig, har birining mazmunini tushuntiring.
6. Fond qaytimi qanday aniqlanadi va uning mazmunini tushuntiring.
7. Fond sig'imi degan qanday ko'rsatkich tushuniladi?
8. Moddiy sarflar qaytimi ko'rsatkichi qanday hisoblanadi va uning mazmunini tushuntiring.
9. Aylanma fondlarning aylanish koeffitsienti nimani bildiradi?

6-bob. QISHLOQ XO'JALIGI MEHNAT RESURLARI STATISTIKASI

6.1. Qishloq xo'jaligining mehnat resurslari va uni statistik o'rganishning ahamiyati

Mehnat resurslari deganda qishloq xo'jaligida mehnatga layoqatli, bilim va malakaga, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lgan insonlar tushuniladi. Qishloq xo'jaligida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish manbaidir. Ma'lumki har qanday yetishtirilgan o'simlik ham yerda vujudga keladi. To'g'ri bugungi kunda qishloq xo'jaligi rivojlangan xorijiy davlatlarda vertikal ekish usullari ham jadallik bilan rivojlanmoqda. Ammo kishilarning hayoti uchun zarur bo'lgan o'simliklarning juda ko'pi, bundan tashqari bizning tushunchamizdagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari kishilar mehnatining samarasidir. Iqtisodiyotning hamma tarmoqlari singari, qishloq xo'jaligida ham moddiy boyliklarni kishilar yaratadi. Ishlab chiqarish vositalari qanchalik yuksak rivojlanmasin, jonli mehnat ta'sir qilmasa, u vositalar harakatsiz qolaveradi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishda ishchi kuchining o'rnig'oyat kattadir. Statistika fani qishloq xo'jaligidagi ishchi kuchi, mehnat resurslarini maxsus o'rganadi. Ishchi kuchlarining soni tarkibi va harakatini o'rganish, ish vaqtidan foydalanishni aniqlash, mehnatga haq to'lash tartibini, har xil xodimlar - muhandis-texnik xodimlar, xizmatchilar, ishchilar va boshqalar oladigan maoshlari darajasini o'rganish, mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirish manbalarini qidirib topish, mehnat yuzasidan tuzilgan rejalarining bajarilishini nazorat qilish fanning asosiy vazifasidir. Bu vazifalarni o'z vaqtida to'liq va ishonchli bajarish uchun esa qishloq xo'jaligi tarmog'ida faoliyat yuritayotgan mehnat resurslarini hisoblash ko'rsatkichlari kerak bo'ladi.

6.2. Qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslari ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi xususiyatlar qishloq xo'jaligida mehnat statistikasining ham o'ziga xosligini talab qiladi. Xususan qishloq xo'jaligidagi xodimlarning ish bilan bandligini doimiy, vaqtincha va mavsumiy ish bilan band xodimlar deb ajratish zarurati tug'iladi, mehnat unumdorligining to'la ko'rsatkichlarini yil oxiridagina hisoblab aniqlash mumkin bo'ladi. Chunki, yetishtirilgan mahsulotning to'la miqdori faqat yil oxirida ma'lum bo'ladi.

Mehnat resurslarini tavsiflaydigan eng muhim ko'rsatkich qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan xodimlarning ro'yxatidir. Bu ro'yxatga mehnat shartnomasi bo'yicha ishga qabul qilingan doimiy va mavsumiy ishlaydigan xodimlarning hammasi kiradi. Ro'yxatdagi xodimlarning o'rganiladigan davr ichidagi o'rtacha soni olib hisoblanadi.

Xodimlarning o'rtacha sonini aniqlash uchun har bir kalendar kun ro'yxatidagi xodimlarning (masalan, oylik) soni jamlanib shu oydagi kunlar soniga bo'linadi. Aytaylik, aprel oyining har bir kunida qishloq xo'jalik korxonasida faoliyat yuritayotgan ro'yxatdagi xodimlarning sonini jamlaganimizda 19520 raqami hosil bo'ldi. Shu raqam aprel oyidagi 30 kunga bo'linsa, xodimlarning ro'yxatidagi o'rtacha soni kelib chiqadi:

$19520 : 30 = 656$ kishi. Demak, biz o'rgangan qishloq xo'jalik tarmog'ida aprel oyida faoliyat yuritayotganlar o'rtacha 656 kishini tashkil qilgan ekan.

Endi bevosita qishloq xo'jaligi tarmog'ida faoliyat yuritayotgan xodimlar harakati ko'rsatkichlariga to'xtalib o'tsak, unda xodimlarning o'rtacha chorak sonini aniqlash uchun har oylikning o'rtacha sonini jamlab, hosil bo'lgan raqam 3 ga bo'linadi. Xodimlarning bir yillik o'rtacha soni ham shu usul bilan aniqlanadi: xodimlarning har oydagi o'rtacha ro'yxat soni jamlanib 12 ga bo'linadi; xodimlarning o'rtacha soni har chorakda hisoblanib borilgan bo'lsa, choraklardagi o'rtacha sonlar jamlanib chiqqan son 4 ga bo'linadi.

Xo'jalikda doimiy kadrlarga ega bo'lish, ishchi va xizmatchilar o'rtasidagi qo'nimsizlikni tugatish mehnat unumdorligini oshirishning muhim shartidir. Shuni

nazarga olib, xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda ishchi kuchlarning harakati sinchiklab o'rganiladi. Buning uchun ishchi kuchlarning aylanmasi va qo'nimsizligi alohida o'rganiladi. Ishchi kuchlarning aylanmasi deganimizda xodimlar sonidagi xodimlarning ishdan ketish va yangi xodimlarning ishga qabul qilinishi natijasida ro'y beradigan o'zgarishlarni tushunamiz. Ishdan ketish turlicha bo'lishi mumkin: xodimning o'z xohishi bilan ketishi, mehnat intizomini buzishi sababli bo'shatilishi mumkin va hakazo. Hamma ishdan bo'shaganlar soni xodimlarning o'rtacha ro'yxat soniga nisbati ishchi kuchlarning qo'nimsizligi deb ataladi.

Ishchi kuchlar aylanmasi tezligi ishchi kuchlar aylanmasining koeffitsienti bilan ifodalanadi. Ishga qabul qilinganlar koeffitsienti ularning o'rganilayotgan davrda xodimlarning o'rtacha soniga nisbati bilan, ishdan ketganlar koeffitsienti esa ishdan ketganlarning o'rganilayotgan davrda xodimlarning o'rtacha soniga nisbati aniqlanadi. Masalan, xo'jalikka yil davomida, 40 kishi qabul qilinib, xodimlarning ro'yxatdagi yillik o'rtacha soni 650 ta bo'ldi, yangidan qabul qilingan koeffitsienti $(40 \cdot 100) : 650 = 6,15\%$ bo'ladi. Ishdan ketib qolganlar koeffitsienti ham xuddi shu tariqa aniqlanadi.

6.3. Qishloq xo'jaligi tarmog'ida ish vaqti balanslari va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Ishchi kuchlardan foydalanish ko'rsatkichlari ish vaqtining kalendar fondi hisoblanadi. Ma'lumki, ishchilar dam olish kunlari va mehnat ta'tili vaqtida ishda bo'lmaydilar, shuning uchun bu kunlar ish vaqtining kalendar fondidan chiqarib tashlansa, ish vaqtining maksimal ish vaqti fondi hosil bo'ladi. Shunday qilib, maksimal ish vaqti fondi (haqiqiy ishlagan kuni) ish vaqtining kalendar fondiga bo'linsa, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi kelib chiqadi.

$$\frac{\text{Maksimal ish vaqti fondi}}{\text{Ish vaqtining kalendarfondi}} = \text{Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi}$$

Xo'jalikda mehnat resurslariga doir barcha ma'lumotlar statistika boshqarmasiga topshiradigan hujjatlar hamda ularning yillik hisobotlarida ko'rsatilgan bo'ladi.

Iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi kabi qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatining samaradorligi ham mehnat resurslari, ulardan foydalanish darajasi va mehnat unumdorligiga bog'liq.

6.4. Mehnat unumdorligi darajasini statistik o'lchash usullari

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi ma'lum ish vaqti birligida (kishi-kun, kishi-soatda) ishlab chiqarilgan mahsulotining miqdori yoki ma'lumoti miqdordagi qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi. Bu quyidagicha ifodalanadi:

$$MU = \frac{\text{Mahsulot}}{\text{Sarflangan ish vaqti}}$$

Mehnat unumdorligini to'g'ri hisoblash uchun yetishtirilgan mahsulot hajmi bilan shu mahsulotni yetishtirish uchun sarflangan ish vaqtini aniq belgilash kerak.

Mehnat unumdorligi darajasini hisoblash uchun quyidagilarni bilmoq zarur:

a) yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotining natija va qiymat ifodasidagi hajmi;

b) mahsulot yetishtirish uchun sarflangan vaqt (kishi kun, kishi-soat) hajmi.

Bir kishi - kun (bir kishi - soat) davomida qancha mahsulot (don, paxta, sut, jun va hokazo) yetishtirilganligini aniqlash uchun va mahsulot birligiga qancha vaqt (kishi-kun, kishi-soat) sarflanganini bilish uchun jamoalarining yillik hisobotidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. Ma'lumki, qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlar yil oxirida hisobga olinadi, shuning uchun mehnat unumdorligi darajasi ham yil oxirida aniqlanadi.

Mehnat unumdorligi darajasi natija ko'rsatkichi bilan hisoblanganda ba'zi bir qishloq xo'jaligi ekinlari va chorvachilik mahsulotlarining bir-biriga yaqinligi ham e'tiborga olinadi.

Masalan, don o'simliklarining poxoli, somoni, chorvachilikda, aytaylik, sigirlar sut byerish bilan birga tug'adi ham, tug'ilgan buzoqlarning vazni oshib boradi va h.k. Xo'sh, endi bu asosiy va bir-biriga yaqin mahsulotlar o'rtasida mehnat xarajati qanday taqsimlanadi? Buning uchun avvalo jami mehnat sarflari dehqonchilikdan va

chorvachilikdan olingan har bir turdagi mahsulotda belgilangan koeffitsientlari bo'yicha bo'lib boriladi yoki har bir mahsulotga uning sotish bahosidagi qiymati bo'yicha proporsional taqsim qilinadi. Qo'ychilikda qorako'lti, jun va semirtirib oshirilgan vazn shu mahsulotlarni sotish narxiga proporsional taqsim qilinadi.

Misol. Xo'jalikda o'tgan yil 14878 dona qorako'l teri tayyorlandi, 374,1 s. jun qirqib olindi, qo'ylar semirib orttirilgan jonli vazni 1450 s. Bu mahsulotlarning sotish narxidagi qiymati shu tartibda 267,8 ming so'm, 243,2 ming so'm va 174 ming so'mdir. Bu mahsulotlarni yetishtirishda bevosita 208800 kishi-soat mehnat sarf qilingan. Mahsulot birligiga bevosita sarf qilingan mehnat salmog'ini aniqlaymiz.

1. Qorako'l teri yetishtirishdagi mehnat sarfining salmog'ini aniqlaymiz:

$$\frac{267,8}{267,8+243,2+174,0} = \frac{267,8}{685,0} = 0,391;$$

Junning salmog'i $(243,2:685,0)=0,355$; semirish vaznining salmog'i $174,0:685,0=0,254$.

2. Ayrim mahsulotlarga nisbat qilingan mehnat sarfi:

a)qorako'l terilarga $-208800 \times 0,391=81640,8$ kishi-soat; bir dona teriga hisoblanganda- $81640:14878=5,5$ kishi-soat bo'ladi,

b)jun yetishtirishga $-208800 \times 0,355=74124$ kishi-soat, 1s junga hisoblanadi- $74124:374,1=198$ k/s;

v)qo'ylarni semirtirishga $-208800 \times 0,254=53035,2$ k/s, 1 s. ga hisoblanganda - $53035,2:1450=36,6$ k/s.

Mehnat unumdorligi darajasining natura ko'rsatkichlari ancha sodda va tushunarli. Undan ma'lum mahsulot (paxta, g'alla, jun, sut) yetishtirishdagi mehnat unumdorligini o'lchashda foydalanish mumkin.

Mehnat unumdorligini naturada o'lchash usuli ayrim korxonalar yoki ishlab chiqarish sharoitlari taxminan bir xil bo'lgan korxonalar guruhi bo'yicha mehnat unumdorligini hisoblashda qo'llaniladi. Biroq ularni hisoblashda faqat mahsulotning turini ishlab chiqarish uchun bevosita sarflangan mehnat olinadi, xolos, ammo umumxo'jalik xarajatlari va boshqa xarajatlar bu hisobga mutlaqo kiritilmaydi.

Qishloq xo'jaligining murakkab tarmoqlarida mehnat unumdorligi darajasini kengroq xarakterlash uchun qiymat ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Mehnat unumdorligining qiymat ko'rsatkichi xo'jaliklar va xo'jalik tarmoqlari bo'yicha mehnat unumdorligi darajasini taqqoslashga yordam beradi.

Xo'jalik faoliyati, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashtirishning kengayib borishi, agrotexnika tadbirlaridan tobora samarali foydalanilishi, ilg'or tajribalar keng ko'lamda joriy qilinishi natijasida mehnat unumdorligi oshib boradi.

Statistika mehnat unumdorligining o'sishi va dinamikasini, unga ta'sir qiladigan omillarni o'rganadi, tahlil qiladi va mehnat unumdorligini oshirishning manbalarini topishda qishloq xo'jaligi tashkilotlariga yordam beradi.

Mehnat unumdorligini tahlil qilish jarayonida mahsulot turlari bo'yicha mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi, mehnat unumdorligi yuzasidan belgilangan rejaning bajarilishi tekshiriladi, ilg'or tajribalar o'rganiladi va ularni targ'ib qilish, qoloq xo'jaliklarga joriy qilish yo'llari aniqlanadi, mehnat unumdorligini yanada oshirish uchun zarur tadbirlarni amalga oshirishda xo'jaliklarga yordam byeriladi. Mehnat unumdorligi yuzasidan belgilangan rejaning bajarilishi va dinamikasini tahlil qilishda indeks metodlari – natural, mehnat va qiymat indekslari qo'llaniladi.

6.5. Mehnat unumdorligi darajasini oshishida ish vaqtdan foydalanish ta'sirining indeks tahlili

Mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganishda mehnat unumining yakka, individual yoki umumiy yig'ma indeksi qo'llaniladi.

Bo'lim, fermer xo'jaligining ayrim tur mahsulotlar yetishtirishdagi mehnat unumdorligi darajasida yuz beradigan o'zgarishlarni xarakterlash uchun yakka indekslardan foydalaniladi. Yakka indeks bazis davrida yetishtirilgan mahsulot birligiga sarflangan ish vaqtini hisobot davrida sarf qilingan ish vaqtiga bo'lib aniqlanadi.

Bir necha tur mahsulot yetishtirishdagi mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganishda umumiy yig'ma indeks qo'llaniladi.

6.1 -jadval

Xo'jalikning mahsuloti va mehnat xarajatlari

Ekinlar	Ekinlarning yalpi hosili, s.		Mehnat xarajatlari, kishi-kun	
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr
Don ekinlari	3174,0	3325,5	2837,5	2320,2
Paxta	45415	47084	201150	195682
Kartoshka	357	900	488,8	930,0

Yakka va umumiy indeks yordamida mahsulot yetishtirishdagi mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlash formulalari quyidagilardir:

a) alohida miqdor indeks:

$$i = q_1 T_1 : q_0 T_0$$

b) umumiy natural indeks:

$$I = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) T_1}{\sum T_1}$$

Bunda: q_1 va q_0 -hisobot va bazis yillarida yetishtirilgan mahsulot (paxta, g'alla, sut va hakazo) miqdori

T_1, T_0 -hisobot va bazis yillarda mahsulot yetishtirish uchun bevosita sarflangan mehnat xarajatlari (kishi-kun).

Mehnat unumdorligining natural indeksi yordamida hisoblash yo'lini jadvaldagi shartli misolda ko'ramiz.

6.1-jadvaldagi ma'lumotlar yakka indeks formulasiga qo'yib ishlansa, mehnat unumdorligining indeksi ekinlar bo'yicha quyidagicha bo'ladi:

Don ekini:

$$i = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{3325,5}{2320,2} : \frac{3174}{2837,5} = 1,433 : 1,118 = 1,282 \text{ yoki } 128,2\%$$

$$\text{Paxta : } i = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{47084}{195682} : \frac{45415}{201150} = 0,241 : 0,226 = 1,06 \text{ yoki } 106\%$$

$$\text{Kartoshka : } i = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{900}{930} : \frac{357}{488,8} = 0,967 : 0,73 = 1,324 \text{ yoki } 132,4\%$$

Bu tahlildan ko'rinib turibdiki, xo'jalikda hisobot yilida bazis yilga nisbatan don mahsulotining yalpi hosili 151,5 s. ga (3325,5-3174,0) ko'paygan, mehnat xarajati esa 517,3 kishi-kunga (2837,5-2320,2) kamaygan, natijada mehnat unumdorligi 28,2% oshgan. Demak, donning yalpi hosili asosan mehnat unumdorligining oshirilishi hisobiga ko'paygan. Paxta yetishtirishda esa mehnat unumdorligi oshganligidan hisobot yilida paxtani bazis yilga nisbatan 1669 s ko'paytirib bergan (47084-45415) 6% ga oshgan kartoshka yetishtirishda hisobot yilida mehnat xarajati bazis yilga qaraganda qariyb ikki barobar ko'p bo'lgan, ammo shunga yarasha hosil ham ikki yarim barobardan ziyodroq oshirilgan, demak, hosilning oshishiga boshqa sabablardan tashqari mehnat unumdorligining 32,4% ga oshishi ham sabab bo'lgan.

Mehnat unumdorligining umumiy natural indeksi yordamida tahlil qilish formulasi bunday:

$$I = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) \cdot T_1}{\sum T_1}$$

yoki bu formulani qisqartirib:

$$I = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1}$$

shaklida ham yozish mumkin.

Bir qancha mahsulot (paxta, don, kartoshka va boshqalar) yetishtirish uchun sarf qilingan mehnat xarajati ko'rsatkichlari asosida shu ekinlarni yetishtirishdagi umumiy mehnat unumdorligi umumiy indeks yordamida aniqlanadi.

Xo'jalikning uch xil mahsulotini bitta qilib ularni yetishtirishdagi mehnat unumdorligi tahlilini umumiy indeks formulasiga qo'yib ko'ramiz.

$$I = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{1,282 \cdot 2320,2 + 1,06 \cdot 195682 + 1,324 \cdot 930}{2320,2 + 195682 + 930} = \frac{211628,7}{198932,2} = 1,06 \text{ yoki } 106\%$$

Umumiy indeks shuni ko'rsatdiki, don, paxta va kartoshka ekinlarini yetishtirishda mehnat unumdorligi 6,0 foizga ko'paygan. Endi mehnat unumdorligini mehnat indeksi formulasi yordamida tahlil qilish yo'lini ko'rsatamiz:

Mehnat indeksining

$$\text{Yakka indeksi : } i = \frac{t_0}{t_1}$$

$$\text{Umumiy indeksi : } I = \frac{\sum t_0 \cdot q_1}{\sum t_1 \cdot q_1}$$

Bunda:

i – mehnat unumdorligining mehnat yakka indeksi.

t_0 – bazis davrida mahsulot birligiga sarflangan mehnat.

t_1 – hisobot davrida mahsulot birligiga sarflangan mehnat.

q_1 – hisobot davrida mahsulot hajmi.

Mehnat unumdorligi indeksini ma'lumotlar asosida quyidagi jadvalda aniqlaymiz.

6.2-jadvaldagi ma'lumotlarni mehnat unumdorligining mehnat indeksi formulasiga qo'yib ishlaymiz.

6.2-jadval

Ekinlar	Ekinlarning yalpi hosili, s.		Bir sentner mahsulotga sarflangan mehnat (kishi-kun)	
	Bazis davri	Joriy davri	Bazis davri	Joriy davri
Don ekinlari	3174,0	3325,5	0,89	0,73
Paxta	45415	47084	4,30	4,27
Kartoshka	357	900	1,37	1,03
Sabzavot	819	1239	1,29	1,30

Yakka indeks bo'yicha:

$$\text{don ekinlari indeksi } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{0,89}{0,73} = 1,216 \text{ yoki } 121,6\%$$

$$\text{paxta indeksi } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{4,30}{4,27} = 1,01 \text{ yoki } 101\%$$

$$\text{kartoshka indeksi } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{1,37}{1,03} = 1,330 \text{ yoki } 133\%$$

$$\text{sabzavot ekinlari } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{1,29}{1,30} = 0,992 \text{ yoki } 99,2\%$$

Umumiy agregat indeksi bo'yicha:

$$I = \frac{\sum t_0 \cdot q_1}{\sum t_1 \cdot q_1} = \frac{0,89 \cdot 3325,5 + 4,30 \cdot 47084 + 1,37 \cdot 900 + 1,29 \cdot 1239}{0,73 \cdot 3325,5 + 4,27 \cdot 47084 + 1,03 \cdot 900 + 1,30 \cdot 1239} = \frac{208152,2}{206014,0} = 1,01 \text{ yoki } 101\%$$

Umumiy indeks natijasi shuni ko'rsatadiki, hisobot yilida bazis yiliga nisbatan don, paxta, kartoshka va sabzavot ekinlari etishtirishda mehnat unumdorligi 101% bo'lgan

yoki 1% ga oshgan. Mazkur indeks asosida ish kunlarining tejalgan yoki ortiqcha xarajat qilinganligini aniqlash mumkin. Bizning misolda

$$\sum t_0 \cdot q_1 - \sum t_1 \cdot q_1 = 208152,2 - 206014,0 = 2138,2 \text{ kishi - kun tejalgan.}$$

Mehnat unumdorligining biz yuqorida ishlatgan natural va mehnat indekslarini bir xo'jalikning yoki tabiiy va iqtisodiy sharoiti teng bo'lgan bir qancha xo'jalikning mahsulot yetishtirishdagi mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlashda qo'llash mumkin. Ammo xo'jalik guruhlarining yer suvi, ob-havosi va iqtisodiy sharoitlari teng bo'lmagan, bu jihatdan bir-biridan farq qiladigan xo'jaliklarga nisbatan bu indekslarni qo'llab bo'lmaydi. Tabiiy va iqtisodiy sharoiti teng bo'lmagan xo'jaliklar, tuman, viloyat va respublikalarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda sarflangan mehnat xarajatlari va mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlab taqqoslash uchun mehnat unumdorligining qiymat indeksi qo'llaniladi.

Mehnat unumdorligining qiymat indeksi formulasini mana bunday bo'ladi:

$$I = \frac{\sum q_1 \cdot P}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum q_0 \cdot P}{\sum T_0}$$

Bunda: q_1 va q_0 – hisobot va bazis davridagi mahsulot hajmi.

T_1 va T_0 – hisobot va bazis davridagi mehnat xarajati (kishi-kun, kishi-soat).

R – mahsulotning ikki davrga taalluqli o'zgarma bahosi.

Bu formuladan foydalanish uchun mahsulotlarning hajmini uning shu yilgi bahosiga yoki o'zgarma bahoga ko'paytirib yalpi mahsulot qiymati topiladi, so'ngra bu son shu mahsulotlarni tayyorlash uchun sarflangan hamma mehnat xarajatiga (kishi-kunlariga) bo'linadi. Shu tariqa mahsulotlarning qiymati bo'yicha mehnat unumdorligi aniqlanadi.

Ish haqi fondi rejaning bajarilishi amaldagi ish haqi fondini rejada belgilangan hajmi bilan haqiqiy foydalanish o'rtasida tafovut yuz byersa, bu farq xodimlarning rejadagi sonini oshirish yoki kamaytirish va rejaga nisbatan o'rtacha ish haqi darajasini oshirish yoki kamaytirish tufayli sodir bo'lganligi aniqlanadi. O'rtacha ish haqi mehnatga xaq to'lashning muhim ko'rsatkichidir.

Ish haqi fondi rejaning bajarilishini tahlil qilishda barcha asosiy xodimlar, ishchilar kategoriyasi xodimlarining ayrim yetakchi kasbi bo'yicha ish haqining o'rtacha ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi.

Bu ko'rsatkich ayrim kategoriya xodimlari va ishchilar guruhiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish haqini xodimlarning o'rtacha soniga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Bunda bir ishchining o'rtacha oylik ish haqini ham, o'rtacha yillik ish haqini ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichlarning bir necha yilligi olib solishtirilsa, jamoa xodimlariga to'lanadigan o'rtacha mehnat haqining o'zgarib borishi-dinamikasi ayon bo'ladi. O'rtacha ish haqining yillar bo'yi o'zgarib borishi, ya'ni dinamikasi agregat indeks formulasi yordamida aniqlanadi.

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot T_1}{\sum X_0 \cdot T_1}$$

Bunda: X_1, X_0 -hisobot va bazis davridagi o'rtacha ish haqi.

T_1 -ishchilarning hisobot davridagi o'rtacha soni.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslarini yaxshi yo'lga qo'yish, xodimlarning ish turlari bo'yicha bandlilik zaruratini aniqlash, mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo'jaligida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini etishtirish manbaidir. Har qanday o'simlik ham yerda vujudga keladi. Ammo kishilarning hayoti uchun zarur o'simliklarning juda ko'pi, bizning tushunchamizdagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari kishilar mehnatining ham samarasidir.

Iqtisodiyotning hamma tarmoqlari singari, qishloq xo'jaligida ham moddiy boyliklarni kishilar yaratadi. Ishlab chiqarish vositalari qanchalik yuksak bo'lmasin, jonli mehnat ta'sir qilmasa, u vositalar harakatsiz qolaveradi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishda ishchi kuchining roli g'oyat kattadir. Statistika fani qishloq xo'jaligidagi ishchi kuchi, mehnat resurslarini maxsus o'rganadi. Ishchi kuchlarining soni tarkibi va harakatini o'rganish, ish vaqtidan foydalanishni aniqlash, mehnatga haq to'lash tartibini, har xil xodimlar muhandis-texnik xodimlar, xizmatchilar,

ishchilar va boshqalar oladigan maoshlari darajasini o'rganish, mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilashga va mehnat unumdorligini oshirish zaxiralari qidirib topish, mehnat yuzasidan tuzilgan rejalarning bajarilishini nazorat qilish statistikaning asosiy vazifasidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat resurslari deb nimaga aytiladi?
2. O'zbekiston Respublikasining mehnat kodeksiga binoan mehnat resurslarining quyi va yuqori chegaralarini ayting va tushuntiring.
3. Mehnat resurslarining tarkibiy qismlari.
4. Mehnat resurslari statistikasining vazifalari.
5. Mehnat resurslari sonini ifodalovchi ko'rsatkichlar.
6. Ro'yxatdagi ishlovchilar soni qanday aniqlanadi?
7. Ishlovchilarning o'rtacha yillik soni qanday aniqlanadi?
8. Ishdan bo'shatish koeffitsienti deganda qanday ko'rsatkich tushuniladi?
9. Kadrlarning doimiylik koeffitsienti qanday aniqlanadi, mazmuni nimadan iborat?
10. Mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari.
11. Maksimal imkoniyat ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti nimani bildiradi?
12. Ro'yxatdagi ishchilardan foydalanish koeffitsienti.
13. Mehnat unumdorligi deb nimaga aytiladi?
14. Mehnat unumdorligining ko'rsatkichlari necha xil bo'ladi va ularning mazmunini tushuntiring.

7-bob. Dehqonchilik statistikasi

7.1. Dehqonchilik – qishloq xo‘jaligining muhim tarmog‘i va uni statistik o‘rganishning ahamiyati

Qishloq xo‘jaligi – O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog‘i hisoblanadi. Bu tarmoq mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga, qayta ishlash sanoati tarmoqlarini esa xomashyoga bo‘lgan talabini qondiradi. Oziq-ovqat mahsulotlarining 90 foiziga yaqini agrar sektor tarmoqlarida tayyorlanadi. Qishloq xo‘jaligi iste‘mol bozoriga barcha turdagi oziq-ovqat mahsulotlari hamda paxtani qayta ishlash, yog‘- moy sanoatiga xomashyo yetkazib berishi bilan birga, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, kimyo sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari mahsulotlari uchun kafolatli bozor bo‘lib ham hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida Prezidentimizning tashabbuslari va bevosita rahnomoligida qishloq xo‘jaligini isloh qilish bo‘yicha juda katta arzigulik ishlar amalga oshirildi. Ishlab chiqarishga fan-texnika yutuqlarini, yangi texnikalarni va ilg‘or innovatsion texnologiyalarni joriy etish ishlari yildan-yilga jadallashib bormoqda. Cheklangan yer va suv resurslaridan, kapitaldan va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi yuksalmoqda. Qishloq xo‘jaligida bosqichma-bosqich olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar va tarkibiy o‘zgarishlar o‘z natijasini bermoqda.

7.2. Ekin maydoni tushunchasi va ekin maydoni toifalar

Ekin maydoni bir xil yoki bir necha turdagi qishloq xo‘jaligi ekinlari bilan band bo‘lgan maydondir. Ekin maydonlari dehqonchilikda juda muhim o‘rin tutganligidan statistika ularni alohida kuzatib boradi. Statistika ekin maydonlarining hajmini aniqlaydi, strukturasi tahlil qiladi, ekin maydonlarining xo‘jalik kategoriyalari (Fermer, dehqon tomo‘ra yer egalari va boshqa qishloq xo‘jaligi tashkilotlari) bo‘yicha hamda hududiy bo‘linishini aniqlab, ularning samaradorligini oshirish manbalarini topishga yordamlashadi.

Statistikada ekin maydonlari quyidagi kategoriyalarga bo‘linadi.

I. Urug‘ sepilgan maydon – bu kategoriyaga urug‘ sepilgan hamma maydon

kiradi. Agarda qish paytida chirib, yozda qurib qolgan urug‘larni kavlab tashlab, o‘rniga qaytadan urug‘ ekilgan bo‘lsa, bu maydon ikkinchi marta hisobga olinadi. Bu holda urug‘ sepilgan maydon miqdori ekin maydonidan ko‘proq bo‘ladi. Aytaylik, kuzda bug‘doy ekilgan yerga bahorda beda ekilsin, bu yer ham bug‘doy ham beda maydoni sifatida hisobga olinadi. Bu kategoriya hisobidan urug‘lik, ish kuchi va texnikaga bo‘lgan talabni aniqlashdir.

Urug‘ sepilgan maydon o‘z navbatida yana ikki turga bo‘linadi: biri joriy yil hosili uchun urug‘ sepilgan maydonlar, ikkinchisi shu kalendar yilda urug‘ sepilgan maydonlardir. Birinchi turga joriy yil hosili uchun ekilgan barcha ekin maydoni va kelgusi yil hosili uchun shu yil kuzda ekilgan ekin maydoni kiradi. Ikkinchisiga shu yil ekilgan bahorgi ekinlar maydoni va o‘tgan yil kuzda ekilgan yerlar kiradi. Bundan maqsad joriy yil hosili uchun ekish rejasi bajarilishini nazorat qilish, urug‘lik, mehnat, yoqilg‘i va boshqa xarajatlarni hisobga olishdir.

II. Bahorgi ekilish maydoni, ya‘ni bahorgi ekish oxiriga kelib, ekinlar bilan band bo‘lgan va shu yili hosil olishga mo‘ljallangan maydondir. Bunga shu yil bahorda ekilgan barcha yerlar (ekilgan g‘alla ustiga sepilgan beda va hakazolar mustasno), qishda sovuq urgan g‘alla o‘rniga qaytadan ekilgan yerlar, shu yil hosil olishga mo‘ljallab, bultur kuzda ekilgan va ekish oxirigacha saqlanib qolgan yerlar hamda o‘tgan yillarda ekilgan ko‘p yillik o‘tlar maydoni kiradi.

Bahorgi mahsulot maydoni ekin maydonining eng muhim kategoriyasidir. Bu kategoriya haqidagi ma‘lumotlar qishloq xo‘jaligi ekinlarining yalpi hosili va hosildorligini aniqlash uchun zarur ma‘lumotlar beradi.

III. Hosili yig‘ib olinadigan maydon. Bu joriy yilda hosili yig‘ib olinishi mo‘ljallangan maydondir. Bu maydonning hajmini aniq belgilash uchun bahorgi mahsulot maydonidan turli sabablar bilan, ya‘ni sel bosib, do‘l urib bahorda nobud bo‘lgan, yil davomida o‘rilmaydigan ko‘p yillik o‘tlar va chorva mollarga yaylovdan ajratilgan o‘tloqlar chiqarib tashlanadi.

Dastlab ekilgan ekin shu yil yig‘ib olingandan keyin,

yana ekilgan ekin maydoni, ya'ni bug'doy o'rib olinib, so'ngra jo'xori ekilgan maydon hisobiga kiradi. Hosili yig'ib olinadigan maydon haqidagi ma'lumotdan ekinlarni yig'ib-terib olish uchun zarur texnika, ish kuchi va boshqa tashkiliy ishlarni rejalashtirishda foydalaniladi.

IV. Hosil haqiqatda yig'ib olingan maydon. Hosili haqiqatda yig'ib olingan maydonning hajmi ba'zi sabablarga ko'ra, (ob-havoning yomon kelishi, sovuq urishi va h.k.) tufayli hosili yig'ilmay qolgan hosili yig'ib olinadigan maydon hajmidan farq qilishi lozim.

Ekin maydonlarini mazkur kategoriyalarga bo'lib hisoblashni quyidagi misolda ko'rish mumkin.

O'tgan yilda jami 2500 gektar maydonga kuzgi bug'doy ekilgan edi. Shundan 40 gektari qishda chirib ketgani ma'lum bo'lib, shu yil bahorda 30 gektariga qaytadan bug'doy ekildi. Shu yilda 2230 gektar maydonga bahorgi bug'doy ekildi (haligi 30 gektar ekilgan maydon ham shu hisobga kiradi).

Joriy yil bahorda ekilgan ko'p yillik o'tning 60 gektari kelgusi yillarda o'riladi, 80 gektari esa aralash ekilgan beda (beda-bug'doy, beda-arpa), o'tgan yil ekilgan bedadan shu yil o'rib olinadigan beda maydoni 120 gektar. Joriy yil yozida (bug'doy) o'rib olinib o'rniga hosili shu yil yig'ib olinadigan boshqa ekin (jo'xori) ekilgan maydon 250 gektar.

7.3. Ko'p yillik ekin tushunchasi hamda ularning turlari va navlari bo'yicha tasniflari

Ko'p yillik ekin turlariga Ko'p yillik mevali daraxtlar sun'iy ravishda yaratilgan bo'lib, uzoq yillar davomida asosan qishloq xo'jalik mahsuloti olish uchun o'stiriladigan o'simliklardir. Bular safiga mevali- rezavorli, uzum, choy, sitrus va subtropik o'simliklar kiradi.

Mevali daraxtlar statistikasining vazifasi mevali daraxtlar maydonini xo'jalik kategoriyalari bo'yicha

tumanlarda, viloyatlarda va mintaqalarda joylashishini, ularni tarkibi, holati, dinamikasi, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash darajasi, agrotexnik tadbirlarni turlari va progressiv usullari va ularni yalpi mahsulot miqdoriga ta'sirini, ishlab chiqarish samaradorligi darajasi ko'rsatgichlarini hisoblash usullarini ilmiy asosda ishlab chiqishdan iborat.

Ko'p yillik daraxtlar miqdori ishg'ol qilgan maydoni va ularning soni bilan xarakterlanadi. Ularning har bir turi va guruhi bo'yicha miqdori aniqlanadi.

Ko'p yillik mevali daraxtlar mahsulotlarining turlari va ularning xo'jalikda ishlatilishi xarakteriga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Mevali-rezavorli;
2. Uzun daraxtlari (toklar);
3. Tut daraxtlari;
4. Choy o'simligi;
5. Xmel (qulmoq) o'simligi.

Birinchi ikki guruhdagi daraxtlarning mahsuloti yo to'g'ridan-to'g'ri oziq-ovqat uchun, yo oziq-ovqat sanoatida qayta ishlash uchun mo'ljallanadi. Uchinchi guruhdagi tut daraxti pillachilik (pilla qurti) uchun ozuqa bazasi hisoblanadi. Oxirgi ikki guruhlardagi o'simliklarning mahsuloti oziq-ovqat uchun xom ashyo bo'lib hisoblanadi.

Mevali-rezavorli daraxtlar turi bo'yicha o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi: po'choqli urug'li (olma, behi, nok), danakli (gilos, olxo'ri, o'rik, shaftoli, olcha), yong'oq mevalilar (yong'oq, bodom, pista, funduk), subtropik mevalilar (anjir, xurma, anor), rezavor mevalilar (qulupnoy, yertut, buldurg'un), sitrus mevalilar (limon, apelsin, mandarin).

Mevali daraxtlarni hosilga kirish vaqti bir necha omillarga bog'liq. Xususan mevali daraxtlarni navi, joyning ob-havo sharoiti, daraxtlarga ishlov berish, ekish usullari va boshqalar. Shuning uchun mevali daraxtlarni hisobga olishda ularni ikki guruhga ajratiladi.

-hosilga kirgan mevali daraxtlar

-yosh (hosilga kirguncha yoshdagi) mevali daraxtlar

Iqtisodiy jihatdan mevali daraxtlarni bunday guruhlarga ajratish alohida ahamiyatga ega. Chunki daraxtlarni hosilga kirishi har xil kechadi. Ba'zilar nishona hosil qilgandan keyingi yildan to'liq hosil bersa, ba'zilar 3-4 yildan keyin to'liq hosilga kiradi. Tajriba va kuzatishlar asosida mevali daraxtlarni hosilga kirgan deb hisobga olishda quyidagi tavsiyalar beriladi;

Urug' mevali, danak mevali, yong'oq mevali, subtropik va sitrus mevalarni nishona hosil qilgan yildan keyingi uchinchi yildan; rezavor mevalar ekilgan yilining uchinchi yilidan; uzumzorlarni ekilgan yilining to'rtinchi yilidan; tut daraxtlari plantatsiyalarda uchinchi va qatorlab (yo'l va anxor chetlariga) ekilganlari ekilgan yilining beshinchi yilidan hosilga kirgan hisoblanadi.

Mevali daraxtlarni yoshi bilan hosildorligi orasidagi bog'liqlikni mukammal o'rganish va ularni o'z vaqtida almashtirish muddatlarini aniqlash va nazorat qilish uchun, daraxtlarni yoshiga ko'ra guruhlarga ajratiladi.

Yosh mevali daraxtlar maydonini hisobga olishda ular uch guruhga ajratiladi:

- *urug' va qalamcha o'stiriladigan maydonlar;*
- *navli ko'chatlar o'sayotgan maydonlar. Shulardan 1 yil ko'chatlar, 2 yillik ko'chatlar, 3 yillik va undan katta ko'chat maydonlari;*
- *ko'chat uchun urug' va navda, qalamcha olinadigan alohida navli daraxtlar.*

Ko'p yillik mevali daraxtlar ekish (ko'chat o'tqazish) usullari bo'yicha to'rtga bo'linadi: qatorlab ekish, sistemasiz (tartibsiz) ekish, qator oralarida tig'iz ekish va aralash ekish. Qator oralarida tig'iz ekish usuli orqali asosan rezavorli o'simliklar ekiladi.

Prezidentimiz rahnamoligida intensiv bog'larni rivojlantirishga qaratilayotgan alohida e'tibor tufayli mamlakatimizda oxirgi yillarda ko'plab gektar yerlarga pakana va yarim pakana mevali bog'lar barpo etildi.

Zarur agrotexnik tadbirlar o'z vaqtida to'liq va sifatli bajarilsa, ko'chat ikki-uch yilda hosilga kiradi. Dastlab gektaridan 2-5, uch-to'rt yildan so'ng 40-50 tonna hosil olish mumkin. Bu ko'rsatkich mahalliy bog'larga nisbatan 2-3 barobar ko'p demakdir.

Toklar ko'miladigan va ko'milmaydigan, so'rili va tirkovichsiz uzumlarga bo'linadi.

Mevali va rezavorli daraxtlarning ko'chatlari mustaqil ravishda hisobga olib boriladi. Ko'chatlarning har bir turi ko'paytirish uchastkasi, shakllantirish uchastkasi

va parxish qilingan tup (ona tup) uchastkasiga bo'linadi.

Statistika organlari fermer, dehqon xo'jaliklari va boshqa korxonalaridagi hamda xo'jalik a'zolari, ishchilar va xizmatchilarning shaxsiy tomorqalaridagi ko'p yillik daraxtlarning guruhlari bo'yicha ko'chat o'tqazish maydoni miqdorini va sonini hisobga olib boradi.

Mevali daraxtlar maydonning mintaqalar, viloyatlar, tumanlar shuningdek xo'jalik kategoriyalarida tarqalishini mevali daraxt turlari bo'yicha o'rganish uzum va mevachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Bugungi zamon talabi yerdan oqilona foydalanish, har qarich yerdan hosil olish, olganda ham tabiiy toza, vitaminlarga boy mahsulot yetishtirishni taqozo etmoqda. Shu bois dunyo tajribasida tomchilatib sug'orish texnologiyasi asosida yaratilib yuqori hosildorlikka erishiladigan intensiv bog'dorchilik tarmog'i keng ommalashdi.

Mustaqillik yillarida Samarqand viloyati tadbirkor fermerlari birinchilar qatorida ana shu usuldagi bog' va tokzorlar barpo etishdi. Bu esa Samarqand tajribasini respublikaning barcha viloyatlarida ommalashtirib, shunday bog'larni ko'paytirishga zamin yaratdi. Intensiv bog'dorchilik qo'llanilgan dastlabki yillarda bu turdagi ko'chatlarni tadbirkorlarimiz valyuta evaziga Evropa va Osiyoning uzoq davlatlaridan olib kelgan bo'lsa, hozirda shunday ko'chatlar viloyatdagi Mahmud Mirzaev nomidagi bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy tadqiqot instituti Samarqand ilmiy tajriba stansiyasi, Oqdaryo tumanidagi "Mushtariy Oqdaryo" va boshqa ko'chatchilik xo'jaliklarida tayyorlanmoqda.

Natijada viloyatdagi 100 dan ortiq fermer xo'jaliklari tasarrufida qariyb 9 ming 800 gektar maydonda intensiv texnologiyaga asoslangan bog'lar yaratildi. 1991 yilda

viloyatda mavjud bog'larning gektaridan 36,9 sentnerdan, tokzorlardan 50,4 sentnerdan hosil olingan bo'lsa, hozirda meva yetishtirish hajmi 9,5 barobarga, uzum yetishtirish esa 6,7 barobarga ko'paydi.

Bugungi kunga kelib Samarqand viloyatida yetishtirilgan mahsulotlarning 31 foizi 62 ta qayta ishlovchi korxonalarda 20 turdan ortiq mahsulot sifatida qayta ishlanmoqda. Hosilning 15 foizi esa 98 ta eksportyor korxonalar orqali xorijga sotilib, qolgani ichki bozorga yo'naltirilmoqda. Mahsulotni sifatli saqlash ham bugungi kunning asosiy talablaridan biri hisoblanadi. Ayni maqsadlar uchun bu yerda 100 ming tonna mahsulotni saqlashga mo'ljallangan 70 ta sovutkichli kameralar faoliyat yuritmoqda.

Yurtimiz aholisini uzluksiz ravishda yoz ne'matlari bilan ta'minlashda issiqxonalarining o'rni beqiyos. Qishda ham bozorlarimizni shunday mahsulotlar bilan to'ldirishda viloyatdagi 326 gektardan ziyod maydondagi 450 ga yaqin issiqxonalarda 20 turdan ortiq qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirilib, iste'molga yetkazilmoqda.

Mevali daraxtlardan olinadigan hosil miqdori ularning maydoniga va bir gektardan olingan hosildorlik darajasiga bog'liq. Bir gektardan olinadigan hosildorlik esa daraxtlarning zichligiga, ya'ni bir gektarga to'g'ri keladigan daraxtlar soniga va har bir tup daraxtning hosildorligiga bog'liq.

Ko'p yillik daraxtlar bo'yicha statistika qo'yidagi maxsus ko'rsatkichlarni hisoblaydi va statistik tahlil qiladi: hosil (meva) berish yoshidagi daraxtlarning koeffitsienti, zichlik koeffitsienti, tutib ketish koeffitsienti, siyraklik koeffitsienti.

Hosil berish yoshidagi mevali daraxtlarning koeffitsienti (salmog'i)ni aniqlash uchun ularning maydonini 100 % ga ko'paytirib, jami daraxtlar maydoniga bo'lish kerak.

Ko'p yillik daraxtlarning holatini ta'riflovchi eng muhim tahliliy ko'rsatkich bo'lib, ularning zichlik koeffitsienti hisoblanadi.

Zichlik koeffitsientini hisoblash uchun har bir turdagi daraxtlar (o'simliklar) sonini (tupini) ularning jami

maydoniga bo'lish kerak. Kelib chiqqan raqam bir gektarga to'g'ri keladigan daraxtlar sonini (tupini) ko'rsatadi.

Agar daraxtlar tarkibi bir xil turda bo'lmasdan, aralash holda bo'lsa zichlik koeffitsientini ikki xil usul bilan aniqlash mumkin, ya'ni ekilgan daraxtlar ichidan nobud bo'lganlarini soni ma'lum bo'lgan taqdirda bir usuldan, agar nobud bo'lganlari soni noma'lum bo'lganda ikkinchi usuldan foydalanib aniqlanadi.

Ma'lum maydondagi aralash ekilgan daraxtlarning tarkibida nobud bo'lganlarini soni ma'lum bo'lgan taqdirda ularning zichlik koeffitsienti qo'yidagi tartibda aniqlanadi:

1) hisobga olingan daraxtlar har bir tupining soni aniqlanadi. Buning uchun mavjud (bor) bo'lgan daraxtlar soniga halok (nobud) bo'lgan daraxtlar soni qo'shiladi;

2) hisobga olingan daraxtlar har birining sonini 1 gektar maydon uchun mo'ljallangan ekish meyyoriga bo'lish orqali maydoni aniqlanadi;

3) haqiqiy mavjud bo'lgan daraxtlar har birining sonini (nobud bo'lganlari hisobga olinmaydi) ularning maydoniga bo'lib, zichlik koeffitsienti aniqlanadi.

Misol. Mevachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jalikning 10 gektarlik aralash bog' maydonida haqiqatdan 750 tup olma, 476 to'p nok, 2720 tup olvoli mavjud (bor), sovuq urishi natijasida 50 tup olma, 24 to'p nok, 80 tup olvoli nobud bo'lgan. Bir gektar hisobiga ko'chat o'tkazish normasi olma va nok bo'yicha 200 tup, olvoli bo'yicha 800 tup qilib belgilangan.

Endi, har bir daraxt turi bo'yicha zichligi va maydonidan foydalanish darajasini aniqlaymiz:

1. Hisobga olingan daraxtlar soni teng bo'ladi:

$$\text{Olma bo'yicha } 750 + 50 = 800 \text{ tup};$$

$$\text{Olvoli bo'yicha } 2720 + 80 = 2800 \text{ tup};$$

$$\text{Nok bo'yicha } 476 + 24 = 500 \text{ tup}.$$

2. Daraxtlarning har bir turi bo'yicha maydoni teng bo'ladi:

$$\text{Olma bo'yicha } 800 : 200 = 4 \text{ ga};$$

$$\text{Nok bo'yicha } 500 : 200 = 2,5 \text{ ga};$$

Olvoli bo'yicha $2800 : 800 = 3,5$ ga.

3. Daraxtlarning haqiqiy zichligi (1 gektarga to'g'ri keladigan daraxtlar soni):

Olma bo'yicha $750 : 4 = 188$ tup;

Nok bo'yicha $476 : 2,5 = 190$ tup;

Olvoli bo'yicha $2720 : 3,5 = 777$ tup.

4. Bog'lar maydonidan foydalanish darajasini aniqlaymiz. Buning uchun haqiqiy zichlik ko'rsatkichini 100 foizga ko'paytirib, meyyordagi zichlik ko'rsatkichiga bo'lish kerak:

Olma bo'yicha $188 \times 100 : 200 = 94$ %.

Nok bo'yicha $190 \times 100 : 200 = 95$ %.

Olvoli bo'yicha $777 \times 100 : 800 = 97\%$.

Endi, ikkinchi usul bilan zichlik ko'rsatkichini aniqlaymiz, ya'ni nobud bo'lgan daraxtlar soni noma'lum bo'lgan taqdirda quyidagi tartib bo'yicha zichlik ko'rsatkichi aniqlanadi:

1. Mavjud daraxtlar sonini 1 gektar uchun belgilangan ekish meyyoriga bo'lish orqali har bir daraxt turining haqiqiy ishg'ol etgan maydoni aniqlanadi;

2. Mavjud daraxtlarni ishg'ol etgan maydonini ularning jami maydoniga bo'lish orqali har bir turining salmog'i aniqlanadi;

3. Umumiy maydon har birining salmog'iga qarab ular o'rtasida taqsimlanadi. Buning uchun umumiy mavjud maydonni u yoki bu daraxt turining salmog'iga ko'paytirib, 100 foizga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Natijada mavjud va nobud bo'lgan u yoki bu turdagi daraxtlarning birgalikda ishg'ol etgan umumiy maydoni kelib chiqadi;

4. Mavjud har bir daraxt turining sonini uning maydoniga bo'lish yo'li bilan haqiqiy zichlik ko'rsatkichi aniqlanadi;

5. So'ngra har birining haqiqiy zichlik ko'rsatkichini 100 % ga ko'paytirib, uning meyyoriga bo'lish tufayli ko'p yillik daraxt maydonidan foydalanish koeffitsienti (ko'rsatkichi) aniqlanadi.

Daraxtlar ko'chatlarining tutib ketish koeffitsienti tutib ketgan daraxtlar sonini 100 % ga ko'paytirib, natijasini jami ekilgan daraxtlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Siyraklik koeffitsienti nobud bo'lgan daraxtlar sonini 100 foizga ko'paytirib, chiqqan natijani dastlabki ekilgan daraxtlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar ko'p yillik mevali va rezali daraxtlarni maydoni bilan bog'liq bo'lgan malumotlarni statistik tahlil qilishda keng ishlatiladi.

7.4. Ekin maydonlari va ko'p yillik ekinlarning statistik tahlili

Tahlilning muhim vazifalaridan biri ekin maydonlarining hajmi va tarkibidagi o'zgarishlarni aniqlash, ularga turli baho berishdir. Bu maqsadda ekin turlari bo'yicha ekin maydoni hajmi, xo'jalik kategoriyalari bo'yicha taqsim qilinishini, ekish rejasini bajarish dinamikasi, tarkibi va darajasi, ekinlarning yuqori navli tarkibi, geografik joylashtirili-shini (xo'jalik ichida esa brigada va bo'limlarga joylashtirilishi) xarakterlovchi absolyut va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Haydaladigan yerlardan foydalanish, ekinlar tarkibidagi o'zgarishlar, bahorda nobud bo'lgan ekinlar va boshqalarning salmog'iga doir ko'rsatkichlardan ham foydalanish tahlilda muhim o'rin tutadi.

Qishloq xo'jaligidagi ko'p yillik ekinlarning statistik tahlili bu har xil ekinlarning turi, navi, jinsi va yoshiga qarab, ular band qilgan maydon hajmini, ekinlarning zichligini aniqlashdan va hakazolardan iboratdir.

Ko'p yillik ekin maydonlarining ahvoli, hajmi va zichligi xo'jalik kategoriyalari bo'yicha o'rganiladi, xo'jaliklarda ularning turlari bo'yicha salmoqlari aniqlanadi. Ko'p yillik mevali daraxtlarni xo'jalik kategoriyalari bo'yicha tahlil qilish natijasida bu ekinlar maydonini, xususan tor etaklaridagi yerlarni o'zlashtirish hisobiga kengaytirish va mahsulot hosildorligini oshirish yuzasidan zarur tadbirlar belgilashga imkon tug'iladi.

Ekin maydonlari va ko'p yillik ekinlar haqidagi ma'lumotlar asosan qishloq xo'jaligi korxonalarining yillik hisobotida ko'rsatiladi. Shu ma'lumotlar asosida ko'p yillik ekinlarning holati va rivojlanishini ta'riflovchi ko'rsatkichlar hosil qilinadi.

Statistika fermer va dehqon xo'jaliklaridagi ko'p yillik o'simliklarning rivojlanishinigina emas, balki korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning yordamchi xo'jaliklari, tajriba va ta'lim xo'jaliklari, ilmiy tashkilotlar hamda o'quv yurtlari xo'jaliklari, xodimlar va xizmatchilarning shaxsiy xo'jaliklaridagi ko'p yillik o'simliklarning rivojlanishini ham o'rganadi. Shu maqsadda vaqt-vaqti bilan xo'jaliklarning hamma kategoriyalari bo'yicha ko'p yillik o'simliklari yalpi ro'yxatga olinadi. Ro'yxat materiallarining tahlili bu o'simliklar holatidagi manzarani yanada yaxshiroq aniqlash hamda rivojlanish yo'llarini belgilashga keng imkoniyat yaratadi.

7.5. Dehqonchilikda agrotexnika chora-tadbirlari va uning ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jalik ekinlaridan talab darajasida hosil olish maqsadida o'tkaziladigan kompleks choralar agrotexnik tadbirlar deb yuritiladi. Ekinlardan hosil olishni ko'paytirishning asosiy omillari bo'lib agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirish hisoblanadi.

Agrotexnik tadbirlar tizimiga almashlab ekishni to'g'ri tashkil etish, yerni tuproqni o'z vaqtida tayyorlash, ekinlarni mineral va organik o'g'itlar bilan yetarli darajada ta'minlash, xo'jalikni yuqori hosilli urug' navlari bilan ta'minlash, ekishni optimal muddatlarda amalga oshirish, ekinlarni parvarishlashni yaxshi uyushtirish, hosilni o'z vaqtida yig'ib-terib olish, barcha qishloq xo'jalik ishlarini bajarilishini belgilangan muddatlarda amalga oshirish kabi choralar kiradi.

Agrotexnik tadbirlar tizimini ilmiy asosda joriy etish alohida tadbirlarni amalga oshirish ustidan nazorat o'rnatishni taqazo qiladi. Bu o'z navbatida agrotexnik tadbirlar statistikasining mazmuni va vazifalarini belgilaydi.

Agrotexnik tadbirlar statistikasi-bajarilgan agrotexnik tadbirlar hajmini aniqlash bilan bir qatorda, bajarilgan ilg'or agrotexnik tadbirlarning salmog'i, bajarilgan ishlarning muddati, dinamikasi va umuman agrotexnik tadbirlarning holati va rivojlanishini boshqa jihatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblash usullarini ishlab chiqishini asoslab berishi lozim.

Agrotexnik tadbirlar statistikasi amalga oshirilayotgan tadbirlarni ekinlar hosildorligiga ta'sirini o'rganish va shu asosda ekinlar hosildorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash lozim.

Muayyan tabiiy, iqlim va iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda, agronomiya fanlari ishlab chiqqan agrotexnik tadbirlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- ekin ekilgan maydonlarni (hududni) to'g'ri tashkil etish va mazkur maydonning tuproq, iqlim va iqtisodiy sharoitiga va xo'jalikning ixtisoslanishiga muvofiq keladigan, ilmiy asoslangan almashlab ekish tizimini joriy qilish;

- tuproqqa ilg'or usullarda ishlov berish;

- mahalliy, mineral va boshqa o'g'itlardan foydalanish;

- yuqori hosil beradigan navli urug'larni tanlash va ularga ekish oldidan ishlov berish;

- urug' ekin meyyorini belgilash va ekishni ilg'or usullarini qo'llash;

- ekinlarga ishlov berish, ekinlarni zararkunandalardan asrash;

- yig'im-terim mavsumini samarali tashkil etish;

- yerlarni meliorativ holatini yaxshilash;

- barcha qishloq xo'jalik ishlarini o'z vaqtida, muddatida, maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish.

Bu tadbirlarning har biri bir necha xillarga bo'linishi mumkin. Ekin maydonlaridan foydalanish samaradorligini oshirishda agrotexnik tadbirlarning har biri alohida o'rin tutadi. Almashlab ekishni to'g'ri tashkil etishga, ya'ni ekinlarni dalalar bo'yicha vaqti-vaqti bilan almashlab ekishni ta'minlashga erishish xo'jalikda yerdan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Almashlab ekish tizimi bir necha xil bo'ladi. Dalalararo almashlab ekish, bunda barcha donli, texnika, kartoshka, sabzavot va yem-xashak ekinlari almashlab ekiladi.

Maxsus almashlab ekish tizimi, bunda jami ekin maydonida biror ekinning (paxta, sholi, kartoshka va boshqa) salmog'i katta bo'ladi va bir necha dalani ishg'ol qiladi. Masalan paxta, beda, makkajo'xori ekinlarini almashlab ekishda paxta maydoni jami maydonning 60-65 % ni tashkil etishi mumkin.

Yem-xashak ekinlarini almashlab tizimi, bunda yem-xashak ekinlari almashlab ekiladi. Bunday tizim chorvachilik fermalari ixtiyoridagi yerlarda amalga oshiriladi.

Tuproqqa ishlov berish usullari alohida ko'rsatkichlar orqali o'rganiladi. Masalan haydashning sifati (chuqurligi) santimetrlarda baholanadi. Kuzgi haydovni barcha haydaladigan maydondagi salmog'i, bahorda ekin ekiladigan maydonlarni kuzgi haydov bilan ta'minlanishi, yerni ekishgacha necha marta haydalganligi, o'g'it sepib haydalgan maydonlarni jami haydalgan yerga nisbatan salmog'i va boshqalar.

Yerni o'g'itlash mahalliy, mineral va boshqa o'g'itlar bo'yicha alohida hisoblanadi. Mineral o'g'itlar azotli, fosforli, kaliyli va murakkab (aralash) o'g'itlarga bo'linadi. Mineral o'g'itlar bilan yerni o'g'itlash darajasini ifodalash uchun ularni miqdorini fizik va shartli (to'yimli modda, ta'sir etuvchi modda) birlikda hisobga olinadi.

Yerni o'g'itlash darajasi bir gektar yerga solingan o'g'itning o'rtacha miqdori bilan ifodalanadi. O'g'itlardan foydalanish samaradorligi darajasi solingan o'g'it

birligiga hosildorlik darajasini o'sishi bilan ifodalanadi. Yuqori hosil beradigan navli urug' tanlash, ularga ishlov berish va ekish usullari darajasini ifodalashda ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Urug'ning tozalik ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Urug'ning tozalik ko'rsatkichi, urug'dagi to'liq, butun unib chiqadi deb hisoblash mumkin urug'larni salmog'i bilan ifodalanadi. Ekinlarga ishlov berish tadbirlari har bir ekin turi uchun alohida amalga oshiriladi. Bu tadbirlar miqdori ishlov turi va ishlov berilgan maydoni bo'yicha hisoblanadi. O'g'it sepilgan maydonni jami ekin maydonidagi salmog'i sifatida. Hosilni yig'ib olish tadbirlari hosilni yig'ib olish usullari bo'yicha hisobga olinadi. Qo'lda va mashinalar yordamida yig'ib olingan hosil miqdori yoki yig'ib olingan maydon har bir ekin turi bo'yicha alohida hisoblanadi. Yerlarning sug'orish, zahini qochirish, sho'rini yuvish, toshdan tozalash, mayda dalalarni yiriklashtirish, yerlarni tekislash, eroziyadan saqlash, dalalar atrofiga muhofaza daraxtlari ekish va boshqa yerlarni hosildorligini oshirish va ulardan muntazam hosil olishni ta'minlashga yo'naltirilgan tadbirlarni meliorativ tadbirlar deyiladi.

Agrotexnik tadbirlar haqidagi ma'lumotlarni tahlil etishda ularni maqsadga muvofiq muddatlarda o'tkazilganligiga alohida ahamiyat berish lozim. Yuqorida keltirilgan agrotexnik tadbirlarning ba'zi bir muhim ko'rsatkichlari va ularni hisoblash usullarini ko'rib chiqamiz. Eng muhim agrotexnik tadbirlar qatoriga qishloq xo'jalik ekinlari ekishni shudgor (bir yoz bo'sh qoldirilgan maydon) va kuzgi shudgor bilan ta'minlanishi kiradi.

Kuzgi ekinlarni shudgor bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun, shudgor maydonini 100 % ga ko'paytirib, kuzgi ekinlarni jami maydoniga bo'lish kerak.

Bahorgi ekinlarni kuzgi shudgor bilan ta'minlanishini aniqlash uchun, kuzgi shudgor maydonini 100 %ga ko'paytirib, bahorda haqiqiy ekilgan ekinlarni umumiy maydoniga bo'linishi kerak.

Hosilga bevosita ta'sir qiluvchi moddiy xarajatlarga urug' sarfi kiradi. Hosilning oshishi eng avvalo urug' sifatiga bog'liq. Urug' sifati qancha yuqori bo'lsa, hosildorlik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Urug' sifati quyidagi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: saralangan urug', urug'ning unib chiqish qobiliyati, xo'jalik uchun yaroqliligi, unib chiqish quvvati, mutlaq og'irligi.

Saralangan urug' ko'effitsientini aniqlash uchun sog'lom don vaznini 100 %ga ko'paytirib, natijasini sinalayotgan donning jami vazniga bo'linishi kerak.

Urug'ning unib chiqish qobiliyati ko'effitsientini hisoblash uchun unib chiqqan don sonini ekilgan don soniga bo'linadi.

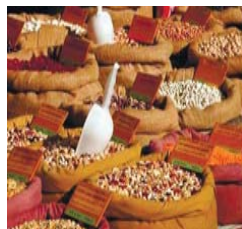
Urug'ning xo'jalik uchun yaroqlilik ko'effitsientini aniqlash uchun saralangan urug' ko'effitsientini urug'ning unib chiqish qobiliyati ko'effitsientiga ko'paytiriladi.

Xo'jalikning urug' bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun haqiqiy mavjud urug'lar miqdorini ularga bo'lgan talab miqdoriga bo'linadi.

Moddiy xarajatlarning eng muhim turi bo'lib o'g'it sarfi hisoblanadi. Yerga o'z vaqtida ilmiy asoslangan meyyorlar bo'yicha o'g'it berib turish ekinlarning hosildorligini oshishiga olib keladi.

O'g'itlar bo'yicha ekish normasi va o'g'itlanadigan maydondan tashqari ularning tarkibi va ahvoli, o'g'itlash vaqti kabi ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyatga egadir.

Qishloq xo'jalik statistikasida yerga beriladigan mineral o'g'itlarning hajmlari fizik vaznda va 100 % li to'yimli oziq modda vaznida hisobiga olib boriladi.

Mineral o'g'itlarning fizik vaznini (miqdorini) 100 %li to'yimli oziq moddaga aylantirish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$D = \frac{FK}{100}$$

Bunda, D – o'g'itdagi 100 % to'yimli oziq modda miqdori (s);

F – o'g'itning fizik (tabiiy, natura) vazni (s);

K – har bir mineral o'g'itdagi oziq moddalar darajasi (%).

Masalan, yerga 35 protsentli to'yimli oziq moddaga ega bo'lgan 110 s. azotli o'g'it solinadi. Bunda azotli o'g'itni hazm bo'luvchi to'yimli oziq moddasi miqdori teng bo'ladi:

$$D = \frac{FK}{100} = \frac{110 \cdot 35}{100} = 38,5 \text{ s.}$$

Demak, 110 s. azotli o'g'it 38,5 s. to'yimli oziq modda miqdoriga egadir. Statistik davlat hisobotlarida azotli o'g'itni 110 s. fizik vazni va 38,5 s to'yimli oziq modda vazni aks ettiriladi.

Xo'jalikning o'g'it bilan ta'minlanishi ham katta ahamiyatga egadir. Ushbu ko'rsatkichning ekin turlari, guruhlari va o'simlikchilik tarmog'i bo'yicha aniqlash zarur.

O'g'it bilan ta'minlanish koeffitsientini aniqlash uchun haqiqiy sarf bo'lgan 100 foizli to'yimli oziq moddalar vaznini ularning meyyoriy vazniga bo'linadi. Ushbu koeffitsientni 1 ga hisobiga sarf bo'lgan o'g'itlar vazni bo'yicha aniqlash kerak.

O'g'itlardagi to'yimli oziq moddalarning miqdor ko'rsatkichlari, o'g'itlar bilan ta'minlanish koeffitsientlari va boshqalar agrotexnika tadbirlarga baho byerish va

ekinlar hosildorligini chuqur tahlil qilish uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlar hisoblanadi.

7.6. Qishloq xo'jaligi ekinlari yalpi hosili va hosildorligi ko'rsatkichlari.

Qishloq xo'jaligi statistikasida dehqonchilikda ma'lum ekin maydonidan olingan butun mahsulot yalpi hosil deb ataladi. Ma'lum bir turdagi ekinning o'rta hisobda bir gektar maydonga to'g'ri keladigan mahsuloti miqdori esa hosildorlik deb ataladi.

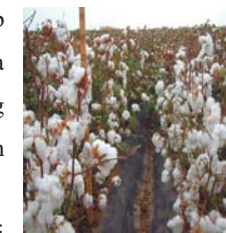
S-6775 g'o'za navi

- Navning yaratilishi – S-9070 x T-77
- 2012 y. ekilgan maydon, ga- 400
- O'suv davri, kun- 115-119
- Hosildorligi , st/ga – 39.9-49.9
- Ko'sagining vazni, gr-5.7-6.5
- Mikroneyni - 4.4
- Tola uzunligi -34.5-35.5
- Tola chiqimi , %- 36.0-37.0

- Tola pishshiqligi, g- 4.3-4.5
- Tola tipi- IV
- Nav mualliflari: A.Egambyerdiyev, A.Sidiqov , S.Egambyerdiyev.

Ekinlarning yalpi hosilini (sentner yoki tonna o'lchovida) ekin maydonini kengaytirish hisobiga ekstensiv ravishda yoki ekinning hosildorligini oshirish – ekin maydonidan intensiv ravishda foydalanish yo'li bilan ko'paytirish mumkin. Ma'lumki, ekin maydonlarini uzluksiz kengaytirib bo'lmaydi. Qo'riq yerlar ochish, botqoqlarni quritish va boshqalar bechegara ish emas. Suuning uchun ekinlarning yalpi hosilini hosildorlikni oshirish hisobiga ko'paytirish eng muhim vazifadir.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosil va hosildorligi dehqonchilik tarmog'ininggina emas, balki, umuman qishloq xo'jaligi ishlab

chiqarish darajasining ko'rsatkichidir.

Ekinlarning hosili va hosildorligi dehqonchilikning har tomonlama rivojlanishiga bog'liq. Xo'jalikning tabiiy va iqtisodiy qulay sharoitidan tashqari uning tashkiliy ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, aytaylik, yerning samaradorligi oshirilsa, melioratsiya holati yaxshi bo'lsa, mineral va mahalliy o'g'itlardan to'g'ri foydalanilsa, texnika o'z vaqtida qo'llanilsa, ishda ilg'orlarning tajribalariga, ilm-fan muvaffaqiyatlariga amal qilinsa, ekinlarning hosildorligi oshadi. Demak, yalpi hosil ham ko'payadi, xalqimizning qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini yanada ko'proq qondirish, sanoatni xomashyo bilan yanada yaxshiroq ta'minlash imkoniyati kengayadi. Hosildorlikni oshirish uchun paxta-beda almashlab ekishni o'zlashtirishni nihoyasiga yetkazilishi, paxtaning kasalliklarga bardosh beradigan serhosil navlarini yaratish, g'ozani sug'orish va hosilni terish mexanizatsiyasi darajasi oshirilishi zarur.

Ma'lumki, ekinlarning hosil va hosildorligi hosil tamomila yig'ib olingandan so'ng aniqlanadi. Lekin statistika fani hosil hajmi va hosildorlik miqdorini terim oldidan ham har bir ekinning o'ziga xos xususiyatini e'tiborga olib belgilaydi. Hosil va hosildorlikni aniqlash-ning uch kategoriyasi bor:

- 1) o'sib turgan ekinning ko'rinishiga qarab belgilash;
- 2) terim oldidagi holatiga qarab belgilash;
- 3) haqiqiy yig'ilgan va omborga tushgan hosil. O'sib turgan ekinning holatiga qarab hosil belgilash, deganda ekin yetilishidan ancha oldin o'sish davrlarida,

aytaylik, paxta besh quloq bo'lganida yoki ko'sak olganda, don esa boshoq tortganida yoppa o'simliklarning holatiga qarab kutilgan hosil va hosildorlikni aniqlash ko'zda tutiladi. Bu ishni hosilotchi va bo'lim boshlig'i ko'z bilan chamalab «yaxshi», «o'rtacha», «yomon» baho bilan yoki 1, 2, 3, 4, 5 ball bahosi bilan belgilaydilar.

Ekinning terim oldidagi holatiga qarab aniqlash, deganda pishib yetilgan, lekin hali terilmagan, omborga tushmagan hosil nazarda tutiladi.

O'simlikning bu holatdagi hosil va hosildorligi:

a) subyektiv metod bilan, ya'ni hosilni yig'ishdan oldin maydonni diqqat bilan qarab chiqib hosil va hosildorlik ko'z bilan chamalab aniqlanadi;

b) ekin pishib, terimga va o'rishga tayyor bo'lgan vaqtda kichik bir joy, aytaylik, 1 m² joy ajratib, undagi hosil terib olinadi va tarozida tortib ko'rib qancha chiqsa, shu son mingga ko'paytiriladi va shu bilan 1 ga maydondagi hosildorlik aniqlanadi. Yalpi hosilni aniqlash uchun 1 ga ning hosili shu ekin ekilgan umumiy maydon hajmiga ko'paytiriladi. Bu obyektiv metoddir. Hosilning tamomila yig'ib olinmasdan oldin terim boshida aniqlanishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash, sotish, qayta ishlash, tashib olish va hakazolarni rejalashtirish uchun zarurdir;

v) haqiqiy yig'ilgan (omborga tushgan) hosil va hosildorlik ko'rsatkichi qishloq xo'jaligi korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati natijalarini ifodalaydi.

Tabiiy, hosil va hosildorlikning avvalgi taxminiy hisoblari bilan yig'im-terim tomonidan qilingan hisoblar o'rtasida tafovut bo'ladi.

Ko'rsatkichlar orasidagi tafovut quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$W_x = W_t - P,$$

W_x – haqiqiy yig'ilgan hosil.

W_t – hosilni terimga tayyor bo'lgan holda aniqlash ko'rsatkichi.

P – yig'im-terim vaqtida hosilning yo'qotilgan (nobud bo'lgan) qismi.

Hozir statistika omborga tushgan hosilga qarab hisobot yuritadi. Negaki, taxminiy belgilash usuli o'zini oqlamadi, keyin yig'im-terim davrida nobudgarchilik uchun xo'jaliklardan javobgarlik ham talab qilinmas, aslida nobudgarchilik oldindan belgilanib qo'yilar edi. Endilikda haqiqiy hosil va hosildorlik ko'rsatkichi asosiy

ko'rsatkich hisoblanadi.

7.7. Qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi dinamikasining indeks tahlili

Qishloq xo'jaligi ekinlarining yalpi hosili va hosildorligi haqidagi ma'lumotlarning statistik tahlili ekinlarning turlari bo'yicha belgilangan rejalarning bajarilishi, hosil va hosildorlikning qator yillardagi o'sish sur'ati darajasini belgilash, hosil va hosildorlikning oshirilishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarning xo'jalik kategoriyalari bo'yicha salmog'ini aniqlash va hajmini o'lchashga yordam beradi.

Ekinlarning hosili va hosildorligini xo'jalik kategoriyalari bo'yicha aniqlash uchun xo'jalik ekinlarining hosildorliklariga qarab (yuqori, o'rta, past) guruhlariga bo'lib o'rganiladi. Guruhlarga bo'lishda xo'jaliklarning iqtisodiy va tabiiy sharoitlari e'tiborga olinadi. Shunga qarab hosildorligi past bo'lgan xo'jaliklarni yuqori hosilli xo'jaliklar qatoriga ko'tarish choralarini ko'riladi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosili va hosildorligi bo'yicha reja ko'rsatkichlarining bajarilishini aniqlash uchun indeks usulidan foydalanib quyidagi formula qo'llaniladi:

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum X_p \cdot M_p}$$

Bunda: X_1 - haqiqiy hosildorlik, X_r - hosildorlikning reja ko'rsatkichi M_1 - haqiqiy maydon M_r - maydonning reja ko'rsatkichi.

7.1-jadval

Jadvalda xo'jalikning don ekinlari maydoni, ekinlarning yalpi hosili va hosildorligi

Ekinlar	Ekin maydoni, ga		Hosildorlik, s/ga		Yalpi hosil s/da	
	Reja ko'rsatkichi	Haqiqiy	Reja ko'rsatkichi	Haqiqiy	Reja ko'rsatkichi	Haqiqiy
Bug'doy	200	200	20	25	4000	5000
Arpa	120	100	16	15	1920	1500
Jo'xori	170	200	50	55	8500	11000
Jami	490	500	-	-	14420	17500

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum X_p \cdot M_p} = \frac{17500}{14420} = 1,144 \text{ yoki } 144,4\%$$

Olingan natijadan ko'rinadiki, don ekinlarining reja ko'rsatkichi 144,4 % ga bajarilgan yoki 3080 s. (17500-14420) don ortig'i bilan bajarilgan. Yalpi hosil rejasining ortig'i bilan bajarilishiga hosildorlikning ta'sirini ushbu formula yordamida aniqlash mumkin:

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_p}{\sum X_p \cdot M_p}$$

Ekin maydonining kengaytirilishi natijasida yalpi hosil rejasining ortig'i bilan bajarilishini quyidagi ifoda yordamida hisoblaymiz:

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum X_1 \cdot M_p}$$

Paxta yoki don hosili va hosildorligining dinamikasini tahlil qilish lozim bo'lganida yakka indeks formulasi qo'llaniladi:

$$i = \frac{X_x}{X_0} \text{ yoki } i = \frac{X_x}{X_p}$$

Bunda: i - yakka indeks,

X_x - hisobot yilidagi haqiqiy hosildorlik X_r - hosildorlikning reja ko'rsatkichi

X_0 - bazis yildagi haqiqiy hosildorlik.

Agarda bir turdagi bir qancha ekinlarning o'rtacha hosildorligini tahlil qilish lozim bo'lsa, u holda o'rtacha arifmetik formula qo'llaniladi:

$$\bar{y}_x = \frac{\sum X_x \cdot M}{\sum M}$$

Bunda: \bar{y}_x - o'rtacha hosildorlik

X - hosildorlik M - maydon.

Bir xildagi bir qancha ekinlarning o'rtacha hosildorlik dinamikasi yoki reja bajarilishi tahlil qilinganda tubandagi formula ishlatiladi:

a) reja bajarilishi bo'yicha:

$$\bar{y}_x = \frac{\sum X_x \cdot M_1}{\sum M_1} : \frac{\sum X_p \cdot M_p}{\sum M_p} \text{ yoki } i = \frac{Y_1}{X_p}$$

b) bazis davriga nisbatan:

$$\bar{y}_x = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum M_1} : \frac{\sum X_0 \cdot M_0}{\sum M_0} \quad \text{yoki} \quad i = \frac{y_1}{y_0}$$

Bunda: \bar{y}_x - o'rtacha hosildorlik;

X_1 - hisobot yilidagi hosildorlik;

M_1 - hisobot yilidagi ekin maydoni;

M_r - maydonning reja ko'rsatkichi;

X_r - hosildorlikning reja ko'rsatkichi;

U_1 - hisobot yilidagi o'rtacha hosildorlik;

U_0 - bazis yildagi hosildorlik;

M_0 - bazis yildagi maydon;

i - yakka indeks.

7.8. Dehqonchilik mahsulotlarini yo'qolishi va uni statistik baholash

Hosilni aniqlash paytida ayrim ekinlarning ba'zi xususiyatlarini nazardan qochirish kerak. Masalan, doni uchun ekilgan jo'xori don ekini qatorida hisob qilinsa, silos va ko'k hashak uchun ekilgan jo'xori-hashak qatorida hisob qilinadi, jo'xori hosili yig'ib olingandan keyin so'ta holda tortib hisoblanadi; quruq donga chiqib hisob qilish uchun so'tadan ajratilgan donlarning haqiqiy og'irligi asos bo'ladi, donlarning bazis namligi (22%) chiqarib tashlanadi.

Sabzavot ekinlaridan shivit, kashnich, petrushka, rediska kabi ildiz mevalilarning faqat ochiq yerga ekilganlari hisobga olinadi, ko'chirib o'tkazilganlari va urug'lik uchun ekilganlari sabzavot mahsulotlari qatoriga kiritilmaydi, ular alohida hisoblanadi.

Davlat xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ekinlarining yig'im-terim hisobi uchun yig'im-terim texnikalarida ishlovchi mexanizatorlarning tergan yoki o'rib olgan mahsuloti to'g'risidagi kundalik hisobot varaqalari, mahsulot qabul qilinganligi haqidagi aktlar va shu kabi boshqa boshlang'ich hujjatlar asos qilib olinadi. Yig'im-terim tamom bo'lganidan keyin Fermer va boshqa davlat xo'jaliklari mazkur hujjatlar asosida ekinlarning hosili haqida hisobot tuzadilar. Bu hisobotda ekin turlari bo'yicha

olingan yalpi hosil va hosildorlik haqida ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'ladi. Ma'lumki, ba'zi xo'jaliklar hisobot topshirish muddatigacha barcha hosilni yig'ib-terib ulgurmaydilar. U holda yig'ib, ulgurilmagan maydondagi hosilni hisob metodi bilan aniqlab, yig'ib olingan hosil miqdoriga qo'shib jami yalpi hosilni hisobotga yozadilar.

Misol. Tumanning ekin maydoni 12000ga teng bo'lib, shundan 1 noyabrgacha 10000 gektaridagi hosil yig'ib olinib, jami 250000 sentner mahsulot olingan. Mahsulotning barcha hosildorligi $250000:10000=25$ sentner bo'libdi. 2000 gektar maydondagi hosil hisobot muddatigacha yig'ilmay qolgan, o'tgan yili hisobot muddatiga qadar bir gektar maydondan 24 sentner mahsulot olingan edi. Hisobot muddatidan keyin esa bir gektarga to'g'ri kelgan hosil 21 sentner bo'ldi. Buning koeffitsienti $(21:24) 0,875$ s dir. Endi bu koeffitsient yordamida shu yili hisobot muddatidan so'ng hosil yig'ib olinadigan maydonning bir gektariga to'g'ri keladigan mahsulotni (hosildorligini) hisoblasak, $25 \times 0,875 = 21,9$ s bo'lar ekan. Hisobot muddatidan so'ng hosil yig'ib olinadigan 2000 ga maydonning jami mahsuli $(2000 \times 21,9) = 43800$ s bo'ladi. Demak, tumanning butun ekin maydonidan yig'ib olinadigan yalpi hosil $(250000 + 43800) = 293800$ s ni, o'rtacha hosildorlik esa $(293800:12000) = 24,48$ s ni tashkil qilgan ekan

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligi statistikasi Fermer va dehqon xo'jaliklaridagi ko'p yillik o'simliklarning rivojlanishinigina emas, balki korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning yordamchi xo'jaliklari, tajriba va ta'lim xo'jaliklari, ilmiy tashkilotlar hamda o'quv yurtlari xo'jaliklari, xodimlar va xizmatchilarning shaxsiy xo'jaliklarida ko'p yillik o'simliklarning rivojlanishini ham o'rganadi. SHu maqsadda vaqti-vaqti bilan xo'jaliklarning hamma kategoriyalari bo'yicha ko'p yillik o'simliklar yalpi ro'yxatga olinadi. Ro'yxat materiallarining tahlili bu o'simliklar holatidagi manzarani yanada yaxshiroq aniqlash hamda rivojlanish yo'llarini belgilashga keng imkoniyat yaratadi.

Ekinlarning yalpi hosilini (sentner yoki tonna o'lchovida), ekstensiv ravishda

ekin maydonini kengaytirish hisobiga yoki shu ekinning hosildorligini oshirish, ya'ni ekin maydonidan intensiv ravishda foydalanish yo'li bilan ko'paytirish mumkin. Ma'lumki, ekin maydonlarini uzluksiz kengaytirib bo'lmaydi, quriq yerlar ochish, botqoqlarni quritish va boshqalar bechegara ish emas, shuning uchun ekinlarning yalpi hosilini hosildorlikni oshirish hisobiga ko'paytirish eng muhim vazifadir.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosil va hosildorligi dehqonchilik tarmog'iningiga emas, balki umuman qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish darajasining ko'rsatkichidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ekin maydonlarining kategoriyalari.
2. Urug'langan maydon deb nimaga aytiladi va uning qanday turlarini bilasiz?
3. Mahsuldor maydon deb nimaga aytiladi?
4. Hosili o'rib-yig'ib olinadigan maydon deb nimaga aytiladi?
5. Ekin maydonlarining guruhleri.
6. Ko'p yillik mevali daraxtlar ta'rifi.
7. Ko'p yillik mevali daraxtlarni mahsulotlarining turlari bo'yicha guruhlash.
8. Agrotexnik tadbirlarning mazmunini tushuntiring.
9. Kuzgi va bahorgi ekinlarni shudgorlar bilan ta'minlash ko'rsatkichlarini aniqlash va ta'riflash.
10. Saralangan urug', urug'ning o'nib chiqish qobiliyati koeffitsientlarini aniqlang, ta'riflang.
11. Urug'ning xo'jalik uchun yaroqlilik koeffitsientini aniqlang va mazmunini tushuntiring.
12. Hosil va hosildorlik ko'rsatkichlari deb nimaga aytiladi?
13. Hosildorlik ko'rsatkichlari va ularni aniqlash.
14. Yalpi hosil dinamikasining statistik tahlili.
15. Yalpi hosil o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar va ularning indeksleri.
16. Ekin maydonlari strukturasi indeksini aniqlang va mazmunini tushuntiring.

8-bob. CHORVACHILIK STATISTIKASI

8.1. Chorvachilik – qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i va uni statistik o'rganishning ahamiyati

Ma'lumki chorvachilik qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i bo'lib, bunda aholini yuqori va sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Hududlarga moslashgan kasalliklarga chidamli sarmahsul, sifatli mahsulot beradigan chorva hayvonlarning zotlarini yaratish, chetdan olingan zotli chorva hayvonlarini hududlarga moslashtirish va zamonaviylashtirishni yanada rivojlantirishga qaratilgan. Bu orqali esa mamlakatimizda chorvachilikka ixtisoslashgan korxonalarining sifatini oshirish imkonini beradi. Respublikamizda chorvachilikning qanday ahvolda ekanligini hamda uning rivojlanish jarayonlariga ta'sirini aniqlash uchun avvalo statistik ko'rsatkichlar asosida o'rganadi hamda tahlil qilinadi. Bu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun avvalo chorvachilik statistikasining vazifalarini keltirib o'tish joiz. Chorvachilik statistikasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- ❖ chorva mollari va parrandalar bosh sonining turi, jinsi va yoshiga qarab hisobga olish;
- ❖ chorvachilik mahsulotlarini hisobga olish va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
- ❖ shartnoma majburiyati bajarish nisbiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish;
- ❖ zootexnik tadbirlarning samaradorlik darajalarini o'rganish;
- ❖ ozuqa bazasining holati va uni chorvachilik talablariga javob berish darajasini tahlil qilish;
- ❖ statistik tahlil natijalarida chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va istiqboldagi imkoniyatlarini oshirish choralarini aniqlash.

Yuqorida keltirib o'tilgan vazifalarni bajarish uchun chorvachilik ko'rsatkichlari tizimi muhim hisoblanadi va quyidagilardan iborat:

1. Chorva mollari va parrandalar bosh soni va ularning tarkibini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
2. Chorva mollaring takror ishlab chiqarish korsatkichlari;

3. Chorva mollarining mahsuldorlik ko'rsatkichlari;

4. Zootexnik chora-tadbirlar ko'rsatkichlari;

5. Chorvachilikning yalpi, sof va tovar mahsulotlari ko'rsatkichlari.

Bu berib o'tilgan ko'rsatkichlardan tashqari chorvachilik xo'jaligi joylashgan hududning moddiy sharoitlarini tavsiflovchi ko'rsatkichni ham esdan chiqarish kerak emas. Chunki bu ko'rsatkich orqali biz chorvachilikning yem-xashak, texnik vositalar, molxona, ishchi kuchi, malakali mutaxassislar va boshqa ko'rsatkichlarni bilib olishimiz mumkin bo'ladi.

Chorva mollari sonining harakatini kuzatish, umuman son va tarkibini belgilash ularning xo'jalik kategoriyalari, tumanlar, viloyatlar bo'yicha taqsimlanishi, chorva mollarini urchitish, chorvachilikni rivojlantirish, chorvachilik mahsulotlarini tayyorlashni rejalashtirish, molxonalar qurish, yem-xashak bazasini kengaytirish, ishchi kuchi bilan ta'minlash va chorvachilikdagi ish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish sohasida qator tadbirlarni hal etish uchun ham zarurdir. Chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning ko'payib borishi chorva mollari sonining muttasil o'sib borishiga hamda mollarning mahsuldor zotlari ko'paytirilishiga bog'liq. Shuning uchun xo'jaliklarning rejalarida chorva boshini, ayniqsa, mahsuldor zotlarni ko'paytirishga muhim o'rin beriladi.

8.2. Chorvachilik mollarini tasniflari va ularning tarkibiy ko'rsatkichlari hamda chorva moli bosh soni ko'rsatkichlarini hisoblash usullari

Chorva mollarning soni va tarkibi guruhlariga bo'lib o'rganiladi. Guruhlarning asosiy alomatlari: mollarning turlari, jinslari, yoshlari, xo'jalikda qay tariqa foydalanilishi, ularning zotlari bo'ladi. Statistika hisobga olib boradigan mollarning turlari: qoramol, cho'chqa, qo'y, echki, ot, tuya, eshak, xo'kiz va boshqalardir. Chorvachilik qatorida parrandachilik, quyonchilik, mo'yna byeruvchi hayvonlar, asalarichilik, baliqchilik, pillachilik, itchilik ham katta o'rin egallaydi hamda alohida hisoblanadi. Statistikada qorako'lchilik ham alohida hisoblab boriladi.

Chorva mollarining hisobi erkak va urg'ochi mollar asosiy podaga o'tkaziladigan, shu yil tug'ilgan yosh mollarni boqishdagi va o'tloqda boqilayotgan

mollar tarkibini aniqlashga imkon beradi. Bu hisob vositasida chorvani urchitishda ishtirok etadigan mollar soni, yetishtiriladigan chorva mahsuloti hajmi aniqlanadi. Chorva mollarini jinsi va yoshiga qarab guruhga bo'lganda ularning biologik xususiyatlari va xo'jalikda qay tariqa foydalanishlari nazarda tutiladi. Masalan, tez o'sadigan cho'chqa kabi hayvonlarning yosh oralari qoramollarga nisbatan albatta qisqa bo'ladi. Chorva mollarining bosh sonlarini bilishdan tashqari ularning oylik, choraklik va yillik o'rtacha bosh sonlarini aniqlash ham har bir xo'jalikda muhim sanaladi. Yuqorida aytib o'tilgan ko'rsatkichlarni hisoblashda o'rtacha arifmetik, o'rtacha xronologik formulalaridan keng foydalanib hisoblanadi. Agar u yoki bu turdagi mollarning bosh soni har kuni aniqlangan bo'lsa, ularning ma'lum davr uchun o'rtacha bosh sonini aniqlash o'rtacha arifmetik tortilgan miqdorlar formulasi orqali amalga oshiriladi:

$$\bar{X} = \frac{\sum xf}{\sum f}$$

Bu yerda x - har kuni boqilgan (oziqlantirilgan) molar bosh soni;

f – mollar boqilgan davrdagi calendar kunlar soni.

Agar mollarning bosh soni har oy boshiga ma'lum bo'lsa, bunday holatda u yoki bu davr uchun ularning o'rtacha bosh sonini aniqlash uchun o'rtacha xronologik miqdorlar formulasidan foydalanish mumkin:

$$\bar{X} = \frac{\frac{1}{2}X_1 + X_2 + X_3 + \frac{1}{2}X_n}{n - 1}$$

X_1, X_2 va hakazolar hisobot yilning 1 yanvaridan boshlab har qaysi oying boshida mavjud bo'lgan molar bosh sonini bildiradi;

X_n – kelgusi yilning 1 yanvariga bo'lgan molar soni;

n – sanalar soni (oy bo'lsa qaralayotgan oying sonidan 1 kun ko'p bo'ladi, chorak bo'lsa $n=4$ bo'ladi, yil bo'lsa $n=13$)

Biz yuqorida chorvachilik mollarining o'rtacha bosh sonlarini hisoblab oldik.

Chorvachilikni rivojlantirishda ona bosh soni, ya'ni urg'ochi mollar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ona bosh soni deganimizda tug'adigan yoki tug'magan bo'lsa-da, balog'atga yetgan urg'ochi mollar hamda ona cho'chqalar, urg'ochi

qo'ylar, echkilar nazarda tutiladi.

Asosiy podaga o'tkaziladigan yosh mollar guruhiga podadagi qisir mollar, so'yilgan, o'lgan, umuman podadan tamomila chiqib ketgan mollar o'rmini qoplash uchun o'stiriladigan yosh mollar kiradi.

Yillik hisobotlarda chorva mollar soni yosh jihatidan guruhlariga bo'lib ko'rsatiladi: bir yoshga qadar, bir yoshdan ikki yoshga qadar va ikki yoshdan yuqori, cho'chqalar esa bir oylik, ikki oylik guruhlariga bo'linadi.

Xo'jalikda foydalaniladigan mollar ikkita asosiy guruhga bo'linadi:

- 1) mahsulot beradigan hayvonlar (qoramol, cho'chqa, qo'y, echki);
- 2) ish hayvonlari (ot, ho'kiz, eshak, tuya va h. k.).

Yaylovda boqiladigan va bo'rdoqiga qo'yilgan mollar alohida hisobga olinadi. Boqiladigan mollar hisobi necha bosh so'yilishi va qancha go'sht tayyorlanishi mumkinligini aniqlash uchun zarur.

Zotli mollar ham alohida hisobga olinadi. Chorva mollarining iqtisodiy-ishlab chiqarish nuqtai nazaridan tutgan o'rniga qarab, mollar asosiy fond va aylanma (oborot) fondni tashkil etadi. Asosiy fondga ish hayvonlari va mahsuldor hayvonlar kiradi, aylanma fondga o'tgan yili tug'ilgan yosh mollar, boquvga qo'yilgan va yaylovda boqiladigan katta yoshdagi mollar kiradi.

Chorvachilikning holatiga baho berish uchun mollarning sifat tarkibini ham o'rganish kerak. Zotli mollar tarkibi muhim sifat ko'rsatkichidir. Ular ishlab chiqarish yo'nalishiga qarab hisobga olinadi: qoramollar - sut beradigan, sut-go'sht beradigan, go'sht beradigan; qo'ylar - mayin junli, chala mayin junli, uzun junli, dag'al junli qo'ylar va hakazalor. Bundan tashqari chorvachilikda har bir zot alohida hisobga olinishi zarur.

Chorvachilikning ahvoli va rivojlanishiga har tomonlama tavsif beradigan ko'rsatkichlardan biri chorva mollarining bosh sonidir. Chorvachilikda etishtiriladigan mahsulotlarning hajmi ham chorva mollarining soni va uning tarkibiga bog'liqdir.

Chorva mollarining soni va ularning tarkibi haqidagi ma'lumotlar chorvachilik bo'yicha etishtiriladigan mahsulotlar hajmini rejalashtirish, ozuqa bazasini

kengaytirish, em-xashak balansini tuzish, chorva mollari uchun zarur bo'lgan binolarni qurish, chorvachilik tarmog'ini ishchi kuchi bilan ta'minlash, ish jarayonini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish kabi qator masalalarni hal etish uchun zarur. Bulardan tashqari chorva mollari soni poda aylanmasini o'rganish va kelajak uchun chorvachilikni rivojlantirish rejalarini tuzishda muhim ahamiyatga ega. Chorvachilikni intensiv rivojlantirish chorva mollarining zotli turlarining ko'payishiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli mamlakatimizda bu tadbirni amalga oshirish uchun statistik hisob va hisobotlarda chorva mollari soni (ko'pincha yil boshiga) yosh va jinsi jihatidan guruhlariga bo'lib ko'rsatiladi. Masalan, qoramollar: buqa, sigir, ho'kiz, qochirilgan g'unajin, bir yoshdan katta bo'lgan (bir yoshdan ikki yoshgacha, ikki yoshdan katta) buqacha, tanacha, qochirilmagan g'unajin, bir yoshgacha bo'lgan buqacha va tanachalar. Bulardan tashqari boquvga qo'yilgan mollar.

Qo'ylar: qo'chqorlar, sovliqlar, bir yoshdagi katta qo'ylar, bir yoshgacha bo'lgan qo'zilar.

Cho'chqalar: erkak cho'chqalar, ona cho'chqalar, ikki oylik va undan katta cho'chqalar, ikki oylikkacha bo'lgan cho'chqa bolalari.

Cho'chqalar podasida yosh mollar salmog'i yuqori bo'lishi, ona cho'chqalarning yuqori mahsuldorligi bilan izohlanadi.

Tabiiyki, bir qism mollar podadan har xil sabablarga ko'ra (qariligi, mahsuldorligi pastligi, qisirligi va shu kabilar) chiqariladi. Asosiy podaga, umuman, podadan chiqib ketgan mollar o'rmini qoplash uchun o'stiriladigan yosh mollar kiradi.

Chorva mollari soni xo'jaliklar kategoriyasi, hududlari va shu kabi boshqa belgilar bo'yicha ham o'rganiladi. Ayniqsa, mahsuldor mollarning xo'jalik kategoriyalari bo'yicha taqsimlanishini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Chorva mollari soni dinamikasi asosan yil uchun hisoblanadi. Chunki, mollar soni yil ichida, mavsumga qarab o'zgaradi. Masalan, mollar ko'proq erta bahorda tug'adi, kuzda mollar saralanadi. Xo'jalikda chorva mollarining bosh soni tez-tez o'zgarib turadi, ya'ni yosh mollar tug'iladi, mollar sotib olinadi va sotiladi, go'shtga so'yiladi, nobud bo'ladi. Shuning uchun chorva mollarini ma'lum vaqtga hisobga olish bilan birga, u

yoki bu davr (oy, chorak va yil) uchun ularning o'rtacha soni ham hisoblanadi. Bunda o'rtacha arifmetik, o'rtacha xronologik usullardan foydalanish mumkin. Chorva mollari o'rtacha bosh sonini hisoblashning eng to'liq yo'li bo'lib, ozuqa kunlarining yig'indisini hisobot davridagi kalendar kunlari soniga bo'lish orqali topilgan ko'rsatkich hisoblanadi. Ozuqa kun deganda bitta chorva mol bosh soni xo'jalikda bir kun (24 soat) davomida boqilishiga tushuniladi.

8.3. Chorvachilikda zootexnika chora-tadbirlari va uni ko'rsatkichlari

Chorvachilikni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri chorva mollari bosh sonining ko'payishidir. Xo'jaliklarda chorva mollari bosh sonining ko'paytirilishi podani to'ldirib borish bilan bog'liqdir.

Podani to'ldirib borish mollarning to'xtovsiz harakatidagi murakkab jarayondir. Buzoqlarning tug'ilishi, ularni o'stirib asosiy poda guruhiga qo'shish, mollarning go'shtga so'yish uchun bo'rdoqiga boqilishi, podaning zotli mollar hisobiga kengaytirilishi, mollarning sotilishi va hokazolar ana shu murakkab oqimni tashkil etadi.

Podani to'ldirish ikki xil bo'ladi:

1) oddiy yo'l bilan— bunda chorva mollarning bosh soni yil oxirida ko'paymaydi.

2) kengaytirilgan yo'l bilan—chorva mollarning bosh soni yil oxirida ko'payadi.

Chorvachilikni rivojlantirish uchun podadagi chorva mollari soni kengaytirilgan yo'l bilan ko'paytirilishi lozim.

Chorva mollarning bosh soni va tarkibida tez-tez ro'y beradigan o'zgarishlarning ma'lum bir vaqtidagi holati poda aylanmasida aks etadi.

Poda aylanmasi ma'lum bir davr ichida chorva mollari bosh sonining jins va yoshlari bo'yicha harakatidir. Bunga xo'jalikka turli manbalardan (tug'ish, sotib olish va boshqa yo'llar bilan) kelgan va xo'jalikdan ketgan (sotilgan, so'yilgan, nobud bo'lgan va h.k.) hayvonlar kiradi. Poda aylanmasini tahlil qilish va nazorat qilib borish maqsadida mollarning turlari bo'yicha ular yosh va jinsi jihatidan guruhlariga

bo'linib podaning balans jadvali tuziladi.

Poda aylanmasi balans jadvali qoramollar yuzasidan yilda bir marta, yillik cho'chqalar, parrandalar yuzasidan har oyda oylik jadval reja va haqiqiy ko'rsatkichlar asosida tuziladi. Balans jadvalda quyidagi tenglik ta'min etilishi lozim:

$$M_0 + K = Ch + M_1$$

M_0 - chorva mollarning yil boshidagi bosh soni.

K — kelgan chorva mollari soni.

Ch — chiqib ketgan chorva mollari soni.

M_1 — chorva mollarning yil oxiridagi bosh soni mahsulotlari ko'rsatkichlari.

Chorvachilikni rivojlantirishning muhim omillaridan biri chorva mollari bosh sonining ko'payishidir. Har bir xo'jalikda chorva mollari bosh sonining ko'paytirilishi, shu turdagi hayvonlar podasini to'ldirib berishga bog'liqdir.

Har bir xo'jalikda chorva mollarning bosh soni va tarkibida doimo o'zgarish ro'y beradi. Bunday o'zgarishlar mollarning tug'ilishi, ularning o'stirilib asosiy podaga o'tkazilishi, mollarning go'sht uchun davlatga sotilishi, xo'jalikdan chetga sotilishi, so'yilishi, nobud bo'lishi kabilar natijasida sodir bo'ladi.

Xo'jaliklar bo'yicha chorva mollarning bosh soni va tarkibida ro'y beradigan o'zgarishlarni, ya'ni mollarning harakatini ma'lum davr bo'yicha yaqqol ko'rish uchun poda aylanmasi tuziladi.

Poda aylanmasi bu ma'lum davr ichida chorva mollari bosh sonining jinsi va yili bo'yicha yuz beradigan o'zgarishlarni ifodalovchi balans jadvalidir. Bu jadval quyidagi ko'rinishda tuzilishi mumkin.

8.4. Chorvachilik mahsuloti tushunchasi, uning sifati ko'rsatkichlari va uni statistik baholash

Mollarning mahsuldorligini statistika chorva mollarning turlari va xo'jalik kategoriyalari bo'yicha o'rganadi. Bir bosh sigirdan o'rtacha sog'ilgan sut (sog'im), bir bosh qo'ydan olingan o'rtacha jun, bir chorva mol vaznining o'rtacha oshishi, tuxum qiladigan bir tovuqning o'rta hisobda tuxum qilishi va hokazolar chorvachilik mahsuldorligi ko'rsatkichlaridir. Bir bosh sigirdan o'rtacha qancha sut sog'ilganini

aniqlash uchun yil (yoki bir oy) davomida barcha sigirlardan sog'ilgan yalpi sut miqdori sigirlarning o'rtacha soniga bo'linadi (bunga boquvga qo'yilgan va go'shtga topshiriladigan sigirlar kirmaydi, ammo sog'in sigirlar hisobot davrida sog'ilish-sog'ilmasligidan qat'iy nazar hisobga kiradi).

Qora ola – sut yo'nalishida.

Sigirlarning o'rtacha tirik vazni 480-500 kg gacha, ayrimlari 650-700 kg gacha yetadi. Sut sog'imi o'rtacha 4773 kg, yog'dorligi 3.6 % ga teng.

Respublikada chorva mollari bosh sonini ko'paytirish, zotini yaxshilash, yem – hashak bazasini mustahkamlashga katta e'tibor berilmoqda. Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarish moliya rejasida mol turlari bo'yicha qoramolchilik, qo'ychilik, yilqichilik, bosh sonlarini rejalashtiradi.

Santa-gerturuda-go'sht yo'nalishida.

Sigirlarning o'rtacha tirik vazni 550-650 kg gacha, buqlarning tirik vazni 900-1200 kg gacha yetadi. Sut mahsuldorligi 1500-1800 kg, yog'dorligi 4,5-5,0 %, So'yim chiqimi 63 % ga teng.

Mol guruhlari bo'yicha mavjud bosh soni va ularning o'zgarishi korxonalar yillik hisobotining 15 – ASQ «Chorva mollarning harakati» shaklida ko'rsatiladi.

Shvits sut-go'sht yo'nalishida.

Sigirlarning o'rtacha tirik vazni 500-550 kg gacha, buqalarning tirik vazni 900-950 kg gacha yetadi. Sigirlarning sut mahsuldorligi 4200-500 kg, yog'dorligi 3.6-4.0 kg.

Chorva mollari turi va guruhi bo'yicha haqiqatdagi mavjud bosh soni rejada va o'tgan

yillardagi chorva mollari bosh soni bilan taqqoslanib, chorva mollari bosh soni rejasining bajarilishi va o'sish darajasi tahlil qilinadi.

Masala. Fermer xo'jaligida yil davomida sigirlar bosh soni va sut yetishtirishga doir quyidagi ma'lumotlar berilgan:

1. Sigirlar bosh soni:

1-yanvar - 310	1-may - 391	1-sentyabr - 380
1-fevral - 316	1-iyun - 390	1-oktyabr - 372
1-mart - 330	1-iyul - 392	1-noyabr - 370
1-aprel - 351	1-avgust - 398	1-dekabr - 366
1-yanvar - 370		

2. Yil davomida sog'ib olingan sut – 1270 tonna.

3. Sotilgan sut miqdori – 1245 tonna,

shundan: 460 tonnasining yog'iligi 3,4 %,

540 tonnasiniki 3,5%,

245 tonnasiniki 3,6%.

3. Fermer xo'jaligi yil davomida sut zavodiga yog'iligi 3,5% bo'lgan 1200 tonna sut yetkazib berish bo'yicha shartnoma tuzgan.

Berilganlar asosida hisoblang:

1. Sigirlarning o'rtacha bosh sonini.

2. Bir bosh sigirdan sog'ib olingan sut miqdorini.

3. Sotilgan sutning o'rtacha yog'iligini.

4. Sut sotish bo'yicha shartnoma bajarilishini natura bo'yicha va haqiqiy yog'iligini hisobga olgan holda.

5. Sutning yog'ilik koeffitsientini hamda hisob-kitoblar asosida qisqacha xulosa yozing.

Ma'lumki, mollar bosh soni bir yil ichidagi oylar boshida teng intervallarda keltirilgan bo'lsa, u holda mollarning o'rtacha soni o'rtacha xronologik formula yordamida hisoblanadi:

$$\bar{x}_c = \frac{\frac{1}{2}x_1 + x_2 + \dots + x_{n-1} + \frac{1}{2}x_n}{n-1}$$

Demak, sigirlarning o'rtacha bosh sonini aniqlash uchun o'rtacha xronologik formuladan foydalanamiz:

$$\bar{X}_c = \frac{\frac{1}{2} \times 310 + 316 + 330 + 351 + 391 + 390 + 392 + 398 + 380 + 372 + 370 + 366 + \frac{1}{2} \times 370}{13 - 1} = \frac{4396}{12} = 366,33$$

Bir bosh sigirdan sog'ib olingan sut miqdorini aniqlash uchun yil davomida sog'ib olingan sut miqdorini sigirlarning o'rtacha bosh soniga bo'lamiz:

$$1270 : 366,33 = 3,467 \text{ t}$$

Sotilgan sutning o'rtacha yog'liligini hisoblash uchun o'rtacha arifmetik formulasidan foydalanamiz:

$$\bar{X}_{ar} = \frac{\sum Xf}{\sum f} = \frac{3,4 \times 460 + 3,5 \times 540 + 3,6 \times 245}{460 + 540 + 245} = \frac{1564 + 1890 + 882}{1245} = \frac{4360,5}{1245} = 3,48\%$$

Masalani to'rtinchi shartida sut sotish bo'yicha shartnoma bajarilishini natura bo'yicha va haqiqiy yog'liligini hisobga olgan holda hisoblash so'ralgan. Natura bo'yicha shartnoma bajarilishini hisoblash uchun sotilgan sut miqdorini shartnomadagi sut miqdoriga bo'lamiz va 100 ga ko'paytiramiz:

$$(1245 : 1200) \times 100 = 103,75\%$$

Haqiqiy yog'liligini hisobga olgan holda shartnoma bajarilishini aniqlash uchun sotilgan sut miqdorini sotilgan sutning o'rtacha yog'liligini ko'paytmasi va shartnomadagi sut miqdorini shartnomadagi sutning yog'lilik darajasiga ko'paytmasining nisbatini 100 ga ko'paytiramiz:

$$\frac{1245m \times 3,48\%}{1200m \times 3,5\%} \times 100 = \frac{4332,6}{4200} \times 100 = 103,16\%$$

Sutning yog'lilik koeffitsientini hisoblash uchun sotilgan sutning o'rtacha yog'lilik darajasini shartnomada ko'rsatilgan yog'lilik darajasiga bo'lamiz:

$$\frac{3,48\%}{3,5\%} = 0,9943 \text{ yoki } 99,43\%$$

Hisoblash natijalaridan ko'rinadiki, xo'jalikda sigirlarning o'rtacha bosh soni 366,3 bosh ekan. Bir bosh sigirdan o'rtacha 3467kg sut sog'ib olingan. Sotilgan sutning o'rtacha yog'liligi 3,48%ni tashkil etgan. Xo'jalik sut sotish bo'yicha

shartnomani natura bo'yicha, ya'ni yog'liligini hisobga olmagan holda 103,75%ga bajargan. Lekin, shartnomada xo'jalik yog'liligi 3,5% bo'lgan sut yetkazib berishi ko'rsatilgan edi. Sotilgan sutning o'rtacha yog'liligi 3,48%ni tashkil etgan. Demak, fermer xo'jaligi sut zavodi bilan tuzgan shartnomani 103,16%ga bajargan. Umuman korxonalar ishlab chiqarayotgan mahsulotini nafaqat hajmini, balki sifatini ham oshirishga erishishsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

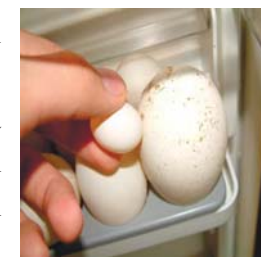
Chorvachilik statistikasida sut, tuxum, jun ishlab chiqarish hajmiga tavsif berishda yalpi sog'ib olingan sut, yalpi olingan tuxum va yalpi qirqib olingan jun ko'rsatkichlari hisoblanadi. Yalpi sog'ib olingan sut miqdoriga hisobot davrida xo'jalikda sog'ib olingan barcha sut, shu jumladan buzoqlarga, cho'chqa bolalariga ichirilgan sut ham kiritiladi. Go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan xo'jaliklarda sigirlar sog'ilmaydi, balki buzoqlarga emizdiriladi. Bunday vaqtda buzoqlarga emizilgan sut yalpi sog'ib olingan sut miqdoriga qo'shilmaydi.

Odatda xo'jaliklarda sut miqdori tortilmaydi, balki o'lchanadi. Ammo xo'jaliklarning hisobotlarida yetishtirilgan sut og'irlik o'lchov birliklarida keltiriladi. Bundan tashqari davlatga sut topshirish bo'yicha rejalarning bajarilishi ham og'irlik o'lchov birliklarida hisoblanadi. Shuning uchun bir litr sut 1,032 kg ga teng deb olinadi. Yalpi qirqib olingan jun miqdoriga yil davomida tirik qo'y va echkilardan qirqib olingan barcha jun miqdori kiradi.

Yalpi tuxum miqdoriga xo'jaliklarda tovuqlardan, o'rdak, g'oz va kurkalardan olingan barcha tuxumlar kiradi. Bunga jo'ja ochirish uchun foydalanilgan hamda jo'jalarni boqish uchun foydalanilgan tuxum miqdori ham qo'shiladi.

Chorvachilikda yetishtirilgan tirik vazn ikki usulda hisoblanishi mumkin:

Birinchi, bevosita hisob usuli. Bunda yetishtirilgan tirik vazn hisobot davrida tug'ilgan yosh mollar vazni, o'tgan yillarda tug'ilgan yosh mollarning o'sib qo'shilgan vazni va boquvdagi mollarning semirib ortgan vaznini qo'shish orqali topiladi.

Ikkinchi usulda, yetishtirilgan tirik vazn poda aylanmasi jadvali ma'lumotlari asosida aniqlanadi. Buning uchun poda aylanmasi jadvalidagi chorva mollarning bosh soni va harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tirik vaznda berilgan bo'lishi zarur. U vaqtda yetishtirilgan tirik vazn mollarning hisobot davridagi ortgan vazni, davlatga sotilgan va xo'jalikda so'yilgan hamda katta yoshdagi nobud bo'lgan mollar vazni yig'indisidan, tashqaridan sotib olingan mollar vaznini ayirish orqali topiladi.

U quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\text{Yetishtirilgan vazn}=(V_1-V_0)+S+X-\text{Ch}+N$$

Bu yerda: V_1 va V_0 – chorva mollarning hisobot davri oxiridagi va boshidagi vazni;

S – sotilgan mol vazni;

X – o'z xo'jaligida so'yilgan mol vazni;

Ch – tashqaridan sotib olingan mol vazni;

N – asosiy podadagi nobud bo'lgan katta yoshdagi mahsuldor mollar vazni.

Chorvachilik statistikasida go'sht ishlab chiqarishga so'yish uchun topshirilgan mollarning tirik vazni kiritiladi. Statistika amaliyotida so'yish kontingentiga davlatga sotilgan, o'z xo'jaligida so'yilgan va bozorda sotilgan mollarning bosh soni kiritiladi.

Shartli ravishda, naslchilik punktiga sotilgan mollar bosh soni, ishchilarga sotilgan 6 oylikkacha bo'lgan buzoqlar, 2 oylikkacha bo'lgan cho'chqalar darhol so'yish uchun emas, balki parvarish qilish uchun, boqish uchun sotilgan deb qabul qilinadi. Shuning uchun bu bosh son go'sht ishlab chiqarish kontingentiga kiritilmaydi.

Chorva mollarning tirik vaznini so'yilgan vaznga aylantirish maxsus koeffitsientlar yordamida amalga oshiriladi.

Mollarning tirik vazniga nisbatan go'sht chiqish foizi quyidagicha: qoramolda 48-50 %; cho'chqalarda 65-66 %; qo'y va echkilarda 42-43 %ni tashkil etadi.

Chorva mollarning mahsuldorlik ko'rsatkichi bitta o'rtacha bosh son hisobiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Chorvachilikda mahsuldorlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib, har bir sigirdan o'rtacha sog'ib

olingan sut, har bir qo'ydan qirqib olingan jun va har bir tovuqdan o'rtacha olingan tuxum hisoblanadi.

Sigirlarning sut mahsuldorligini hisoblash uchun hisobot davrida sog'ib olingan yalpi sut miqdori sigirlarning o'rtacha yillik soniga taqsim qilinadi. Sigirlarni o'rtacha yillik bosh sonini hisoblash uchun esa, hisobot davridagi sigir kunlari soni kalendar kunlariga bo'lish orqali topiladi.

Tovuqlarning tuxum mahsuldorligini hisoblash uchun hisobot davrida barcha tovuqlardan olingan tuxum miqdori tovuqlarning o'rtacha yillik soniga taqsim qilinadi.

Jun mahsuldorligini hisoblash uchun hisobot davrida yalpi qirqib olingan jun miqdorini qo'ylarni yil boshidagi soniga taqsim qilinadi. Bu ko'rsatkichning qator kamchiliklari mavjud. Birinchidan, yalpi qirqib olingan jun miqdori qo'shilgan bo'lishi mumkin, ikkinchidan yil boshidagi qo'ylar sonidan bir qismi jun qirqilishigacha boshqa xo'jaliklarga sotilishi mumkin.

8.5. Chorvachilik mahsuloti va mahsuldorligining statistik tahlili

Hisobot davrida yetishtirilgan chorva mahsuloti miqdorini rejalashtirilgan yoki bazis davridagi miqdoriga solishtirish orqali o'zgarishi aniqlanadi, yani uning ko'payganligi yoki kamayganligi aniqlanadi. Shundan so'ng o'zgarish sabablari omillari o'rganiladi. Boshqacha aytganda qanday omillar hisobiga o'zgarish sodir bo'lganligini va har bir omilning tasir kuchi va yo'nalishini aniqlash zarur. Chorvachilikda mahsulotlar miqdorining o'zgarishi bevosita quidagi ikki omil hisobiga sodir bo'ladi: birinchidan, mollar bosh sonining o'zgarish hiaobiga, ikkinchidan har bir bosh mol hisobiga olingan mahsulot miqdorining mahsuloti miqdoriga tasirini statistik tahlil qilishni indeks usulidan foydalanib ko'rib chiqamiz.

Chorvachilikda har bir yetishtirilayotgan mahsulot turi bo'yicha natura birligida hisobot davrida yetishtirilgan mahsulot miqdorini bazis davridagi mahsulot miqdoriga solishtirib o'zgarishini aniqlash uchun mahsulot miqdori agregat indeksidan foydalanish mumkin:

$$J_{sp} = \frac{S_1 P_1}{S_0 P_0}$$

Bunda, S_1 -hisobot davridagi mollarning o'rtacha soni, bosh hisobida;

S_0 -bazis davridagi mollarning o'rtacha bosh soni, bosh hisobida;

P_1 -hisobot davridagi mollarning mahsuldorligi (har bir bosh mol hisobiga olingan o'rtacha mahsulot) miqdori (sentner, kg hisobida);

P_0 -bazis davridagi mollarning mahsuldorligi;

$S_1 P_1$ -hisobot davrida yetishtirilgan jami mahsulotning miqdori (jami yetishtirilgan sut, go'sht va bosh-qalar), sentner hisobida;

$S_0 P_0$ -bazis davrida yetishtirilgan jami mahsulot miqdori;

Ushbu indeks chorva mollari mahsuloti miqdori bo'yicha umumiy nisbiy o'zgarishini, surati bilan mahraji orasidagi farq esa mutloq o'zgarishni bildiradi. Endi, o'zgarishga omillarning tasirini aniqlash usullarini ko'rib chiqamiz.

Chorva mollari bosh soni o'zgarishini yetishtirilgan mahsulot miqdorining o'zgarishiga sirini aniqlash uchun chorva mollari bosh soni umumiy indeksi formulasidan foydalanamiz:

$$J_s = \frac{S_1 P_0}{S_0 P_0}$$

bunda, $S_1 P_0$ -shartli mahsulot miqdori.

Shartli mahsulot miqdorini aniqlash uchun hisobot davridagi mollar bosh sonini (S_1) ularning bazis davridagi mahsuldorligi darajasiga (P_0) ko'paytirish kerak.

Shartli mahsulot miqdorini ($S_1 P_0$) bazis davridagi mahsulot miqdoriga ($S_0 P_0$) bo'lgan nisbati indeksi mollar bosh sonining o'zgarishi tufayli mahsulot miqdori necha foizga oshganligi yoki kamayganligini bildiradi. Agar suratidagi ko'rsatkichdan maxrajidagisi ayrilsa mahsulot miqdorining mollar bosh soni o'zgarishiqancha mutloq miqdorga (tonna, sentnerga) oshganligi yoki kamayganligini ko'rsatadi.

Shartli mahsulot miqdori bazis davridagidan ko'p bo'lsa, oraliqdagi farq mollar sonining ko'payishi tufayli mahsulot miqdorini oshganligini, agar aksi bolsa, yani mollar bosh sonining kamayishi tufayli mahsulot miqdorining kamaygan ligini bildiradi.

$$S_1 P_0 - S_0 P_0 = \pm \Delta_s$$

Chorva mollari mahsuldorligi o'zgarishining yetishtirilgan mahsulot miqdorining o'zgarishiga tasirini aniqlash uchun chorva mollari mahsuldorligining umumiy indeksi formulasidan foydalaniladi.

$$J_p = \frac{S_1 P_1}{S_1 P_0}$$

Ushbu indeks chorva mollari mahsuldorligini oshishi tufayli mahsulot miqdorining necha foizga ko'payganligini yoki mahsuldorlikning pasayishi tufayli necha foizga kamayganligini bildiradi. Agar suratidan maxrajidagi ko'rsatkich ayrilsa oraliqdagi farq mahsulot miqdorining mahsuldorlikning o'zgarishi hisobiga necha tonna, sentnerga ko'paygan yoki kamaygan mutloq o'zgarishini ko'rsatadi:

$$S_1 P_1 - S_1 P_0 = \pm \Delta_p$$

Endi chorva mollari mahsulotining statistik taxlilini sut ishlab chiqarish misolida ko'rib chiqamiz.

7.1-jadval

Xo'jalik bo'yicha bazis va hisobot yillarida yetishtirilgan sut to'g'risidagi mahsulotlar

T.r	Ko'rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
1	Sigirlarning o'rtacha yillik soni, bosh	320	341
2	Bir bosh sigir hisobiga olingan sut, kg	2104	2224
3	Yalpi yetishtirilgan sut, sentner.	6733	7583

Jadvalda keltirilgan malumotlar asosida hisobot yilida ishlab chiqarilgan sut miqdorining bazis yiliga nisbatan o'zgarishini mahsulot fizik miqdori indeksi formulasidan foydalanib aniqlaymiz:

$$J_{sp} = \frac{S_1 P_1}{S_0 P_0} = \frac{341 * 2224}{320 * 2104} = \frac{7583}{6733} = 1,126 \text{ yoki } 112,6 \%$$

Demak, hisobot yilida ishlab chiqarilgan sut miqdori bazis yiliga nisbatan 12,6 %ga (112,6-100 = +12,6 %) yoki 850 sentnerga ko'paygan.

$$(7583-6733=+850 \text{ sentner})$$

Nima sababdan sut ishlab chiqarish miqdori o'ygan yilga nisbatan oshganligini bilish uchun omillar tasirini aniqlaymiz.

Sigirlar bosh soni bazis yilidagi 320 bosh o'rniga hisobot yilida 341 boshni tashkil qilgan, yani 25 boshga ko'paydi. Bu omilning tasirini aniqlashdan oldin shartli sut miqdorini aniqlab olamiz:

$$S_1 P_0 = 341 * 2104 = 7174,6 \text{ s.}$$

So'ngra shartli sut miqdori bilan bazis davridagi sut miqdori taqqoslanib o'zgarishi aniqlanadi. Buning uchun sigirlar bosh soni indeksi formulasidan foydalanamiz:

$$J_s = \frac{S_1 P_0}{S_0 P_0} = \frac{341 * 2104}{320 * 2104} = \frac{7174,6}{6733} = 1,066 \text{ yoki } 106,6 \%$$

Demak, sigirlar sonining 21 boshga (341-320) ko'payishi hisobiga sut mahsuloti miqdori 6,6 %ga yoki 441,6 s.ga oshgan.

$$(7174,6-6733=+441,6 \text{ s.})$$

Endi mahsulot miqdorining o'zgarishiga sut mahsulдорligining tasirini aniqlaymiz. Buning uchun sut mahsulдорligining ingeksi formulasidan foydalanamiz:

$$J_p = \frac{S_1 P_1}{S_1 P_0} = \frac{341 * 2224}{341 * 2104} = \frac{7583}{7174,6} = 1,057 = 105,7 \%$$

Demak, sut mahsuloti miqdori bazis yiliga nisbatan sut mahsulдорligining oshishi hisobiga 5,7 % ga yoki 408,4 sentnerga oshgan.

Shunday qilib, ikki omil ham sut mahsulotining ko'payishiga ijobiy tasir qilgan, natijada u 850 s. yoki 12,6 %ga o'tgan yilga qaraganda oshgan.

Chorva mollari mahsulдорligi darajasining o'zgarishini taxlil etish uchun yakka va o'rtacha indekslardan foydalanish mumkin.

Mahsulдорlik darajasi O'zgarishini, quyidagi yakka indeks bilan aniqlash mumkin:

$$i_p = \frac{p_1}{p_0}$$

Chorva mollari bo'yicha o'rtacha mahsulдорlik darajasining o'zgarishini quyidagi o'rtacha mahsulдорlik indeksi bo'yicha aniqlash mumkin:

$$J_p = \frac{\sum S_1 P_1}{\sum S_1} * \frac{\sum S_0 P_0}{\sum S_0}$$

O'rtacha mahsulдорlikning o'zgarishiga ikki omil tasi qiladi (yuqoridagi formuladan ko'rinib turibdi):

1. Poda tarkibiy qismining o'zgarishi (zotdorlik tarkibining o'zgarishi);
2. Har bir mol turi (yoki guruhi, zoti) bo'yicha mahsulдорlik darajasining o'zgarishi.

8.6. Yem-xashak bazasi statistikasi

Chorvachilikni rivojlanishining asosiy sharti bo'lib, ozuqabazasini mustahkamlash va ozuqadan to'g'ri foydalanish hisoblanadi. Buning uchun o'tloq va yaylovlardan foydalanish darajasini yaxshilash, dag'al va shirali ozuqalarni etishtirishni ko'paytirish zarur. Yem-xashak yetishtirishni ko'paytirish uchun birinchi navbatda ozuqabop ekinlarning xosildorligini keskin oshirish zarur. Natijada chorva mollarini to'yimli ozuqalar bilan taminlanish imkoniyati yaratiladi. Bu esa o'z navbatida chorva mollar bosh sonini va uning mahsulotini ko'paytirishda asos bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan yem-xashak statistikasining vazifasi quyidagilardan iborat:

1. Yem-xashak resurslarining hajmi va tarkibini aniqlash;
2. Yem-xashak resurslarni guruhlari bo'yicha o'rganish;
3. Yem-xashak resurslarni to'yimliliigi bo'yicha o'lchash va sarf harajatini hisobga olish ;
4. Yem-xashak bilan chorva mollarining ta'minlanish darajasini aniqlash
5. Chorva mollariga sarf bo'lgan yem-xashakdan foydalanish samaradorligini aniqlash va statistik tahlil qilish;

Yem-xashakning turlari bo'yicha fizik miqdorlari natural o'lchov birligida, umumiy miqdori – ozuqa birligi yordamida hisobga olinadi, turli xil yem-xashaklarni umumlantirib miqdorini hisobga olishda shartli ozuqa birligi ko'rsatkichidan foydalaniladi. Buning uchun 1 kg culi tarkibidagi protein moddasi 1 ozuqa birligida tenglashtirib olingan.

8.1-jadval

Yem-xashak turlarini shartli ozuqa birligiga o'tkazish

Ozuqa turi	Shartli ozuqa birligi koeffitsienti	Ozuqa turi	Shartli ozuqa birligi koeffitsienti
Makka doni	1,33	Kungaboqar doni	1,08
Makka uni	1,34	Bahorgi bug'doy somoni	0,22
Arpa doni	1,15	Kuzgi bug'doy somoni	0,20
Arpa donining maydalangan aralashmasi	1,25	Ozuqabop lavlagi	0,12
Suli	1,00	Beda pichani	0,25
Javdar	0,98	Beda ko'kati	0,22
		Ozuqabop qovoq	0,10

Tarkibida suliga nisbatan protein moddasi ko'proq bo'lgan ozuqalar 1 birlikdan kattaroq, protein moddasi kamroq bo'lgan ozuqalar esa 1 birlikdan kichikroq miqdor bilan ifodalanadi. 8-jadvalda turli ozuqalarni shartli ozuqaga o'tkazish koeffitsientlari keltirilgan.

Shartli ozuqa birligi koeffitsientlaridan foydalanib, yetishtirilgan jami ozuqa miqdorini (ozuqa birligi hisobida) quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Q_{o.b} = \sum q * K_m$$

Bu yerda $Q_{o.b}$ - jami yetishtirilgan ozuqa miqdori, ozuqa birligida.

q- yetishtirilgan har bir yem-xashakning fizik miqdori.

K_m –har bir yem-xashakning shartli ozuqa birligi koeffitsienti.

Ishlab chiqarilgan yem-xashak miqdori va uning o'zgarishini statistikda indeks usuldan foydalanib o'rganadi.

Ozuqabop ekinlarning har bir turi bo'yicha yetishtirilgan yem-xashak miqdori va uning o'zgarishini quyidagi yakka indeksdan foydalanib o'rganiladi, uning axvoliga baho beriladi:

$$i = \frac{q_1}{q_0}$$

bunda, q_1 -hisobot yilida yetishtirilgan yem-xashakning fizik miqdori;

q_0 - bazis yilida yetishtirilgan yem-xashakning fizik miqdori (yoki joriy yilda ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan yem-xashakning fizik miqdori).

Jami ishlab chiqarilgan yem-xashak miqdorini (ozuqa birligida) va uning o'zgarishini quyidagi indeks orqali o'rganiladi:

$$J = \frac{\sum q_1 K_m}{\sum q_0 K_m}$$

Shundan so'ng yem-xashak miqdoriga ta'sir qiluvchi omilli ko'rsatkichlar statistik tahlil qilinadi, yani ozuqabop ekinlar maydoni va ularning hosildorligi o'rganiladi.

$$\text{Xo'jalikning yem - hashak bilan ta'minlanish koeffitsienti} = \frac{\text{Jami haqiqiy ozuqa miqdori}}{\text{Talab qilinadigan jami ozuqa miqdori}}$$

$$J_{ext} = \sum K_1 S_1 : \sum K_m S_1$$

Talab qilinadigan ozuqa 1 bosh molni oziqlantirish Jami haqiqiy chorva miqdori ($K_m S_1$) = meyyori (K_m) X mollarining o'rtacha shartli soni (S_1)

Qisqacha xulosalar

Chorva mollari sonining harakatini kuzatish, umuman son va tarkibini belgilash ularning xo'jalik kategoriyalari, tuman, viloyatlar bo'yicha taqsimlanishi,

chorva mollarini urchitish, chorvachilikni rivojlantirish, chorvachilik mahsulotlarini tayyorlashni rejalashtirish, molxonalar qurish, em-xashak bazasini kengaytirish, ishchi kuchi bilan ta'minlash va chorvachilikdagi ish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish sohasida qator tadbirlarni hal qilish uchun ham zarurdir. Chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning ko'payib borishi chorva mollari sonining muttasil o'sib borishiga, mollarning mahsuldor zotlari ko'paytirilishiga bog'liqdir. Shuning uchun xo'jaliklarning rejalarida chorva boshini, ayniqsa, mahsuldor zotlarini ko'paytirishga muhim o'rin beriladi.

Yem-xashak statistikasi va rejalashtirish tajribasida yem-xashak ikkita belgiga, ya'ni yem-xashak manbalari va sifat xislatlariga qarab klassifikatsiya qilinadi. Yem-xashak manbalari yuzasidan uning klassifikatsiyasi quyidagi guruhlardan iborat bo'ladi: 1) dala almashlab ekishda yetishtiriladigan yem-xashak, 2) tabiiy o'sadigan yem-xashak; 3) chorva mollarga ozuqa bo'ladigan don ekinlari, kartoshka va boshqa oziq-ovkat ekinlari; 4) yaylov xashaklari; 5) sanoatda yetishtiriladigan ozuqalar (omuxta ozuqalar ham shunga kiradi); 6) qishloq xo'jaligi beradigan xom-ashyoni ishlatadigan sanoat korxonalarining va umumiy ovqatlanish korxonalarining chiqtlari.

Chorva mollarini yem-xashak bilan ta'min etish rejalarini tuzish va ta'minlash ko'rsatkichlarini hisoblashda bu manbalarning har birini o'rganish muhimdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Chorva mollari sonini ifodalovchi ko'rsatkichlar.
2. Chorva mollarining o'rtacha sonini aniqlash usullari.
3. Chorva mollarining shartli soni ko'rsatkichi, uning zarurligi, ahamiyati, hisoblash usuli.
4. Chorva mollarining turkumlanishi.
5. Chorva mollarining takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.
6. Ona mollardan foydalanish va bola olish koeffitsientlarini mazmunini ta'rifi.
7. Ona mollarning qisir qolish va poda safini ta'mirlovchi yosh mollar bilan to'ldirish koeffitsientlari.
8. Chorvachilik mahsulotlarining guruhlari.

9. Chorva mollarining o'stirilishidan olinadigan mahsulotlar.

10. Yalpi sut va sut mahsuldorligi ko'rsatkichlarining mazmuni va hisoblash yo'llari.

11. Standartli yog'lilik sut miqdori qanday hisoblanadi? Uning mazmunini tushuntiring.

12. Yalpi jun va jun mahsuldorligi ko'rsatkichlarini aniqlash.

13. O'stirish va boquvdagi chorva mollarining go'sht mahsuldorligi ko'rsatkichlari.

14. O'rtacha sutkalik o'sish vazni qanday aniqlanadi?

15. Yalpi sut miqdori dinamikasining tahlilini indeks usulidan foydalanib, bayon qiling.

16. O'rtacha mahsuldorlik darajasi o'zgarishining statistik tahlilini bayon qiling.

17. Chorva mollarining ozuqa bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari.

18. Ozuqadan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlari.

9-bob. FERMER XO‘JALIKLARI STATISTIKASI

9.1. Fermer xo‘jaliklarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni statistik o‘rganish

Respublikamiz qishloq xo‘jaligida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning borishini tahlil etish asosida ularning quyidagi yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- ➔ yerdan foydalanish munosabatlaridagi islohotlar;
- ➔ suv va suvdan foydalanish munosabatlaridagi islohotlar;
- ➔ mulkiy va tarkibiy munosabatlardagi islohotlar;
- ➔ moliya-kredit, soliq va sug‘urta tizimlaridagi islohotlar;
- ➔ narx-navo va uni yerkinlashtirish tizimidagi islohotlar.

Respublikamiz qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan yer va suv islohotlari yer-suv resurslaridan samarali foydalanish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va tuproq unumdorligini oshirish, yer ijarasi va yer solig‘i munosabatlarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan.

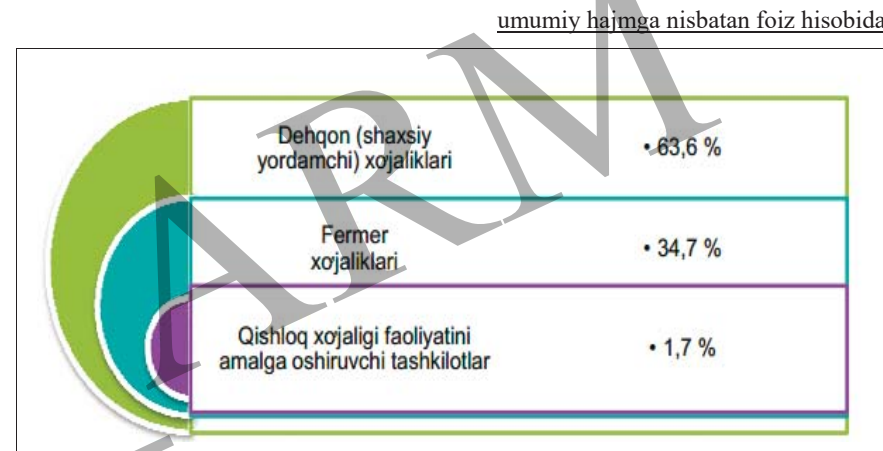
Agar 1998- yilda qabul qilingan “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq “Fuqarolarga fermer xo‘jaliklarini yuritish uchun yer uchastkalari 50 yilgacha bo‘lgan, lekin 10 yildan kam bo‘lmagan muddatga ijaraga byerilishi” ko‘zda tutilgan bo‘lsa, 2004- yilda yangi tahrirda qabul qilingan “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq “Fermer xo‘jaliklari yuritish uchun yer uchastkalari tanlov asosida ijaraga 50 yilgacha bo‘lgan, lekin 30 yildan kam bo‘lmagan muddatga biriktirilishi” belgilab berildi.

O‘tkazilgan yer islohotlari natijasida:

- 2004 yildan boshlab barcha qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yer uchastkalaridan foydalanishning ijara shakli joriy qilindi;
- xo‘jalik yurituvchi subyektlarga yer uchastkalari faqat tuman hokimi tomonidan ijaraga byerilishi belgilab qo‘yildi;
- o‘z mablag‘i hisobidan yer maydonlarini o‘zlashtirishni rag‘batlantirish tizimi belgilab byerildi;

- yer ijarasi huquqini myeros qilib qoldirish tizimi joriy etildi.

2018- yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmi 42280,4 mlrd. so‘mni yoki 2017- yilning shu davriga nisbatan 106,8 foizni, shu jumladan, dehqonchilik mahsulotlari 25084,8 mlrd. so‘mni (106,7 foiz), chorvachilik mahsulotlari 17195,6 mlrd. so‘mni (106,8 foiz) tashkil qildi.

9.1-rasm. 2018- yilda O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining xo‘jalik toifalari bo‘yicha taqsimlanishi⁸

Xo‘jaliklar toifalari bo‘yicha tahlillar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlar umumiy hajmining 63,6 foizi – dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklariga, 1,7 foizi – qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri kelishini ko‘rsatmoqda.(9.1.-rasm)

2015-yilda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy hajmida dehqonchilikning ulushi 59,3 foizni (2014- yilda 59,0 foizni) tashkil etdi.

⁸O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining dastlabki ma‘lumotlari.

2015- yilda barcha toifadagi xo'jaliklar tomonidan 8176,6 ming tonna don (dastlabki kirim qilingan vaznda) ekinlari ishlab chiqarildi, shu jumladan 7206,5 ming tonnasini boshhoqli don, shundan 6966,9 ming tonnasini bug'doy tashkil etdi.

Hisobot davrida 2696,7 ming tonna kartoshka qazib olindi (2014 yilga nisbatan 10,0 foizga ko'p), 10128,1 ming tonna sabzavot (9,1 foizga ko'p), 1853,1 ming tonna poliz ekinlari (9,3 foizga ko'p), 2746,2 ming tonna meva va rezavorlar (10,3 foizga ko'p) hamda 1579,0 ming tonna uzum (9,6 foizga ko'p) yig'ib olindi. (9.1-jadval)

9.1-jadval

2015- yilda O'zbekiston Respublikasi asosiy turdagi dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish⁹

Ko'rsatkichlar	ming tonna	o'sish sur'ati, foiz hisobida
Donli ekinlar	8176,6	101,6
shu jumladan:		
boshhoqli ekinlar	7206,5	100,3
shundan:		
bug'doy	6966,9	100,2
Paxta xom ashyosi	3361,3	98,9
Kartoshka	2696,7	110,0
Sabzavot	10128,1	109,1
Poliz	1853,1	109,3
Meva va rezavorlar	2746,2	110,3
Uzum	1579,0	109,6

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy hajmida chorvachilik mahsulotlarining ulushi 40,7 foizni (2014 yilda - 41,0 foiz) tashkil etdi.

2015- yilning 1- yanvariga nisbatan barcha toifadagi xo'jaliklarda yirik shoxli qoramollar bosh soni 642,6 ming boshga (5,8 foizga), shu jumladan sigirlar soni 88,4 ming boshga (2,2 foizga), qo'y va echkilar soni 648,7 ming boshga (3,5 foizga), parrandalar soni 4875,5 ming boshga (8,7 foizga) ko'paydi. Dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida yirik shoxli qoramollarning ulushi 94,1 foizni,

⁹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2016-yil 1- yanvar holatiga dastlabki ma'lumotlari.

fermer xo'jaliklarida esa 4,8 foizni, shu jumladan sigirlar mos ravishda – 94,6 va 4,5 foizni, qo'y va echkilar – 83,8 va 7,4 foizni, otlar – 85,1 va 9,3 foizni, parrandalar – 64,4 va 11,8 foizni tashkil etdi.

2015- yilda barcha toifadagi xo'jaliklarda tirik vazn hisobida 2033,5 ming tonna go'sht (2014- yilga nisbatan 6,7 foizga ko'p), 9028,2 ming tonna sut (7,1 foizga ko'p), 5526,0 mln. dona tuxum (11,6 foizga ko'p), 36,0 ming tonna jun (4,8 foizga ko'p) etishtirildi (9.2-jadval)

9.2-jadval

2015- yilda xo'jalik toifalari bo'yicha asosiy chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish¹⁰

Ko'rsatkichlar	miqdori	jamiga nisbatan, foiz hisobida	o'sish sur'ati, foiz hisobida
Go'sht (tirikvaznda), mingtn.	2033,5	100,0	106,7
shu jumladan:			
fermer xo'jaliklari	58,3	2,9	105,5
dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari	1920,7	94,4	106,7
qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	54,5	2,7	106,9
Sut, mingtn.	9028,2	100,0	107,1
shu jumladan:			
fermer xo'jaliklari	328,4	3,6	106,4
dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari	8635,3	95,7	107,1
qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	64,5	0,7	108,2
Tuxum, mln. dona	5526,0	100,0	111,6
shu jumladan:			
fermer xo'jaliklari	613,6	11,1	113,0
dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari	3105,5	56,2	113,9
qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	1806,9	32,7	107,5
Jun, tn.	36036	100,0	104,8
shu jumladan:			
fermer xo'jaliklari	2871	8,0	102,6
dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari	30813	85,5	104,5

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2016- yil 1- yanvar holatiga dastlabki ma'lumotlari.

Ko'rsatkichlar	miqdori	jamiga nisbatan, foiz hisobida	o'sish sur'ati, foiz hisobida
qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	2352	6,5	111,3
Qorako'ltieri, ming dona	1035,0	100,0	97,3
shu jumladan:			
fermer xo'jaliklari	55,8	5,4	106,0
dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari	860,4	83,1	103,4
qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar	118,8	11,5	66,4

Go'sht ishlab chiqarish umumiy hajmida dehqon va aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarining ulushi 94,4 foizni, sut ishlab chiqarishda 95,7 foizni, tuxum ishlab chiqarishda 56,2 foizni tashkil etdi.

Respublikamizda agrar sohaning samarali faoliyat yuritishi va rivojlanib borishi ko'p jihatdan ular uchun yaratilgan shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi. Bu shart-sharoitlar ichida qulay moliya-kredit va soliq mexanizmlarini shakllantirish muhim o'rin tutadi. Islohotlar davomida agrar sohani moliya-kredit va soliq mexanizmlari orqali qo'llab-quvvatlashning samarali tizimiga asos solindi:

- davlat ehtiyoji uchun xarid qilinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtiruvchi agrar sohaning ishlab chiqarish bo'yicha asosiy xarajatlarini moliyalashtirish bo'yicha imtiyozli kreditlash tizimi yo'lga qo'yildi;
- agrar soha uchun yerlarning unumdorligiga bog'liq bo'lgan yagona yer solig'i to'lash bo'yicha imtiyozlar joriy etildi;
- fermerlarga texnika vositalarini imtiyozli shartlarda lizing asosida yetkazib berish tartibi joriy etildi;
- agrar soha uchun imtiyozli kreditlash tizimi yaratildi;
- ball-boniteti past yerlarda paxta va g'alla etishtiradigan agrar sohaning zararini qoplash maqsadida ularga moliyaviy yordam berish tizimi joriy etildi;
- irrigatsiya va melioratsiya tizimini Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash amaliyotga joriy etildi. O'z navbatida mamlakatimizda barqaror rivojlanib kelayotgan agrar sohaning ham bir qator ijobiy hamda salbiy jihatlari namoyon bo'lmoqda.

Fermer xo'jaliklarining ijobiy tomonlari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

-ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan mahsulotning egasi timsolida ishchi va xo'jayin, keng qamrovli mutaxassis va boshqaruvchi hislatlarning birlashishi;

-xo'jalik yuritishda mulk egasi bo'lganligi uchun yuqori darajada resurs qaytimini ta'minlash imkoniyati mavjudligi;

-ishlab chiqarish yo'nalishi, ishlab chiqarishni tashkil etishni mustaqil belgilash;

-ishlab chiqarilgan mahsulotning sotish kanallarini va yakuniy daromadni taqsimlashni mustaqil belgilash;

-bozordagi sharoit, yuzaga kelgan talab va taklifga tez moslashish va pirovradida ko'proq foyda olish maqsadida tadbirkorlik tashabbusini ko'rsatish;

-mavjud mehnat salohiyatidan iloji boricha to'liq foydalanishga bo'lgan intilishning kuchliligi;

-fermer xo'jaligi boshlig'i va a'zolarida ishlab chiqarishni yanada samarali tashkil etish, ko'proq daromad olish maqsadida o'z malakalarini tinmay oshirib borish va sifatli mahsulot ishlab chiqarishga bo'lgan qiziqishning kuchliligi;

-fermer xo'jaligi o'z yeriga bo'lgan ijara huquqini myeros qilib qoldirish imkoniyatining mavjudligi tufayli uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash va ishlab chiqarish samaradorligini tinmay oshirib borish;

-yollanma mehnatdan samarali foydalanishga harakat qilish va fermer oilasida yosh avlodni mehnatga o'rgatishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, respublikamizda fermer xo'jaliklarining faoliyatida iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirish va uning samaradorligini oshirish bilan bog'liqdir. Bugungi kunda iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqarish darajasi o'sishini to'xtovsiz ta'minlab turish lozim. Chunki iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqarish darajasi qanchalik yuqori bo'lishi: bu **birinchidan**, mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish ko'lamini kengayishiga, **ikkinchidan** aholining turmush sharoitini yaxshilanishiga, **uchinchidan** mamlakatimizning eksport salohiyatini

oshirishga imkon beradi. Shuni ham aytish kerakki, iqtisodiy qo'llab-quvvatlash tuzilmasidagi o'zgarishlar, amalda boshqa tarmoqlar qishloq xo'jaligi, agrosanoat va qayta ishlovchi tarmoqlar bilan uzviy bog'liqdir. Chunki respublikaning alohida mintaqa va hududlarida iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlariga bo'lgan talab bir xilda emas. Bu talabni to'laroq qondirish, **birinchidan**, ilg'or texnologiya va malakali kadrlarga bog'liq bo'lsa, **ikkinchidan**, xom ashyo va tayyor mahsulotlarning yaxshi saqlanishi uchun muayyan joylar, qayta ishlovchi quvvatlar hamda mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib berishda transport vositalaridan oqilona foydalanishga qaratilgan. Umuman olganda, respublikamizda fermer xo'jaliklarini rivojlantirishning iqtisodiy qo'llab - quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish jahon bozorida O'zbekiston iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi. Shuning uchun ham respublikada fermer xo'jaliklarini iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqishni rivojlantirish va yangi usullarini ishlab chiqish iqtisodiy soha strategiyasi masalalariga javob topish, iqtisodiy taraqqiyotning barqaror rivojlanishiga yerishish uchun shart-sharoitlar yaratish zarur bo'ladi.

9.2. Fermer xo'jaliklar faoliyatini statistik o'rganish uchun tanlama kuzatishni tashkil etish zarurligi

Respublikamizda fermerlar soni yildan-yilga ko'payib bormoqda, shu bilan birga ular faoliyatida ko'plab muammolar yuzaga chiqmoqda. Jumladan ular faoliyatini samaradorligini oshirish, chunki rentabellik darajasi past bo'lgan, o'zining asosiy fondlariga ega bo'lmagan, ish jarayonida kerak bo'lgan aylanma mablag'lari etishmaydigan fermerlarning ulushi ularning umumiy soniga nisbatan 50 foizdan ko'proqdir.

Buning bir qator sabablari bor, jumladan yer maydonining kichikligi, o'zining texnikasiga ega bo'lmaganligi, resurslar ta'minotining bozor munosabatlariga moslashtirilgan mexanizmining yo'lga qo'yilmaganligi, yerlarning sho'rlanish darajasini oshib borayotganligi, yerga investitsiyaning yetarli emasligi, kredit resurslaridan foydalanishdagi muammolar, bozor infratuzilmasini to'liq

shakllanmaganligi, syervis xizmati ko'rsatish darajasi talab darajasida emasligi, fermerning bilimi, malakasi va tashkilotchilik tajribasining etishmasligi va nihoyat o'z huquq va majburiyatlarini to'liq tushinib olmaganligidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003- yil 27- oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida»gi Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 2003- yil 30- oktyabrdagi, «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori va 2004- yil 24- dekabrdagi «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora -tadbirlari to'g'risida»gi 607-sonli Qarori asosida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı tadbirlar hiqiqatdan ham fermerlikka hukumat miqyosida alohida e'tibor berilayotganligidan dalolat beradi.

SHu bilan birgalikda, 2004- yil. 26- avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining II- chaqiriq 15-sessiyasida Yangi tahrirdagi «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuniga binoan 1998- yilda qabul qilingan «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonunga bir qator qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilganligi ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Mamlakat agrar sektorida bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiyotni yerkinlashtirish, sohada xo'jalik yuritishning ko'p ukladli tizimini shakllantirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Shundan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligida turli xil xo'jalik va mulkchilik shakllarining faoliyat yuritishi uchun barcha huquqiy, tashkiliy iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratish mamlakat hukumati oldidagi muhim vazifa hisoblanadi.

Fermer xo'jaliklarining ijobiy tomonlari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

-ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan mahsulotning egasi timsolida ishchi va xo'jayin, keng qamrovli mutaxassis va boshqaruvchi hislatlarning birlashishi;

-xo'jalik yuritishda mulk egasi bo'lganligi uchun yuqori darajada resurs qaytimini ta'minlash imkoniyati mavjudligi;

-ishlab chiqarish yo'nalishi, ishlab chiqarishni tashkil etishni mustaqil belgilash;

-ishlab chiqarilgan mahsulotning sotish kanallarini va yakuniy daromadni taqsimlashni mustaqil belgilash;

-bozordagi sharoit, yuzaga kelgan talab va taklifga tez moslashish va pirovradida ko'proq foyda olish maqsadida tadbirkorlik tashabbusini ko'rsatish;

-mavjud mehnat salohiyatidan iloji boricha to'liq foydalanishga bo'lgan intilishning kuchliligi;

-fermer xo'jaligi boshlig'i va a'zolarida ishlab chiqarishni yanada samarali tashkil etish, ko'proq daromad olish maqsadida o'z malakalarini tinmay oshirib borish va sifatli mahsulot ishlab chiqarishga bo'lgan qiziqishning kuchliligi;

-fermer xo'jaligi o'z yeriga bo'lgan ijara huquqini meros qilib qoldirish imkoniyatining mavjudligi tufayli uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash va ishlab chiqarish samaradorligini tinmay oshirib borish;

-yollanma mehnatdan samarali foydalanishga harakat qilish va fermer oilasida yosh avlodni mehnatga o'rgatish;

Yuqoridagilar bilan bir qatorda fermer xo'jaligi yuritishning bir qator salbiy tomonlari ham mavjud. Shulardan:

-fermer xo'jaligi faoliyatida tavakkalchilikning yuqori ekanligi;

-yerlarni melioratsiyalash, irrigatsiya tarmoqlarini qurish kabi yirik ko'lamdagi ishlarini amalga oshirishda bir qator qiyinchiliklarning mavjudligi;

-ishchi kuchi salohiyati etishmagan holatlarda yuqori darajadagi mehnat intensivligini yuzaga kelishi;

-fermerning dalasi va yashash joyi aholi punktlaridan uzoq bo'lgan sharoitlarda ba'zi ijtimoiy masalalarni hal qilishda qiyinchiliklarning yuzaga kelishi va fermer xo'jaligi a'zolari hamda yollanma ishchilarning nisbatan past ijtimoiy himoya qilinganligi shular jumlasidandir.

9.3. Dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida fermer xo'jaliklari representativ tanlamasini shakllantirish yo'llari

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng halq xo'jaligining barcha tarmoqlari, shu jumladan, qishloq xo'jaligi tarmog'ida ham keng miqyosda islohotlar

amalga oshirila boshlandi. O'tgan davr mobaynida bozor iqtisodiyotiga o'tish «O'zbek modeli» o'zining bir qancha ijobiy jihatlarini namoyon etdi. Belgilab olingan tamoyillarga muvofiq islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilar ekan bu jarayonda eng maqbul mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarini rivojlantirishga katta e'tibor byerildi. Ko'p yillik tajribalar natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida Fermer, fermer va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish maqsadga muvofiq deb topildi va ularning rivojlanishi uchun barcha huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy sharoitlar yaratildi. O'tgan davr ichida mazkur xo'jalik shakllari ham o'zining bir qator ijobiy va salbiy jihatlarini namoyon etdi va ular orasida fermer xo'jaliklari bozor talablariga ko'proq mos kelishi o'z isbotini topdi. Shuning uchun ham muhtaram Prezidentimiz va Hukumatimiz tomonidan fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga alohida e'tibor bilan qaralmoqda.

Moddiy ne'matlar yaratadigan tarmoqlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarishning sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan farq qiluvchi xususiyatlariga quyidagilar kiradi: qishloq xo'jaligida iqtisodiy takror ishlab chiqarish jarayoni tabiiy takror ishlab chiqarish jarayoni bilan qo'shilib ketadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida o'zi rivojlanuvchi, ko'payuvchi tirik biologik organizmlar ishtirok etadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib qatnashadi (boshqa tarmoqlarda yerdan maydon, fundament sifatida foydalaniladi) va bir qator xususiyatlarga ega. Yerdan tashqari barcha ishlab chiqarish vositalari foydalanish jarayonida eskiradi, yer esa agrotexnika qoidalariga rioya qilib foydalanilsa eskirmaydi, balki hosildorligi oshib boradi. Yer ko'chmas mulk bo'lib, u foydaning asosiy manbaidir. Boshqa ko'pgina ishlab chiqarish vositalari doimiy joy bilan bog'liq emas. Masalan, traktor, kombayn, avtotexnika va shu kabilarni turli masofalarga ko'chirib, ulardan kerakli joyda foydalanish mumkin. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun qishloq xo'jaligi yerlari muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi yerlariga haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylov va o'tloq yerlar kiradi va unga xos bo'lgan xususiyatlar mahsulot ishlab chiqarishning mavsumiy bo'lishiga olib keladi. Agar sanoatda butun yil mobaynida bir tekis, to'xtovsiz ravishda

mahsulot ishlab chiqarilsa, qishloq xo'jaligida etishtirilgan mahsulot iqtisodiyotga mavsumiy ravishda kelib tushadi.

Qishloq xo'jaligida mahsulot etishtirishda davlat korxonolari, xo'jaliklar bilan bir qatorda fermer va shaxsiy xo'jaligi bo'lgan kishilar, ishchi va xizmatchilar ham ishtirok etadi.

9.4. Fermer ho'jaliklari soni va ularga birlashtirilgan yer maydonlari ko'rsatkichlari

Fermer xo'jaliklari yerlashayotgan natijalar ularning agrar sohada ishlab chiqarishni tashkil etishning eng samarali shakllaridan biri ekanini tasdiqlamoqda. Ammo, o'tgan davr mobaynida orttirgan tajribamiz fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish uchun bir qator muhim vazifalarni, jumladan, ularning moliyaviy barqarorligini, raqobatbardoshligini va iqtisodiy samaradorligini oshirish bilan bog'liq masalalarni hal qilishni talab etdi.

Fermer xo'jaliklarini shakllantirishning dastlabki bosqichida aksariyat fermer xo'jaliklarida yer maydoni hajmining kichikligi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga va barqaror foyda olishga to'sqinlik qildi. Iqtisodiy ahvoli nochor bo'lgan bunday fermer xo'jaliklari o'zlarini zarur texnika vositalari va aylanma mablag' bilan ta'minlashga, bankdan kredit olish uchun garov ta'minoti qo'yishga imkoniyati etmadi, olingan qarz majburiyatlarini qoplash uchun to'lovga qobillik (likvidlik) darajasiga ega bo'lmadi. Eng muhimi, ular o'z xarajatlarini o'zi qoplash va foyda ko'rib ishlash, daromadlarini muttasil oshirib borish singari bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos bo'lib tushmadi.

Shundan kelib chiqqan holda, hukumatimiz tomonidan fermer xo'jaliklarining yer maydonlarini to'liq inventarizatsiyadan o'tkazish va ular faoliyatini tanqidiy baholash asosida fermerlarga birlashtirilgan yer maydonlarini maqbullashtirish bo'yicha keng ko'lamlil, shu bilan birga, puxta o'ylangan ishlar amalga oshirildi. Maqbullashtirish jarayonida fermer xo'jaliklarining iqtisodiy samaradorligini o'stirishga imkon yaratuvchi quyidagi omillar e'tiborga olindi:

- respublikadagi mavjud fermer xo'jaliklari ixtiyorida bo'lgan yer maydonlaridan yaxlit konturlarda yagona tartibda maqsadli va samarali foydalanishni ta'minlash;

- fermer xo'jaliklarining qaysi sohaga ixtisoslashgani va mamlakatimizning turli hududlaridagi aholi zichligini e'tiborga olish;

- suv va boshqa moddiy resurslarini tejaydigan yangi agrotexnologiyalarni qo'llashga qulay sharoit yaratish;

- yiriklashtirilgan fermer xo'jaliklarining kompleks mexanizatsiyalashga moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish;

- zarar bilan ishlayotgan va o'zini oqlamayotgan kichik fermer xo'jaliklarining faoliyatiga barham byerish.

9.5. Fermer xo'jaliklari ixtisoslashishini statistik baholash

O'zbekiston mustaqillikka yerishgandan so'ng iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, shu jumladan, qishloq xo'jaligi tarmog'ida ham keng miqyosda islohotlar amalga oshirila boshlandi. O'tgan davr mobaynida bozor iqtisodiyotiga o'tish «O'zbek modeli» o'zining bir qancha ijobiy jihatlarni namoyon etdi. Belgilab olingan tamoyillarga muvofiq islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilar ekan bu jarayonda eng maqbul mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarini rivojlantirishga katta e'tibor byerildi. Ko'p yillik tajribalar natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida fermer va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish maqsadga muvofiq deb topildi va ularning rivojlanishi uchun barcha huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy sharoitlar yaratildi. O'tgan davr ichida mazkur xo'jalik shakllari ham o'zining bir qator ijobiy va salbiy jihatlarni namoyon etdi va ular orasida fermer xo'jaliklari bozor talablariga ko'proq mos kelishi o'z isbotini topdi. Shuning uchun ham muhtaram Prezidentimiz va Hukumatimiz tomonidan fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga alohida e'tibor bilan qaralmoqda.

Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining deyarli 18,2 foizi, mehnatda band

bo'lganlarning 30 foizga yaqini agrosanoat majmuasi hissasiga to'g'ri keladi, shuningdek, aholining 64 foizi qishloq joylarida yashaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev:-
O'ninchidan, qishloq xo'jaligi sohasini boshqarish tizimini isloh qilish, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish borasidagi ilg'or texnologiyalarni joriy etish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash eng muhim vazifamizdir.

Keyingi yilda klaster usulida paxta etishtirishni kamida 52 foizga etkazish uchun 48 ta paxta-to'qimachilik klasterini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi.

Shu bilan birga, g'alla va meva-sabzavot klasterlari faoliyatini har tomonlama rivojlantirish kerak. Bu soha biz uchun nisbatan yangi ekanini inobatga olib, uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, jumladan, kredit tizimini soddalashtirish, xarajatlarni subsidiyalash, yer ajratish bilan bog'liq tartiblarni qayta ko'rib chiqish talab etiladi.

Urug'chilikda asl navlarni yaratish maqsadida tajriba-seleksiya ishlarini tubdan jonlantirish lozim.

Buning uchun urug'chilik va seleksiya bilan shug'ullanadigan institutlarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash, davlat-xususiy sheriklik asosida urug'chilik klasterlarini tashkil qilish talab etiladi.

Qishloq xo'jaligi ekinlari va chorvachilik bo'yicha yangi tarmoqlarni rivojlantirishimiz zarur.

Bugungi kunda fermer xo'jaliklarining yillik chorva ozuqasiga bo'lgan ehtiyojining faqat 35 foizi mahalliy imkoniyatlar hisobidan qoplanmoqda.

Shu sababli yangi yerlarni o'zlashtirish orqali ekin maydonlarini kengaytirish evaziga chorvaning ozuqa bazasini mustahkamlash, shuningdek, baliqchilik, parrandachilikni rivojlantirish hisobidan oziq-ovqat mahsulotlari hajmini keskin ko'paytirishimiz kerak.

Yana bir muhim vazifa – suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini keng qo'llashdan iborat.

Vazirlar Mahkamasiga ikki oy muddatda bu masala bo'yicha "Yo'l xaritasi"ni ishlab chiqish topshiriladi.

Qishloq xo'jaligi maqsadlarida yer berish tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish kerak.

Erdan samarali foydalanib, mo'l hosil olayotgan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklariga o'z faoliyatini kengaytirishi uchun qo'shimcha yer maydonlarini ajratish lozim.

Agrar sohada eng katta muammo – fermerlarning qishloq xo'jaligi sohasida etarli bilimga ega emasligidir.

To'g'ri, ularda kuch-g'ayrat, tashabbus, yerga mehr bor, ko'pchiligining ko'zi yonib turibdi.

Lekin, afsuski, birgina xohish bilan biz yuqori hosildorlikka va pirovard natijaga erisha olmaymiz.

Bizga qishloq xo'jaligi texnologiyalarini mukammal egallagan, zamonaviy ishlab chiqarish va innovatsiya usullaridan xabardor fermerlar suv bilan havodek zarur.

Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashi Qishloq xo'jaligi va Suv xo'jaligi, Innovatsion rivojlanish vazirliklari bilan hamkorlikni kuchaytirishi, fermerlarni o'qitish va qayta tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishi lozim.

Qishloq xo'jaligidagi islohotlardan maqsad – iqtisodiy foyda ko'rish bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, xalq farovonligini oshirishdan iboratdir. Buni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz zarur»¹¹ - deb ta'kidlab o'tganlari be'jiz emas.

O'zbekiston Respublikasi agrar tarmog'ida iqtisodiy islohotlar chuqurlashib borayotgan sharoitda fermer xo'jaliklarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini iqtisodiy-statistik tahlil qilish, qishloq xo'jaligi tarmog'ini isloh qilish tajribasini umumlashtirish va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqishning ahamiyati oshib bormoqda. Yuqorida qayd etilganlar agrar iqtisodiyotdagi muammolarni hal qilishning maqbul yechimlarini topish va uning

¹¹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //Xalq so'zi, 29.12.2018 yil, №271-272 (7229-7230).

o'zini modernizatsiyalash orqali milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish jarayoniga ta'sirini kuchaytirish imkonini beradi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligining asosiy tayanchi bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, ekin maydonlari tarkibini optimallashtirish, mahsulot ishlab chiqarishga yangi va ilg'or texnologiyalarni joriy etish, yuqori umumli va samarali texnikalar parkini kengaytirish, ekin navlari va chorva mollari zotini yaxshilash, uruqchilik-seleksiya ishlarini tubdan yaxshilash borasida keng qamrovli, shu bilan birga puxta o'ylangan ishlar amalga oshirildi

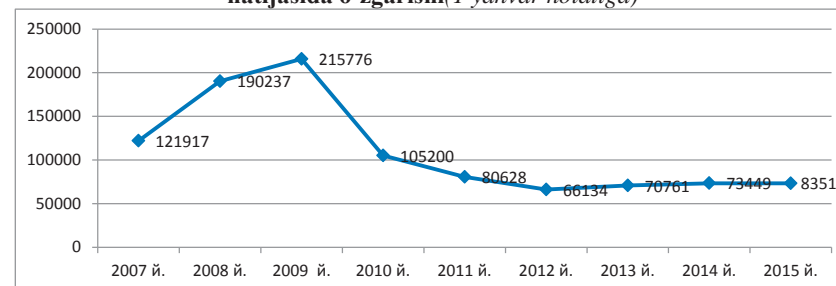
Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog'i hisoblanadi. Bu tarmoq mamlakatimiz aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga, qayta ishlash sanoati tarmoqlarining esa xomashyoga bo'lgan talabini qondiradi. Oziq-ovqat mahsulotlarining 90 foiziga yaqini agrar sektor tarmoqlarida tayyorlanadi. Qishloq xo'jaligi bozori uchun zarur bo'lgan barcha turdagi oziq-ovqat mahsulotlari hamda paxtani kayta ishlash, yog'-moy sanoatiga xomashyo etkazib byerishi bilan birga, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kimyo-sanoati va boshqa sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda kafolatli bozor hamdir. Shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish mamlakatimiz taraqqiyotining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda.

Shu bilan birga o'tgan davr mobaynida orttirgan tajribamiz fermerlikni yanada rivojlantirish uchun bir qator juda muhim muammolarni, xususan, fermer xo'jaliklarining barqarorligi, eng muhimi, ularning samaradorligini oshirish bilan bog'liq masalalarni hal qilishni qat'iy talab etmoqda. Faoliyat yuritayotgan aksariyat fermer xo'jaliklarining ish tajribasi shundan dalolat beradiki, fermer xo'jaliklarini shakllantirishning dastlabki bosqichida ularga ajratib byerilgan yer maydonlarining kamligi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga ko'p jihatdan to'sqinlik qilmoqda. Imkoniyati, kuch-quvvati kam bo'lgan fermer xo'jaliklari o'zini zarur texnika, aylanma mablag' bilan ta'minlash, kredit qobiliyatiga ega bo'lish, eng asosiysi, o'z xarajatlarini qoplash va foyda ko'rib ishlash, daromadni oshirishning ishonchli asosiga aylanolmasligini bugun hayotning o'zi ko'rsatmoqda.

Biz yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va unumdorligini oshirishga yo'naltirilayotgan investitsiyalar hajmini bundan buyon ham ko'paytirib boramiz. Ayni paytda ushbu maqsadlar uchun yo'naltirilayotgan katta miqdordagi mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish va ularni maqsadli ishlatish, zamonaviy texnologiyalar va texnikani joriy etish borasidagi ishlarni ham tartibga solishimiz lozim.

2010- yilning yakunida fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer maydonlarini maqbullashtirishning uchinchi bosqichi amalga oshirildi. Buning natijasida 2013- yil 1- yanvar holatiga ularning soni 66134 tani, o'rtacha bir fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan yer maydoni 80,1 gektarni tashkil etdi. Shu jumladan, 35896 ta (54,2%) paxta va g'allachilikka ixtisoslashgan bir fermer xo'jaliklariga o'rtacha 106,3 gektar, 3647 ta (5,5%) savzavot va polizchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklariga 23,7 gektar, 16964 ta (25,6%) bog'dorchilik va uzumchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklariga 13,1 gektar, 5329 ta (8,1%) chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklariga 205 gektar va 4298 ta (6,5%) boshqa ixtisosliklardagiga 18,3 gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer maydonlari uzoq muddatga ijaraga byerilgan.

9.5.1-diagramma
O'zbekiston Respublikasi fermer xo'jaliklari sonining optimallashtirish natijasida o'zgarishi(1 yanvar holatiga)

Manba: O'zbekiston Respublikasi davlat statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi

Fermer xo'jaliklari faoliyati samaradorligini yanada oshirish, shuningdek yer va suv resurslaridan oqilona foydalanilishini ta'minlash, fermer xo'jaliklarining

moliyaviy va iqtisodiy holatini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015- yil 15- dekabrda 362-sonli "Fermer xo'jaliklarini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori qabul qilindi.

Mazkur qaror ijrosini ta'minlashdan oldin, ya'ni 1- oktyabr 2015- yil holatida respublikada jami fermer xo'jaliklari soni 83514 tani va o'rtacha bir fermer xo'jaligiga birlashtirib berilgan yer maydoni 43,9 gektarni tashkil etgan bo'lsa, maqbullashtirishdan keyin fermer xo'jaliklari soni 101070 tani yoki 17556 taga (21 foizga) ko'payganini va bir fermer xo'jaligida o'rtacha yer maydoni 36,1 gektarni tashkil etgan. Puxta o'ylangan dastur asosida o'tkazilgan maqbullashtirish jarayoni natijalariga ko'ra fermer xo'jaliklarining yer maydonlari hajmi yanada maqbullashtirildi. Natijada 2015- yil 1- oktyabr holatiga kelib fermer xo'jaliklari soni 83 514 taga etdi. (9.5.1-diagramma)

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida tovar mahsulotini ishlab chiqarishda xo'jalik yuritish shakllari orasida fermer xo'jaliklari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, fermer xo'jaliklari xo'jalik yuritishning shaxsiy manfaatdorlik, tashabbuskorlik va mulkiy javobgarlik tamoyillariga tayanib, qishloq xo'jaligida mulk shakllarining teng huquqlilik va sog'lom raqobat asosida rivojlanib borishiga asoslanadi. Shuning uchun ham mustaqillikning ilk davrlaridan boshlab respublikamizda fermerlik harakatini keng rivojlantirishga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Olib borilgan islohotlar natijasi o'laroq, 2014- yilda fermer xo'jaliklari tomonidan jami qishloq xo'jaligi mahsulotining 32,9 foizi ishlab chikarilgan hamda 2013 va 2005 yillarga nisbatan mos ravishda 4,8 foizga va 2,5 marta ko'payib, ularning mavqei mustahkamlanib bormoqda¹².

Mazkur tarmoqda xo'jalik yuritishning fermerlik tizimiga o'tilishi munosabati bilan fermerlar uchun ijara mulki huquqi asosida ajratiladigan yer maydonlarini optimallashtirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2008- yil 6- oktyabrda F-3077-sonli "Fermer xo'jaliklari faoliyatini yuritishda yer uchastkalari miqdorini maqbullashtirish choralari to'g'risida" gi hamda 2009- yil 22- oktyabrda F-3287-sonli "Fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalari maydonlarini yanada maqbullashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi va 2010- yil 18- oktyabrda F-3512-sonli "Fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalari o'lchamini yanada maqbullashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoyishlari qabul qilinib, ular ijrosini ta'minlash maqsadida fermer xo'jaliklari tomonidan qishloq xo'jaligi tovar mahsuloti ishlab chiqarish samaradorligini yanada oshirish dolzarb ahamiyatga ega ekanini inobatga olib, fermer xo'jaliklariga ajratilgan yer maydonlarini maqbullashtirish borasida zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Ushbu tadbirlarning amalga oshirilishi natijasida 2009- yil yakuniga kelib fermer xo'jaliklarining umumiy soni 2008- yildagi 217095 ta o'rniga 80628 tani tashkil etdi. Fermer xo'jaliklariga ijaraga berilgan yer maydoni 5828,4 ming gektarni, shundan ekin maydoni 3052,9 ming gektarni, bir fermer xo'jaligiga to'g'ri kelgan ekin maydoni o'rtacha 37,9 gektarni teng bo'ldi. 2009- yildagi maqbullashtirish jarayoni tahlil qilinganda, fermer xo'jaliklarining aylanma mablag'lari ko'paygani, yer, minyeral o'g'it, yonilg'i-moylash, texnika va boshqa moddiy resurslardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari birmuncha oshgani ma'lum bo'ldi. Natijada qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish hajmi sezilarli darajada ko'paydi. Jumladan, yig'ib olingan g'alla 385 ming tonnaga, meva-sabzavot va kartoshka mahsulotlari 800 ming tonnaga, hosildorlik esa g'allachilikda 5,2 va paxtachilikda 1,9 sentnerga oshdi. Bu ko'rsatkichlar fermer xo'jaliklarining katta yutuq'idir. 2010- yilning yakunida fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer maydonlarini maqbullashtirishning uchinchi bosqichi amalga oshirildi.

¹² G'oyibnazarov B., Xo'jaqulov X. Fermer va dehqon xo'jaliklari rivojlanishining statistik tahlili / Jamiyat va bosqaruv, 2015, 3-son, 100 b.

9.5-jadval

Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarda maqbullashtirish natijasida fermer xo‘jaliklarining yer maydoni o‘zgarishi

Hududlar nomi	2010- yil 1- oktyabr holatiga			2013- yil 1- yanvar holatiga			Farqi, (+,-)		
	jami f/x soni	jami maydoni, ming ga o‘rtacha bir f/x maydoni, ga		jami f/x soni	jami maydoni, ming ga o‘rtacha bir f/x maydoni, ga		jami f/x soni	jami maydoni, ming ga o‘rtacha bir f/x maydoni, ga	
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	3879	457	118	3354	426	127	-525	-31	9
Andijon	7296	224	31	6175	224	36	-1121	0	6
Buxoro	4841	730	151	3953	730	185	-888	0	34
Jizzax	5560	469	84	4735	487	103	-825	18	18
Qashqadaryo	8599	726	84	7139	726	102	-1460	0	17
Navoiy	2382	223	94	1801	216	120	-581	-8	26
Namangan	6245	228	37	4515	230	51	-1730	2	14
Samarqand	8804	496	56	7723	497	64	-1081	1	8
Surxondaryo	5527	605	109	4951	606	122	-576	1	13
Sirdaryo	4241	232	55	3319	238	72	-922	6	17
Toshkent	7449	423	57	6051	422	70	-1398	-1	13
Farg‘ona	10131	286	28	7737	286	37	-2394	0	9
Xorazm	5760	206	36	4681	206	44	-1079	0	8
Jami	80714	5306	66	66134	5295	80	-14580	-12	14

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlari asosida hisoblangan.

Buning natijasida 2013- yil 1- yanvar holatiga ularning soni 66134 tani, o‘rtacha bir fermer xo‘jaligiga to‘g‘ri keladigan yer maydoni 80,1 gektarni tashkil etdi. SHU jumladan, 35896 ta (54,2%) paxta va g‘allachilikka ixtisoslashgan bir fermer xo‘jaliklariga o‘rtacha 106,3 gektar, 3647 ta (5,5%) savzavot va polizchilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklariga 23,7 gektar, 16964ta (25,6%) bog‘dorchilik va uzumchilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklariga 13,1 gektar, 5329ta (8,1%)

chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklariga 205 gektar va 4298ta (6,5%) boshqa ixtisosliklardagiga 18,3 gektar qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer maydonlari uzoq muddatga ijaraga byerilgan (9.5-jadval).

Bugungi kunda fermer xo‘jaliklarini davlat miqyosida qo‘llab-quvvatlash va iqtisodiy barqaror rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar va chora-tadbirlar natijasida ularning iqtisodiyotda tutgan o‘rni yildan-yilga mustahkamlanib, barqaror o‘smoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012- yil 22- oktyabrdagi PF-4478 sonli “O‘zbekistonda fermerlik faoliyatini tashkil qilishni yanada takomillashtirish va uni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonining qabul qilinishi va O‘zbekiston Fermerlari kengashining tashkil etilishi esa respublikamizda fermer xo‘jaliklarini boshqarishda zamonaviy usullardan foydalanishda yangicha bosqichni boshlab byerdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, Fermer xo‘jaliklarini tugatish natijasida yangidan tashkil etilgan fermer xo‘jaliklarining barchasi ham samarali faoliyat yuritmadi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev ta’kidlaganidek, Namunaviy uylarning loyihalarini takomillashtirish, energiyani tejaydigan texnologiyalarni qo‘llash, zamonaviy va arzon qurilish materiallaridan foydalanishga alohida ahamiyat berish kerak.

Ayni paytda yurtimizdagi 34 mingdan ortiq ko‘p qavatli uylarning aniq holatini yana bir bor o‘rganib, bu masala bo‘yicha amaliy choralar ko‘rish zarur.

Hukumat uch oy muddatda ko‘p qavatli uy-joy fondini to‘liq xatlovdan o‘tkazishni ta’minlashi kerak.

Dunyodagi yirik megapolislarning bu boradagi tajribasini o‘rgangan holda, renovatsiya dasturini, ya’ni, eskirib qolgan ko‘p qavatli uylar o‘rnida eng zamonaviy sharoitga ega bo‘lgan yangi uylar qurish dasturini ishlab chiqish lozim.

Ma’lumki, kommunal xo‘jalik sohasi uzoq yillardan buyon ko‘plab e’tirozlarga sabab bo‘lmoqda.

Shuning uchun 2019- yildan boshlab tarmoqda davlat-xususiy sheriklik bo‘yicha investorlar bilan hamkorlikda ishlashni boshlaymiz.

Uy-joy mulkdorlari shirkatlarida ma'muriy xarajatlarni kamaytirish uchun professional boshqaruv kompaniyalari faoliyatini qo'llab-quvvatlash kerak.

Kelgusi yilda aholini markazlashgan tarmoqlar orqali toza ichimlik suvi bilan ta'minlash darajasini hozirgi 65 foizdan 75 foizga etkazishimiz lozim.

Vazirlar Mahkamasi ikki oy muddatda ichimlik suvi ta'minoti va kanalizatsiya tizimini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqishi zarur.

Yettinchidan, jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirish yana bir dolzarb vazifadir.

Sportni jadal rivojlantirish, xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishgan sportchilarni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga bundan buyon ham katta ahamiyat beramiz.

Yosh avlodimiz o'rtasida sportni ommalashtirish maqsadida eng chekka tumanlarda ham bolalar va o'smirlar sport maktablarini tashkil etamiz.

2020- yilda Tokioda o'tkaziladigan yozgi Olimpiadaga puxta tayyorgarlikni hozirdan boshlashimiz lozim.

Yana bir muhim masala – mamlakatimizda qishki sport turlari bo'yicha xalqaro talablar darajasida sportchilar tayyorlash samarali tizimini yaratish kerak.

Poytaxtimizda barpo etilayotgan "Humo" muz sporti saroyi, shuningdek, yaqinda Toshkent viloyatining Amirsoy dam olish maskanida ishga tushiriladigan zamonaviy majmua ham ayni shu maqsadlarga xizmat qiladi.

Afsuski, hozirga qadar yurtimizda Olimpiya yoki Osiyo o'yinlari kabi nufuzli sport musobaqalari o'tkazilmagan.

Shu bois yaxshi niyat bilan kelgusida yozgi Osiyo o'yinlaridan biriga mezbonlik qilish bo'yicha istiqbolli reja ishlab chiqishni boshlashimiz kerak.

Vazirlar Mahkamasiga uch oy muddatda bu masala bo'yicha tegishli dastur loyihasini tayyorlash topshiriladi."¹³ qilib qo'ydi. Bu esa o'z navbatida faoliyat

yuritayotgan fermer xo'jaliklarining sonini va yer maydonlarini maqbul hajmga keltirish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Bu tadbirni amalga oshirish, birinchi navbatda, sug'oriladigan dehqonchilik sharoitida, suv taqchilligi va yerlarning aksariyat qismi kuchli sho'rlangan bir vaziyatda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va qishloq tumanlarida ekin maydonlari amalda tuproq unumdorligi va yer boniteti bo'yicha keskin farq qilishi bilan bog'liq.

Turli mintaqalarda tashkil qilingan fermer xo'jaliklarining to'plagan rivojlanish tajribasi, samaradorligi va rentabelligini hisobga olgan holda, ularni oqilona va qulay miqdordagi yer uchastkalari bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Fermer xo'jaliklari faoliyati samaradorligini yanada oshirish, shuningdek yer va suv resurslaridan oqilona foydalanilishini ta'minlash, fermer xo'jaliklarining moliyaviy va iqtisodiy holatini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015- yil 15- dekabrda 362-sonli "Fermer xo'jaliklarini yuritish uchun byerilgan yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror ijrosini ta'minlashdan oldin, ya'ni 1- oktyabr 2015- yil holatida respublikada jami fermer xo'jaliklari soni 83514 tani va o'rtacha bir fermer xo'jaligiga biriktirib byerilgan yer maydoni 43,9 gektarni tashkil etgan bo'lsa, maqbullashtirishdan keyin fermer xo'jaliklari soni 101070 tani yoki 17556 taga (21 foizga) ko'payganini va bir fermer xo'jaligida o'rtacha yer maydoni 36,1 gektarni tashkil etganligini alohida ta'kidlash joiz (9.6-jadval). Bu esa o'z navbatida 250 mingdan ziyod ish o'rni tashkil etilishiga imkoniyat yaratdi.

Ushbu qarorda shu davrgacha bo'lgan farmon va qarorlardan farqli o'laroq qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha Respublika komissiyasi qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va tumanlar hokimliklari tomonidan hududiy fermerlar kengashlari, fermer xo'jaliklari rahbarlari ishtirokida hamda jamoatchilikni keng jalb etgan holda quyidagi vazifalar belgilandi:

¹³O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //Xalq so'zi, 29.12.2018 yil, №271-272 (7229-7230)..

- fermer xo'jaliklarini yuritish uchun byerilgan yer uchastkalari maydonlarini xatlovdan o'tkazish, ulardan samarali va oqilona foydalanilishini tanqidiy tahlil qilish;

- fermer xo'jaliklarining moliyaviy va iqtisodiy holatini, fermer xo'jaliklari faoliyatini samarali amalga oshirish, yer uchastkasining ijara shartnomasi shartlarini, fermer xo'jaliklari va tayyorlov tashkilotlari o'rtasida, eng avvalo, davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish bo'yicha tuzilgan kontraktatsiya shartnomalarini bajarish uchun moddiy-texnika bazasining, mehnat resurslari va aylanma mablag'larning mavjudligini o'rganish;

- fermer xo'jaliklarini yuritish uchun byerilgan yer uchastkalari maydonlarini hududlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini, aholi zichligini, fermer xo'jaliklarining iqtisodiy va moliyaviy ko'rsatkichlarini nazarda tutib, ular ishlarining samaradorligini, tegishli kasbiy jihatdan tayyorlangan kadrlar salohiyati mavjudligini hisobga olgan holda yanada maqbullashtirish ishlarini amalga oshirish va boshqalar.

Shuningdek, qarorda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirliklari, O'zbekiston Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashiga fermer xo'jaliklarining qonuniy manfaatlari samarali huquqiy himoya qilinishini, fermer xo'jaliklarini tugatish va tashkil etishning belgilangan tartibiga qat'iy rioya etilishini ta'minlash ko'rsatib o'tildi.

9.6-jadval

Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda maqbullashtirish natijasida fermer xo'jaliklarining yer maydoni o'zgarishi

Hududlar nomi	Maqbullashtirishga qadar 1-oktyabr 2015-yil		Maqbullashtirish natijalari 1-dekabr 2015-yil		Farqi, (+,-)			
	Jami f/x soni	o'rtacha bir f/x maydoni, ga	Jami f/xsoni	o'rtacha bir f/x maydoni, ga	Jami f/x soni		o'rtacha bir f/x maydoni, ga	
					Dona (+;-)	%	gektar (+;-)	%
Qoraqalpog'iston Respublikasi	3 691	80,6	4 802	58,7	1 111	30,1	-21,9	-27,2
Viloyatlar:								
Andijon	7 251	29,8	8 538	25,6	1 287	17,7	-4,2	-14,2
Buxoro	4 632	44,4	5 273	39,0	641	13,8	-5,4	-12,1

Jizzax	7 784	55,7	10 073	43,2	2 289	29,4	-12,6	-22,6
Qashqadaryo	10 756	51,2	12 373	44,8	1 617	15,0	-6,4	-12,4
Navoiy	1 814	48,3	2 519	35,6	705	38,9	-12,7	-26,2
Namangan	5 523	35,7	7 397	26,9	1 874	33,9	-8,9	-24,8
Samarqand	10 952	36,9	12 641	32,1	1 689	15,4	-4,8	-13,1
Surxondaryo	5 447	45,5	6 108	41,2	661	12,1	-4,4	-9,6
Sirdaryo	5 097	48,6	5 459	46,1	362	7,1	-2,5	-5,2
Toshkent	6 272	53,3	9 418	29,6	3 146	50,2	-23,7	-44,4
Farg'ona	8 805	31,3	10 420	26,1	1 615	18,3	-5,2	-16,6
Xorazm	5 490	36,9	6 049	33,8	559	10,2	-3,1	-8,4
Jami:	83 514	43,9	101 070	36,1	17 556	21,0	-7,8	-17,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Fermer xo'jaligini yuritish uchun yer maydonlari ajratish va taqsimlashning yangi mexanizmi joriy etildi. Unga muvofiq, qarorni tuman hokimi emas, balki Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashi va Yer uchastkalari taqdim etish masalalarini ko'rib chiqish komissiyasi xulosasi bo'yicha xalq deputatlari tuman kengashlari qabul qilmoqda. O'zbekiston Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashi, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirliklari, Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, boshqa manfaatdor vazirliklar va idoralar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va tumanlar hokimliklari bilan birgalikda fermer xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladigan fermer xo'jaliklarining yagona bazasini tashkil etish topshirildi.

Fermerlik harakatining 2008- yildan boshlab to hozirgacha bo'lgan davrida fermer xo'jaliklari yer maydonlarini maqbullashtirishi va ular faoliyatida asta-sekinlik bilan ko'p tarmoqli rivojlantirilishi orqali barqarorlikni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirilganligi bilan izohlash mumkin.

Lekin, bu jarayonni qisqa muddatda ma'muriy yo'l bilan amalga oshirilishi fermerlar orasida bir qator noroziliklar kelib chiqishga sabab bo'lmoqda. Bizningcha, istiqbolda ushbu jarayonni evolyusion (tadrijiy) yo'l bilan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda maqbullashtirishning asosiy mezonlari sifatida:

- hududlarning tuproq-iqlim sharoiti;
- hududdagi aholining mentaliteti, urf-odati;

- hududdagi mavjud infratuzilma subyektlari;
- mahsulot etishtirishdagi ixtisoslashtirish;
- ishchi kuchi va mehnat resurslari;
- fermer xo'jaliklari daromadi va moliyaviy holati;
- qishloq xo'jalik ekinlarini almashlab ekish imkonining mavjudligi;
- ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga yo'naltirilgan texnologiyalarni qo'llash imkoniyatining mavjudligi kabi omil va me'zonlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim.

Ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish, uning bozor talablari asosida faoliyat ko'rsatilishini ta'minlash, qishloq hududlarida ijtimoiy barqarorlikka ega bo'lish, ishsizlik, daromadi past bo'lgan fuqarolarni ijtimoiy himoya qilishning muhim bir dastagini shakllanishida asos yaratib beradi.

Ushbu yo'nalishga, ayniqsa, keyingi yillarda jiddiy e'tibor byerilayotgan bo'lsada, bu sohani rivojlantirishga to'siq bo'layotgan bir qator muammolar mavjud. Ushbu muammolarni quyidagi yo'nalishlarga bo'lish mumkin:

- tashkiliy sohadagi muammolar;
- moliyaviy sohada muammolar.

Tashkiliy sohadagi muammolarga fermer xo'jaliklariga mahalliy hokimliklar tomonidan qayta ishlash korxonalarini qurish uchun yer ajratish, qurilgan inshootlarni muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga ulash, ishlab chiqarish sexlari tashkil etish uchun bo'sh turgan binolarni ijaraga byerish yoki "nol" qiymatda ularning balansiga o'tkazib byerishda byurokratik va boshqa to'siqlarning mavjudligi kabi masalalar kirsada, moliyaviy sohadagi muammolarga tijorat banklari tomonidan qulay shart-sharotlarda kredit ajratilmasligi (kreditlar foizlarining yuqoriligi, muddatining qisqaligi, kredit olishga ko'p vaqt sarflanishi), xorijdan uskuna sotib olish uchun mablag'larni o'z vaqtida konvyertatsiya qilinmasligi, soliq sohasidagi imtiyozlarning qulay emasligi kabi muammolar kiradi.

Bugungi kunda ko'pgina fermer xo'jaliklari tomonidan qayta ishlash korxonasini qurishga qo'shimcha yer ajratish bo'yicha murojaatlari mahalliy hokimliklar tomonidan 5-6 oyda ham hal qilinmayotgan bo'lsa, bir qator fermer

xo'jaliklari tomonidan xorijdan qayta ishlash va boshqa uskunalar sotib olish uchun kreditlar olinib, ushbu kredit mablag'lari o'z vaqtida konvyertatsiya qilimasligi natijasida ular foydalanmagan kreditlari uchun foiz to'lovlarini amalga oshirmoqdalar.

Tashkiliy sohadagi muammolarni bartaraf qilish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini tashkil qilishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashda mahalliy hokimliklarning mas'uliyati va javobgarligini kuchaytirish bo'yicha "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunga bir qator qo'shimchalar va o'zgartirishlar kiritish taklif qilindi va bugungi kunda bu qo'shimcha va o'zgartirishlar qonunga kiritildi.

Shu bilan birgalikda fermer xo'jaliklarida mahsulotlarni qayta ishlash va boshqa shu kabi qo'shimcha tarmoqlarni yo'lga qo'yish maqsadida har yili hukumat dasturlari qabul qilinib, mahsulotni qayta ishlashni yo'lga qo'yishni rejalashtirgan fermer xo'jaliklariga o'z vaqtida kredit ajratish, mablag'larni o'z vaqtida konvyertatsiya qilib byerish kabi masalalarda tegishli tashkilot va muassasalarning mas'uliyati oshirilmoqda.

Respublikamizda 2014- yilda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish va ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini tashkil etish bo'yicha Dasturlar qabul qilinib, ularning ijrosini ta'minlash maqsadida shu yili jami faoliyat yuritayotgan 66085 ta fermer xo'jaliklaridan 16617 tasi yoki 25 foizi ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari sifatida faoliyat yurita boshladi.

Dasturlar ijrosini amalga oshirishda fermer xo'jaliklari o'z mablag'lari hisobidan 340,7 mlrd.so'm, chet el investitsiyasi hisobidan 731,5 mln.so'm, tijorat banklari kreditlari hisobidan 219,7 mlrd.so'm mablag' sarf etildi. Natijada ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarining tashkil etilishi hisobidan 65974 nafar yangi ish joylari yaratildi.

Mamlakatimizda 2013- yil va 2014- yil 1 oktyabr davri mobaynida O'zbekiston fermerlari Kengashining tashabbusi bilan 37262 ta ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari barpo qilinib, jami sarflangan mablag' 1150,4 mlrd.so'mni, jami yaratilgan ish o'rinlari soni esa 167875 tani tashkil etdi. Yaratilayotgan yangi ish o'rinlariga qishloq yoshlarini jalb etilishiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Tasdiqlangan Dasturga muvofiq, 2015- yilda 21 ming 231 ta fermer xo'jaliklarida 22 ming 787 ta loyihalarni amalga oshirilishi hisobiga ko'p tarmoqli faoliyatni rivojlantirilishi belgilanib, ushbu maqsadlar uchun jami 934 mlrd.so'mdan ziyod, shundan o'z mablag'lari hisobidan 609,9 mlrd.so'm, tijorat banklari kreditlari hisobidan 323,8 mlrd. so'm jalb etildi va mazkur loyihalar hisobidan 94 mingda ortiq yangi ishchi o'rinlari yaratildi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda kelgusida fermer xo'jaliklarida mahsulotlarni qayta ishlashni yo'lga qo'yish va bu orqali yangi ish o'rinlarini yaratishni yanada jadallashtirish maqadida birinchi navbatda fermerlarni mavjud shart-sharoitlardan xabardorligini oshirish, ularga zaruriy axborot va ma'lumotlarni byerish tizimini yo'lga qo'yish va doimiy ravishda takomillashtirib borish lozim bo'lsa, ikkinchidan mavjud meyyoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish yo'nalishida ish olib borish lozim.

Fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, xizmat ko'rsatish va boshqa shu kabi qo'shimcha tarmoqlarni yo'lga qo'yish orqali qo'shimcha ish o'rinlari yaratishda ularning ixtiyoriylik asosidagi o'zaro kooperatsiyasini yo'lga qo'yish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Fermer xo'jaliklarining o'zaro kooperatsiyasini tashkil qilish bo'yicha deyarli barcha huquqiy asoslar yaratilgan bo'lsada, bu jarayonni tartibga soluvchi alohida meyyoriy xujjat mavjud emas. SHu sababli qishloq xo'jaligida kooperatsiya to'g'risida maxsus qonun qabul qilish orqali fermer xo'jaliklarining o'zaro kooperatsiya asosida ishlashining qonuniy asoslarini yaratish, ularga bir qator imtiyoz va rag'batlantirishlar joriy etish maqsadga muvofiq.

Xulosa tariqasida hozirgi kunda dolzarb vazifalardan bo'lib, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan omillarni bartaraf etish, fermerlik xarakatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish, jamiyatda etakchi kuchga aylanishini ta'minlashga qaratilgan shart-sharoitlarni yaratish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash yo'li bilan fermerlar daromadini yanada oshirishga qaratilgan masalalarning maqbul yechimlarini topish muhim bo'lib hisoblanadi. Ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish,

iqtisodiyotni yerkinlashtirish va modernizatsiyalashtirish davrida obyektiv zaruriyat taqozosi, qishloq hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tubdan o'zgartirish va yangilashda hamda qishloq ahlining turmush sifatini yanada yaxshilashda muhim omil va yo'nalish sifatida baholanadi.

9.6. Fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi va tarkibi ko'rsatkichlari

Har qanday xo'jalik subyekti faoliyatining pirovard natijasi samaradorlik bilan o'lchanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi-iqtisodiy kategoriya bo'lib, xo'jalik faoliyat yuritayotgan tabiiy, ilmiy-texnik, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar majmuini o'zida aks ettiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi eng umumiy ko'rinishda ishlab chiqarish jarayonining natijaviyligini, o'z navbatida ishlab chiqarish resurslarining takomillashganlik darajasi va ulardan foydalanish samaradorligini aks ettiruvchi yerishilgan natija hamda sarflangan jonli va buyumlashgan mehnat o'rtasidagi o'zaro nisbatni bildiradi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning obyektiv zarurligi doimiy ta'sir qiluvchi omillar va mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishining hozirgi holatining qator o'ziga xosliklari bilan izohlanadi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bir tomondan oziq-ovqat va xom-ashyoga, mahsulot sifatiga bo'lgan talabning ortishi, ba'zi bir turdagi resurslarni ko'paytirish yoki kengaytirish imkoniyatining yo'qligi tufayli zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Korxonalar, xo'jaliklar faoliyati samaradorligini baholashda iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlik tushunchalari qo'llaniladi. Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish jarayonida foydalanilayotgan moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar birligi hisobiga yanada ko'proq samara olishda o'z ifodasini topadi. Ijtimoiy samaradorlik fermer va uning oila a'zolarining moddiy va moliyaviy boyliklarga bo'lgan talabini qondirish, shuningdek shaxsning ma'naviy-ruhiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Fermer xo'jaliklarida ham ishlab chiqarish samaradorligi uning me'zon va o'lchamlari orqali ifoda qilinadi. Me'zon-bu samaradorlikni aniqlovchi, unga baho byeruvchi asosiy sifat yoki xususiyat hisoblanadi.

Agrar sohadagi iqtisodiy samardorlikka oid hisob-kitoblar qishloq xo'jaligida boshqa barcha omillar bilan bir qatorda doimo o'simliklar va hayvonlar biologiyasi, tabiiy-iqlim sharoitlari va boshqa o'ziga xos shart-sharoitlardan iborat omillar mavjudligi sababli yanada murakkablashadi. Bunda barcha ana shu omillar va shart-sharoitlar bir-biriga uzviy bog'liq bo'lib, o'zaro bir-birini taqozo qiladi. Boshqa turdagi xo'jalik yuritish shakllarida bo'lgan kabi fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini aniqlashda ana shu omillar ta'sir ko'rsatadi va samaradorlikni aniqlash bir qancha ko'rsatkichlar tizimiga asoslanadi. Ularning amaliy ahamiyati shundan iboratki, ular samaradorlik mezoni mazmunini miqdoriy jihatdan va har bir omilni hisobga olgan holda aniqlash imkonini beradi.

Fermer xo'jaliklarida ham olingan natijaning (yalpi, tovar mahsulot, yalpi daromad, sof daromad, foyda) xarajatlarga nisbati iqtisodiy samaradorlikning bosh mezoni hisoblanadi.

Xo'jalikning yalpi mahsulot (YAM) bir yil davomida ishlab chiqarilgan joriy yoki taqqoslama baholarda hisoblanadigan jami qishloq xo'jaligi mahsuloti hisoblanadi. Ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot foydalanishga qarab xo'jalik ichida foydalaniladigan

mahsulot hamda chetga sotiladigan mahsulot, ya'ni tovar mahsulotga (TM) bo'linadi.

Yalpi daromad (YAD) – mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan ish xaqidan tashqari barcha xarajatlarni chiqarib tashlangandan keyingi yalpi mahsulot qiymatining bir qismi hisoblanadi. Sof daromad (SD) va foyda(F) fermer xo'jaligida yaratilgan va uning tashqarisiga realizatsiya qilingan daromadni ifodalaydi. Yaratilgan sof daromad qo'shimcha mahsulotning to'liq qiymatini ifodalaydi, foyda esa faqat mahsulotni realizatsiya qilgandan keyin olinadi. Foyda mahsulot sotishdan olingan pul tushumidan uning to'liq tannarxini chiqarib tashlash orqali aniqlanadi.

Shunday qilib, fermer xo'jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda qabul qilinganidek, natijaning

(YaM, TM, YaD, SD, F) xarajatlarga (resurslarga) nisbati yoki aksincha xarajatlar (resurslar)ning olingan natija hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$C_{uy} = \frac{YAM(\text{ëkuTM}, YD, CD, \Phi)}{X_{uy} * K * A\phi} \quad (9.6.1)$$

Bu yerda: X_{ich} – joriy ishlab chiqarish xarajatlari;

K – samaradorlik koeffitsienti;

A_f – asosiy fondlar.

Ko'rib chiqilayotgan holatda iqtisodiy natija sarflangan jonli va buyumlashgan mehnat sarflari bilan solishtiriladi. Qisqa davr ichidagi (masalan, 1 yil) iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun maxrajda faqat ishlab chiqarish xarajatlarini ko'rsatish mumkin.

Ma'lum, bir qisqa davrda fermer xo'jaligining xaqiqiy daromadligini aniqlash uchun yalpi va tovar mahsulotni xaqiqiy sotilgan bahoda, mahsulotning sotilmagan qismini esa ishlab chiqarish tannarhi bo'yicha baholash lozim bo'ladi. Uzoq vaqt mobaynida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini kuzatib, tahlil qilib borish yoki fermer xo'jaligi faoliyati samaradorligini boshqa qishloq xo'jalik korxonalarini bilan solishtirish uchun ishlab chiqarilgan mahsulotni taqqoslama baholarda aniqlash zarur bo'ladi.

Fermer xo'jaligida yalpi daromadni shakllantirish «kirim» va «chiqim»ni o'zaro solishtirish orqali amalga oshiriladi. Quyidagilar fermer xo'jaligida yalpi daromad manbalari hisoblanadi: mahsulot sotish, xizmat ko'rsatish, noqishloq xo'jalik faoliyatidan olinadigan, sotishdan tashqari amaliyotlardan, qimmatli qog'oz, bankdagi depozit mablag'laridan, beg'araz yoki xayriya mablag'lar va boshqa manbalardan olingan daromadlar. Tabiiy ofat natijasida ro'y byergan yo'qotishlar uchun olingan sug'urta to'lovlarini ham daromadlar qatoriga kiritish mumkin.

Fermer xo'jaligi boshlig'i mahsulot sotishdan olingan tushum va boshqa daromad manbalari hisobidan o'zining barcha xarajatlarini qoplashi, bundan tashqari oila a'zolari ehtiyojlarini qondirish, ishlab chiqarishni rivojlantirish jamg'armasini yaratish, ish xaqi to'lash va boshqa maqsadlar uchun ishlatiladigan qoldiq-fermer

daromadiga ham ega bo'lishi lozim. Agar fermer tadbirkorlik foydasi bilan qiziqsa, u o'z daromadidan Fermer va jamoa xo'jaliklaridagi o'xshash ishlarga to'lanadigan ish xaqi darajasidan kelib chiqqan holda aniqlash mumkin bo'lgan ish xaqi fondini chiqarib tashlashi lozim. Shundan keyingi qolgan miqdor fermerning tadbirkorligi natijasida olgan xaqiy daromadi hisoblanadi.

Alohida turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yoki alohida sohalar va butun xo'jalik bo'yicha ishlab chiqarishning solishtirma iqtisodiy samaradorligi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uchun olingan foydani qilingan xarajatlarga taqqoslash lozim bo'ladi. Buning uchun rentabellik darajasi ko'rsatkichidan foydalaniladi. Foydaning ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish samaradorligi hisoblanadi. Fermer xo'jaliklar ishlab chiqarish jarayonida nafaqat joriy xarajatlarni amalga oshiradilar balki asosiy ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun ham ma'lum bir miqdorda xarajat qiladilar. Shuning uchun ham nafaqat asosiy ishlab chiqarish vositalari xarajatlari amortizatsiya ko'rinishida kiradigan ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligini, balki asosiy va aylanma fondlar rentabelligini ham hisobga olish zarur bo'ladi. ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni tavsiflash uchun foydani asosiy va aylanma mablag'lar o'rtacha yillik balans qiymatiga nisbatini ifodalovchi foyda me'ri (Fm) ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Iqtisodiy samardorlik ko'rsatkichlari ko'rib chiqilayotganda yerdan, ishlab chiqarish fondlari va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga e'tibor byerish lozim. Masalan, yerdan foydalanish samradorligi (Se) qishloq xo'jaligi yerlari birligi (1 gektar yoki 1 ball gektar) hisobiga yalpi, tovar mahsulot, yalpi daromad (YAM, TM, YAD) ishlab chiqarishni ifodalaydi:

$$S_e = \frac{YAM \text{ (yoki TM, YAD)}}{S_m * K_{af} * K_{mr}} \quad (9.6.2)$$

Bu yerda: S_m - qishloq xo'jaligi yer maydonlari, ga, ball gektar;
 K_{af} -asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti;

K_{mr} -mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti.

Fermer xo'jaligi alohida iqtisodiy sharoit, ya'ni barcha asosiy vositalarga xususiy mulkchilik, maksimal darajada foyda olishga intilish sharoitida faoliyat ko'rsatadi. Tavsia qilinayotgan koeffitsientlar xo'jalikning ko'rsatkichlarini mavjud meyyorlar bilan solishtirish orqali aniqlanadi va ular fermer xo'jaligi ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy sharoitlarini aks ettiradi. Yirik qishloq xo'jalik korxonalar sharoitida olingan natija (yalpi, tovar mahsulot, yalpi daromad) faqat yer maydoni bilan solishtirilsa, fermer xo'jaligida tavsia etilayotgan koeffitsientlardan foydalanish uning boshqa xo'jaliklarga nisbatan nechog'lik samarali ishlayotganligini yanada aniqroq ko'rsatish uchun qo'llaniladi.

Mehnat resurslaridan samarali foydalanish ko'rsatkichi (S_{mr}) ishlab chiqarish natijalarini o'rtacha yillik ishchilar soniga yoki aniq bir mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan umumiy mehnat sarfiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$S_m = \frac{YAm \text{ (yoki } Tm, YAD)}{Is \text{ (yoki } SHis, Ms)} \quad (9.6.3)$$

Bu yerda:

Is-o'rtacha yillik ishchilar soni (Shis-shartli ishchilar soni, Ms-mehnat sarfi)

Ta'kidlash lozimki, fermer xo'jaliklarida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini aniqlash bir muncha o'ziga xoslikka ega. Chunki hozirgi sharoitda fermer xo'jaligida jami mehnat sarfini hisobga olishning imkoni yo'q. Chunki fermer va uning oila a'zolari yuqori daromad olish maqsadida juda ko'p mehnat sarflaydilar va bu har doim ham hisob-kitob qilinmaydi. SHularni hisobga olgan holda, bugungi kunda fermer xo'jaligi faoliyati samaradorligini Fermer xo'jaliklari kabi barcha jihatlar bo'yicha aniqlashning imkoni yo'q. SHuning uchun ham fermer xo'jaligi

faoliyati samaradorligini boshqa turdagi xo'jaliklar bilan solishtirilayotganda yerdan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichini bosh mezon qilib olish maqsadga muvofiq.

Fermer xo'jaligi faoliyatining ijtimoiy samardorligini baholash ham muhim ahamiyatga ega. Chunki har qanday iqtisodiy samardorlikning pirovard natijasi ijtimoiy samardorlikka olib kelishi lozim. Fermer xo'jaligi faoliyatining ijtimoiy samardorligi bir oila, oilaning bir a'zosi, bitta ishlovchiga hisobiga olingan yalpi daromad, mehnat sig'imining kamayishi, turar joy, maishiy xizmat, maktabgacha tarbiya muassasalari bilan ta'minlanish, atrof muhitni muhofaza qilishga xarajatlar qilish ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi.

9.7. Fermer xo'jaliklarining daromadlari bo'yicha tabaqalanishi va uni statistik o'rganish usullari

Agrar sohada amalga oshirilayotgan mulkiy-tarkibiy islohotlarda eng avvalo mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish, turli mulk shakllariga, eng avvalo xususiy mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritish shakllarini joriy etishga asosiy e'tibor qaratildi.

Iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichlarida qishloq xo'jaligida salmoqli o'rinni egallagan davlat mulkidan jamoa (Fermer) mulkiga o'tish amalga oshirilgan bo'lsa, keyingi yillarda qishloq xo'jaligida mulkchilik munosabatlari tubdan isloh qilinib, xususiy sektorning ahamiyati keskin oshishi munosabati bilan xususiy, jamoa, hissadorlik yoki xorij sarmoyasi bilan shakllanadigan mulklar yuzaga keldi. Jamoa mulki bo'lgan bog' va tokzorlar, chorva fyermalari va mollari, texnikalar hamda boshqa mol-mulklar xususiyashtirildi. Bugungi kunda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida nodavlat sektorning ulushi 99 foizni tashkil etmoqda.

Agrar sohada amalga oshirilayotgan **narx islohoti** qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narx belgilashda yerkin bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich joriy etishga yo'naltirilgan.

Davlat tomonidan sotib olinayotgan g'alla narxlarini esa mintaqaviy bozorlardagi narxlardan kelib chiqqan holda belgilash tizimi joriy etilgan. Boshqa

qishloq xo'jaligi mahsulotlarini narxlarini bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda shartnoma asosida belgilanadi.

9.8. Fermer xo'jaliklari rivojlanish dinamikasini statistik tahlil qilish

Fermer xo'jaliklarida chorvachilik mahsulotining hajmi ham ikkita omilga, ya'ni mahsuldor hayvonlar va parrandalarning bosh soni o'zgarishiga hamda ularning mahsuldorligi darajasining o'zgarishiga bog'liqdir. SHunga ko'ra statistika hayvonlarning turlari bo'yicha bosh sonini jins va yoshi bo'yicha bo'linishi, ularning harakati va boshqa masalalarni o'rganadi.

Fermer xo'jaliklarida chorvachilik mahsulotlarining natural holiday hajm ko'rsatkichlari – bu yalpi sog'ilgan sut, yalpi qirqilgan jun, jami olingan tuxum, etishtirilgan mol va parrandalar (tirik vazndagi go'sht) mahsuloti kabilardir.

Yalpi sut mahsuloti u yoki bu davr ichida sut olish uchun ajratilgan sigir, qo'y va echkilardan haqiqatda sog'ilgan sutlarning miqdoridir. Sigirlardan sog'ib olingan sut miqdori aniqlanganda haqiqatda sog'ib olingan sutga buzoqlar emgan sut qo'shilmasligi kerak. Agar buzoqlarga sog'ib olingan sutdan ichirilsa, u haqiqatda sog'ilgan sutdan chiqmasligi kerak.

Yalpi jun mahsuloti xo'jalikdagi qo'y, echki va tuyalardan hisobot davri ichida haqiqatda qirqib olingan, yuvilmagan jun hisobida aniqlanadi.

Mol va parrandalardan mahsuloti etishtirish statistikasi xo'jaliklardagi boshlang'ich hisob ma'lumotlari va xo'jaliklarning chorak yoki yillik hisobotlari ma'lumotlari asosida aniqlanadi.

Chorvachilikda har bir sigirdan o'rtacha sog'ib olingan sut, har bir bosh qo'ydan o'rtacha qirqilgan jun, har bir bosh tovuqdan o'rtacha olingan tuxum, boquvdagi mollarning sutkalik o'rtacha semirishi va shu kabilar mahsuldorlik ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Har bir sigirdan u yoki bu davrda o'rtacha sog'ilgan sut tegishli davrlarda sigirlardan sog'ib olingan yalpi sutni shu davrdagi sigirlarning o'rtacha bosh soniga bo'lish bilan aniqlanadi.

Sigirlarning o'rtacha bosh soni aniqlanganda sut sog'ishdan chetga chiqarilgan, ya'ni guruh usulida buzoqlarni emizish uchun ajratilgan sigirlar, boquvga semirtirish uchun qo'yilgan sigirlar bosh soni o'rtacha hisoblanayotgan sigirlar bosh soni qatoriga qo'shilmasligi lozim. Sigirlarning o'rtacha bosh sonini turli usulda hisoblash mumkin.

Har bir qo'ydan qirqib olingan jun yil davomida qirqib olingan jami qo'ylar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Har bir tovuqdan olinadigan tuxumning o'rtacha soni hisobot davri ichida tovuqlardan olingan jami tuxumni shu davrdagi tovuqlarning o'rtacha bosh soniga bo'lish yo'li bilan topiladi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari bo'yicha alohida hisoblangan yalpi mahsulotlar yig'indisidan iboratdir.

Dehqonchilik yalpi mahsulotiga kalendar yilda qishloq xo'jaligi ekinlaridan, meva va boshqa ko'p yillik mevali daraxtlardan olingan yalpi hosilning qiymati, shu yilda ko'p yillik yosh daraxtlarni ekish, o'stirish xarajatlari qiymati va tugallanmagan ishlab chiqarishning yil oxiridagi qoldiq qiymati bilan yil boshidagi qoldiq qiymati o'rtasidagi farq (Q, -) kiradi.

Fermer xo'jaliklarida dehqonchilik ekinlari yalpi hosil ekinlarning guruhi bo'yicha: g'alla ekinlari, texnikaviy ekinlar, kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari, ozuqabop ekinlar va meva-rezavor ekinlar kabilar qiymatida aniqlanadi. Dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish bu kelasi yil hosili uchun bajarilgan bir qator ishlar xarajatlari qiymatidan tashkil topadi.

Chorvachilik yalpi mahsulotiga mahsulot hayvonlar va parrandalardan xo'jalikda foydalanish jarayonida yil davomida olingan sut, jun, tuxum, asal va boshqa mahsulotlarning qiymati va mol hamda parrandalarni yil davomida etishtirish mahsuloti qiymatlari kiradi.

Chorvachilik yalpi mahsuloti; uning ayrim tarmoqlari; qaramolchilik, parrandachilik, asalarichilik, ipakchilik kabilar aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti foydalanilishiga ko'ra uch qismga bo'linadi:

1) xo'jalik ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanishga;

2) ijtimoiy va shaxsiy iste'mol uchun foydalanishga;

3) xo'jalikdan tashqariga chiqariladigan va iqtisodiyot aylanmasiga tushadigan mahsulotlarga.

Oxirgi qismi aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan, sanoatni xom-ashyo bilan ta'minlashda, shuningdek, davlat manba fondini tashkil etishda asosiy manba hisoblanadi. Yalpi mahsulotning shu qismi qishloq xo'jaligining tovar mahsulotini tashkil etadi.

Davlat xo'jaliklari bo'yicha tovar mahsuloti hajmiga davlatga, ishchi va xizmatchilarga sotilgan mahsulotlar va shuningdek, natural qarzlarni qaytarish kiradi.

Qishloq xo'jaligining sof mahsuloti yil davomida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida yangidan yaratilgan qiymatdir.

Fermer xo'jaligi faoliyatini umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlari dinamikasini statistik tahlil qilish uchun indeks usuli keng qullaniladi. Buning uchun mahsulotlar hajmi dinamikasi, mahsulotlar fizik hajmi, mahsulotlar bahosi umumiy indekslaridan foydalanib, umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlarining dinamikasining o'zgarishi statistik tahlil qilinadi va xulosalar chiqariladi.

Mahsulotlar hajmi (qiymati) dinamikasi indeksi hisobot davrida joriy baholar bo'yicha etishtirilgan mahsulotlar hajmining bazis davrida joriy baholar bo'yicha yetishtirilgan mahsulotlar hajmiga nisbatan oshganligini yoki kamayganligini ifodalaydi. Bu indeksni aniqlash uchun hisobot davridagi mahsulotlarni haqiqiy qiymatini bazis davridagi mahsulotlarni haqiqiy qiymatiga bo'lish kerak:

$$I_{qp} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Bunda, $\sum q_1 p_1$ - hisobot davridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining hisobot davridagi baholari bo'yicha qiymati;

$\sum q_0 p_0$ - bazis davridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining bazis davridagi baholari bo'yicha qiymati.

Mahsulotlar qiymati dinamikasining o'zgarishi ikki omil hisobiga sodir bo'lgan. (Bu indeks formulasidan ham ko'rinib turibdi):

- 1) Ishlab chiqarilgan mahsulotlar fizik miqdorlarining o'zgarishi hisobiga;
- 2) O'rtacha joriy baholarning o'zgarishi hisobiga.

Ushbu ikki omil ta'sirlarini aniqlash uchun quyidagi ikki umumiy indeksdan foydalanish kerak:

$$1) \text{ Mahsulot fizik miqdori umumiy indeksi: } I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Bunda, $\sum q_1 p_0$ - hisobot davrida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining bazis davridagi baholari bo'yicha qiymati (mahsulotlar shartli hajmi (qiymati)).

$$2) \text{ Mahsulotlar bahosi umumiy indeksi: } I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Shu ikki umumiy indeks ko'paytmalarining yig'indisi mahsulot hajmi umumiy indeksiga tengsh kelishi shart:

$$\frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \times \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Demak, ushbu indekslar orasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Statistika har yili ishlab chiqarilgan mahsulotlarning haqiqiy qiymatini aniqlaydi va uning dinamikasini bayon qilingan umumiy indekslar yordamida tahlil qiladi. Shu bilan bir qatorda statistika ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlar va xizmatlarning real hajmlari dinamikasini ham o'rganadi. Buning uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari fizik hajmini umumiy indeksdan foydalaniladi.

Ushbu indeksni hisoblashdan oldin mahsulotlarning qayta hisoblangan hajmini aniqlash zarur. Buning uchun hisobot davridagi mahsulotlarning miqdorlarini bazis davridagi ularning baholariga ko'paytirib, qayta hisoblangan qiymati (hajmi) aniqlanadi. So'ngra qayta hisoblangan mahsulotlar hajmi (qiymati) ko'rsatkichini bazis davridagi mahsulotlarning haqiqiy hajmiga bo'lish orqali qishloq xo'jalik mahsulotlari fizik hajmi umumiy indeksi aniqlanadi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Ushbu indeks qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining real dinamikasini ifodalaydi.

Statistika qishloq xo'jalik mahsulotlarining real hajmining o'zgarishi bilan bir qatorda baho o'zgarishini ham o'rganadi. Buning uchun baho umumiy indeksdan foydalanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari bahosining umumiy indeksi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$I_o = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Ushbu indeks qishloq xo'jalik mahsulotlarining o'rtacha bahosi hisobot davrida bazis davriga nisbatan necha martaga yoki necha foizga oshganligini bildiradi. Sur'ati bilan maxraji orasidagi farq baholarning oshishi (kamayishi) natijasida ishlab chiqarish hajmi qancha so'mga oshganligi (kamayganligini) ko'rsatadi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi hajmini hisoblashda ko'pincha taqqoslama (o'zgarmas) baholardan foydalaniladi.

Taqqoslama baholarda qayta hisoblangan qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini hisoblash uchun hisobot davridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining haqiqiy qiymatlarini ($\sum q_1 p_1$) baho indeksiga bo'lish kerak:

$$\sum q_1 p_1 : \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = \sum q_1 p_0$$

Bunda, $\sum q_1 p_0$ - taqqoslama baho bo'yicha hisoblangan hisobot yilidagi mahsulot va xizmatlar qiymati (hajmi).

Ushbu ko'rsatkichni bazis davridagi yalpi ishlab chiqarish hajmiga solishtirib, iqtisodiyot bo'yicha rivojlanish darajasi aniqlanadi.

Qisqacha xulosalar

Keyingi yillarda mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga alohida e'tibor berila boshlandi. Mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini shakllantirish va rivojlantirishning obyektiv zarurligi bir qator iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sabab va omillar bilan izohlanadi. Fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarish samaradorligiga bir qator omillar ta'sir etadi. Bu tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va tabiiy-ekologik omillarga bo'linadi. Bu omillarning birgalikdagi ta'siri ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Fermer xo'jaliklarini tashkil etish.
2. Fermer xo'jaliklarini rivojlantirishning obyektiv zaruriyati
3. Fermer xo'jaliklarini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari
4. Fermer xo'jaliklari faoliyati samaradorligini baholashning nazariy asoslari va uni takomillashtirish
5. Fermer xo'jaliklari ixtisoslashishini statistik baholash.
6. Fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi va tarkibi ko'rsatkichlari.
7. Fermer xo'jaliklarini daromadlari bo'yicha tabaqalanishi va uni statistik o'rganish usullari.
8. Fermer xo'jaliklari rivojlanish dinamikasini tahlili..

10-bob. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI VA MOLIYAVIY NATIJALARI STATISTIKASI

10.1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish xarajatlari va uni statistik o'rganishning ahamiyati

Qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarishda biror ish bajarilishida yoki xizmat ko'rsatishda jonli mehnat va oldingi o'tgan davr mehnati sarflanadi. Ular Qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarishda, ish bajarishda, xizmat ko'rsatishdagi sarflar yoki xarajatlar deb yuritiladi. Ishlab chiqarishning ijtimoiy sarfi biror mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun jonli va o'tgan davr mehnatini to'liq xarajatlaridir.

Tarmoq bo'yicha ishlab chiqarishning ijtimoiy sarfi o'z ichiga shu mahsulotni ishlab chiqarishda qishloq xo'jalik korxonasini to'g'ridan to'g'ri sarfini, xo'jaliklararo va tarmoqlararo (sug'orish tizimidan foydalanish, umumiy yo'llardan, elektr tarmoqlaridan foydalanish xarajatlarini va xakazo) sarflarni qamrab oladi.

O'tgan davr (moddilashtirilgan) mehnat turli darajada rivojlanayotgan tarmoqlarga tegishli bo'lganligi sababli uni to'g'ridan-to'g'ri hisobga olish uslubiy jihatidan ancha qiyindir. Uni tarmoqlararo to'la sarflar koeffitsientlarini hisoblash asosida aniqlash mumkin.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarini o'rnatilishi butun iqtisodiyotda, sektorlarda, tarmoqlarda, mintaqalarda turli mulk shakllaridagi qishloq xo'jaligi korxonalarida haqiqiy xarajatlarni miqdorini aniq hisoblashni taqazo etadi. Xo'sh odatda xarajatlarning qanday turlari bor? Bu savolning javobini quyidagicha talqin qilishimiz mumkin. Unga ko'ra Davlat statistika hisobotining tarkibidagi «Korxonalar sarf xarajatlari to'g'risidagi hisobot»da 5-S shakl ishlab chiqarish xarajatlari qo'yidagi sarflarning yig'indisidan tashkil topgan:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi;
2. Davr xarajatlari;
3. Moliyaviy faoliyat xarajatlari;
4. Favqulotdagi zararlar.

Biz bu yerda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajatlari statistikasiga to'xtalidik.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari deb qanday sarflar tushuniladi?

Mahsulotlarni tayyorlash uchun qilingan barcha moddiy va mehnat sarflari yig'indisi ishlab chiqarish xarajatlari deb yuritiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari hajmining o'zgarishini statistik tahlil qilish uchun iqtisodiy indeks usulidan foydalansa maqsadga muvofiqdir. Uning uchun hisobot yilidagi xarajatlar summasini bazis yilidagi xarajatlar summasiga solishtirib, uning umumiy o'zgarishi nisbiy va mutloq ko'rsatkichlar bo'yicha aniqlanadi. Buning uchun ishlab chiqarish xarajatlari indeksi formulasidan foydalanish kerak:

$$I_{qz} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_0 z_0}$$

bu yerda, $q_1 z_1$ - hisobot yilida ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun sarf bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari summasi (hisobot yilidagi mahsulot miqdori (q_1) hisobot yilidagi bir birlik mahsulot tannarxi (z_1) ga ko'paytirilib, aniqlangan xarajat summasi);

$q_0 z_0$ - bazis yilida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajatlari summasi.

Biz bu formula orqali mahsulot tannarxi tushunchasining analitik ko'rinishini ko'rdik. Tannarx tushunchasining qisqacha ta'rifiga keyingi satrlarda aytib o'tib ketamiz. Ushbu formuladan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish xarajatlari hajmining o'zgarishi quyidagi ikki omil hisobiga yuzaga kelgan:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdorining o'zgarishi hisobiga ($q_1 - q_0$);
2. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar bir birligi tannarxining o'zgarishi hisobiga ($z_1 - z_0$).

Ushbu omillarning ishlab chiqarish xarajatlari hajmining o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun quyidagi ikki umumiy indeks formulalaridan foydalanish zarur:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar fizik miqdorining umumiy indeksi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 z_0}{\sum q_0 z_0}$$

bunda, ($q_1 z_0$) - shartli ishlab chiqarish xarajatlari summasi

(hisobot yilidagi mahsulot miqdorini bazis yilidagi bir birlik mahsulot tannarxiga ko'paytirib aniqlangan xarajatlar summasi).

2. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxining umumiy indeksi:

$$I_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0}$$

10.2. Mahsulot tannarxi tushunchasi, uni kalkulyasiya moddolari va xarajat unsurlari bo'yicha guruhlash

Ma'lumki aksariyat foydalanuvchilar mahsulot tannarxi deganda mahsulot ishlab chiqarish va sotishdagi barcha xarajatlarning pul hisobidagi ifodasi deb yuritadilar hamda bu orqali tannarx tushunchasini to'liq tavsiflaydilar. Qishloq xo'jaligida tannarx tushunchasi ham shu fikrlarning asosiy negizidan olingan bo'lib, u qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va sotish jarayonida mehnat, xomashyo materiallari, yoqilg'i, elektr quvvati sarflanishi, traktorlar, qishloq xo'jaligi texnikalari, ishlab chiqarish binolari va boshqa asosiy ishlab chiqarish fondlari eskirishi kabi tushunchalarni qamrab olgan holda ularning pul (qiymat o'lchov birligida) shaklida ifodalangan ana shu sarflar qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi deb ataladi.

Qishloq xo'jaligida mahsulot yetishtirish yoki rejalashtirish hajmini bajarish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarning umumiy miqdori o'tgan yilgi sarflardan (tamomlangan ishlab chiqarish qiymati shaklida va joriy sarflaridan kelgusi yil mahsulotlari uchun bo'ladigan xarajatlarni chiqarib tashlagan holda) iborat bo'ladi.

10.3. Mahsulot tannarxi o'rtacha darajasi va dinamikasining statistik ko'rsatkichlari

Ma'lumki qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulot birligining tannarxidan tashqari ayrim ish turlari tannarxi dehqonchilikda bir gektarga, chorvachilikda bir

mol tuyog'iga ham hisobot qilinadi. Odatda sarflar hajmiga qarab tannarx ishlab chiqarish tannarxi va to'la tannarxga bo'linadi.

Ishlab chiqarish tannarxi – bu, ma'lum xo'jalikning mahsulot ishlab chiqarishdagi barcha xarajatlari va xo'jalik ichida shu mahsulotlarni tashishdagi transport xarajatlarini aks ettirsa, *to'la tannarx* esa ishlab chiqarish xarajatlaridan tashqari boshqaruv, mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan (mahsulotni tayyorlash punktiga tashib borish, bozor to'lovlari, tovar aylanmasini asrash va hakazolar.) xarajatlarni o'z ichiga oladi. To'la tannarx faqat tovar mahsulotga oiddir.

Bundan tashqari rejada belgilangan hajmdagi mahsulot tannarxi hamda haqiqiy tannarx tushunchalari ham keng qo'llaniladi. *Rejada belgilangan hajmdagi mahsulot tannarxida* har bir mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun ketgan jami xarajatlarning rejada belgilangan miqdordagi ko'rinishidir. *Haqiqiy tannarx* esa hisobot davrida tarkib topgan tannarx bo'lib, bu tannarx buxgalteriya daftarlaridagi yozuvlar va hisoblar asosida hisoblab chiqiladi. Statistika organlari esa bu tannarxni yillik hisobotlardagi ma'lumotlar asosida belgilaydi hamda foydalanuvchilarga taqdim etadi.

Mahsulot tannarxining o'rtacha darajasining ma'lum vaqt oralig'idagi o'zgarishiga (odatda ma'lum vaqtda o'zgarish dinamika deb yuritiladi) turli omillarning ta'sirini o'rganishda indeks tahlilidan keng foydalanamiz. Indeks tahlil bo'yicha mahsulotlar fizik miqdori indeksi bilan mahsulotlar tannarxi umumiy indeksining ko'paytmasi har doim ishlab chiqarish xarajatlari umumiy indeksiga teng kelishi shart:

$$\frac{\sum q_1 z_0}{\sum q_0 z_0} \cdot \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_0 z_0}$$

Endi, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan ko'p tarmoqli fermer xo'jaligida yetishtirilgan bug'doy misolida ishlab chiqarish xarajatlari hajmining statistik tahlilini quyidagi jadval ma'lumotlardan foydalanib bajaramiz.

Yetishtirilgan bug'doy va xarajatlari to'g'risidagi ma'lumotlar

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Joriy yili	O'zgarishi (+,-)
1. Ishlab chiqarilgan bug'doyning yalpi hosili, s	9820	12980	+ 3160
2. 1 sentner bug'doyning ishlab chiqarish tannarxi, so'm	7697	8836	+ 1139
3. Jami ishlab chiqarish xarajatlari, ming so'm	75585	114691	+39106

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, birinchi navbatda ishlab chiqarish xarajatlari indeksini aniqlaymiz.

Ishlab chiqarish xarajatlari umumiy indeksi:

$$J_{qz} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_0 z_0} = \frac{12980 \cdot 8836}{9820 \cdot 7697} = \frac{114691}{75585} = 1,517 \text{ ёки } 151,7\%$$

Demak, biz o'rgangan mazkur ko'p tarmoqli fermer xo'jaligida bug'doy ishlab chiqarish xarajatlari joriy yilida o'tgan yilga nisbatan 51,7 % (151,7 – 100) yoki 39106 ming so'mga oshgan. Ushbu oshish mahsulotlar miqdorining 3160 s. ga oshishi va tannarxning 1139 so'mga oshishi natijasida sodir bo'lgan. Shuning uchun ushbu omillar ta'sirini aniqlash uchun quyidagi ikki umumiy indeksdan foydalanamiz:

1. Mahsulotlar miqdorining umumiy indeksi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 z_0}{\sum q_0 z_0} = \frac{129800 \cdot 7697}{9820 \cdot 7697} = \frac{99907}{75585} = 1,322 \text{ ёки } 132,2\%$$

Demak, ishlab chiqarish xarajatlari yetishtirilgan bug'doy miqdorining kamayishi hisobiga joriy yilda o'tgan yilga nisbatan 32,2 (132,2- 100) foizga yoki 24322 (99907 – 75585) ming so'mga oshgan.

2. Mahsulotlar tannarxining umumiy indeksi:

$$I_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{12980 \cdot 8836}{12980 \cdot 7697} = \frac{114691}{99907} = 1,148 \text{ ёки } 114,8\%$$

Demak, ishlab chiqarish xarajatlari hajmi 1 sentner bug‘doy tannarxining oshishi hisobiga joriy yilda o‘tgan yilga nisbatan 14,8 (114,8-100)% ga yoki 14784 (114691-99907) ming so‘mga oshgan. Shunday qilib, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajatlari summasi joriy yilda o‘tgan yiliga nisbatan bir omilning ijobiy, bir omilning salbiy ta‘siri ostida o‘zgarib, umumiy hajmi 39106 ming so‘mga oshgan.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida hamma mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari uch asosiy guruhdan tashkil topadi:

- 1) asosiy ishlab chiqarish vositalarining amortizatsiya ajratmalari;
- 2) xom-ashyo, yoqilg‘i va yordamchi materiallar urug‘lik, yonilg‘i, o‘g‘it, yem-xashak va hakazo xarajatlar;
- 3) qishloq xo‘jaligi korxonalarida xodimlariga to‘lanadigan ish haqi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarining shu tariqa uch guruhga bo‘linishi barcha xarajatlarning iqtisodiy mazmuniga qarab, jonli mehnat xarajatlari bilan buyumlashgan mehnat xarajatlarining salmog‘ini belgilab, sof mahsulot hajmini aniqlashga yordam beradi.

Mahsulot birligiga sarflanadigan xarajatlar kalkulyatsiya moddalarini bo‘yicha guruhlarga bo‘linadi. Bunday guruhlarga bo‘lish kalkulyatsiya hisoblarini qilish, mahsulot tannarxining tuzilishini o‘rganish, haqiqiy xarajatlar bilan rejada ko‘rsatilgan xarajatlar o‘rtasidagi farqni aniqlash va tannarxni pasaytirish yo‘llarini topish uchun zarurdir. Odatda turli xarajatlar mahsulot tannarxiga turlicha qo‘shiladi hamda bunday qo‘shilish tannarx tuzilishi ikkiga bo‘lib o‘rganiladi:

- 1) mahsulotning ma‘lum bir turini yetishtirish bilan bog‘liq va mahsulot tannarxiga batamom kiradigan bevosita xarajatlar, masalan, urug‘lik, yem-xashak, ish haqi va hakazolar;
- 2) mahsulotning bir necha turini yoki barcha mahsulotlarni yetishtirish bilan bog‘liq bo‘lgan kompleks bilvosita xarajatlar.

Bularga mahsulot tannarxiga qiymati qisman kiradigan, aytaylik transportni, ta‘mirlash ishxonalarini saqlash, hayvonlarni boqish xarajatlari va hakazolar ham kiradi. Bu xarajatlar bitta mahsulotga yuklatilmay balki qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirishdagi xarajatlar quyidagi kalkulyatsiya moddalarini bo‘yicha ham ko‘rsatiladi:

- Ish haqi ustamallari;
- Yonilg‘i va moylash materiallari;
- Urug‘liklar;
- Mineral o‘g‘itlar;
- Asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- Asosiy fondlarning ta‘miri;
- Avtotransport vositalari;
- Boshqa asosiy xarajatlar hamda umumiy ishlab chiqarish va xo‘jalik xarajatlari.

Chorvachilikda urug‘liklar va o‘g‘itlar xarajatlari yo‘q, ammo unda yem-xashak, dori-darmon xarajatlari bor.

Barcha tarmoqlardagi mahsulot tannarxi kishi mehnati sarflaridan iborat bo‘lib, bunday mehnatning bir qismi mahsulot ishlab chiqarishga bevosita sarflanadi va bu jonli mehnat deb ataladi. Mehnatning yana bir qismi esa shu mahsulotni ishlab chiqarishida qatnashadigan texnika, sarflanadigan materiallar, yem-xashak, urug‘liklardan iborat bo‘lib, mehnatning bu qismi o‘tgan yoki moddiylashgan mehnat deb ataladi. Tannarxni tashkil etuvchi xarajatlar moddiy xarajatlardan (urug‘lik, o‘g‘it, yem-xashak qiymati, texnika va inventarlarning amortizatsiya qiymati) va mehnat xarajatlaridan (pul bilan ifodalangan jonli mehnat – ish haqi, mehnat ta‘tili pullari va hakazolardan) iborat.

Mahsulot tannarxi fermerlar va fermalar ishining asosiy sifat ko‘rsatkichlaridan biridir. Mahsulot birligiga sarflanadigan xarajat kamaysa, tannarx kamayadi hamda bu orqali xo‘jalikning iqtisodiyoti yuksaladi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxi statistikasining vazifasi mahsulot yetishtirishda mehnat va moddiy mablag‘lar xarajati to‘g‘risidagi hisobot ma‘lumotlarini to‘plash, ularni qayta ishlab chiqish va iqtisodiy tahlil qilishdan

iborat. Mahsulot tannarxi materiallarini tahlil qilishda tannarx va rentabellik darajasi, tannarx yuzasidan belgilangan rejaning bajarilishi, tannarx dinamikasi, xarajatlar tarkibi va hakazo ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish lozim.

Mahsulot tannarxini kamaytirish uchun mehnat unumdorligini oshirish, asosiy fondlardan ratsional foydalanish qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, chorva mollarining mahsuldorligini oshirish, material sarflarini kamaytirish va ishlab chiqarishda tejamkorlikka qattiq rioya qilish zarurdir.

10.4. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish moliyaviy natijalarini statistik o'rganishning ahamiyati va zarurligi

Qishloq xo'jalik mahsulotlari har bir turini tavsiflashda statistika natura va shartli natura ko'rsatkichlaridan foydalanadi, xo'jalik va uning tarmoqlari, tuman, viloyat va respublika bo'yicha iqtisodiyotning umumiy natijalariga baho berishda ulardan foydalanib bo'lmaydi. Shuning uchun qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Qiymat ko'rsatkichlarining ustunligi shundan iboratki, ular har turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining (paxta, bug'doy, go'sht, sut va h. kazolarning) taqqoslamaligini ta'minlaydi, xo'jalik faoliyatining jamlovchi hamda iqtisodiyotning barcha jabxalari bo'yicha umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlarni aniqlash imkoniyatini yaratadi. Umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlari xo'jaliklar, regionlar va mamlakat iqtisodiyotiga baho berishda ishlatiladigan asosiy ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi.

Milliy hisoblar tizimi iqtisodiyotga kirib kelganga qadar qishloq xo'jaligining asosiy umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichlari bo'lib, quyidagilar hisoblangan:

1. Yalpi mahsulot;
2. Tovar mahsuloti;
3. Sotilgan mahsulot;
4. Yakuniy mahsulot;
5. Sof mahsulot.

Yalpi mahsulot. Bu – tayyor mahsulot bilan tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'zgarishining summalari yig'indisi tariqasida aniqlanuvchi umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichi bo'lgan.

Tovar mahsuloti. Bu – sotish uchun tayinlangan qishloq xo'jalik mahsulotlarining hajmini ifodalaydigan umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichi bo'lgan.

Sotilgan mahsulot. Bu – iste'molchilarga bevosita yetkazib berilgan (sotilgan) qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini ifodalaydigan umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichi bo'lgan.

Yakuniy mahsulot. Bu – ishlab chiqarish va noishlab chiqarish iste'mollari hamda jamg'arma uchun yo'naltirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining qiymatini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lgan.

Sof mahsulot. Bu – yalpi mahsulot bilan uni ishlab chiqarish uchun sarf bo'lgan moddiy xarajatlar qiymatlari orasidagi farq tariqasida aniqlangan umumlashtiruvchi qiymat ko'rsatkichi bo'lgan.

10.5. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ni sotishdan olingan foydani o'zgarishiga omillar ta'sirini statistik tahlili

Foyda – ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shimcha mahsulotning bir qismidir va o'zgargan shaklidir. Demak, foyda ishlab chiqarish jarayonida qo'shimcha mahsulot tariqasida tashkil topadi, ammo u mahsulot sotilgandan keyin o'z shaklida namoyon bo'ladi. Mahsulot sotishdan olingan foydani aniqlash uchun sotilgan mahsulotlar qiymatidan (mahsulotni sotishdan olingan pul tushumidan) mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxini chegirib tashlamoq kerak, ya'ni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\Sigma qp - \Sigma qz$$

bunda, q – u yoki bu davrda sotilgan har bir mahsulotning miqdori;

p – har bir sotilgan mahsulotning u yoki bu davrdagi o'rtacha sotish bahosi;

qp – sotilgan jami mahsulotning qiymati (sotishdan olingan jami pul tushumi);

qz – sotilgan jami mahsulotning tannarxi;

$qp - qz$ – mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda summasi.

Shu keltirilgan formuladan foydalanib bazis davri uchun ham, hisobot davri uchun ham yalpi foyda summasini aniqlash mumkin:

bazis davri uchun $q_0p_0 - q_0z_0$.

hisobot davri uchun $q_1p_1 - q_1z_1$.

Quyidagi jadval ma'lumotlaridan foydalanib, bug'doyni sotishdan olingan yalpi foyda dinamikasi o'zgarishini statistik tahlilini qurib chiqamiz.

10.2 -jadval

Xo'jalik bo'yicha bug'doyni sotish bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar.

T.r.	Ko'rsatkichlar	bazis yili	hisobot yili	O'zgarishi (+,-)
1.	Sotilgan bug'doy miqdori, s.	9288	12974	+ 3686
2.	1 s. bug'doyning o'rtacha sotish bahosi, so'm.	8755	10834	+ 2079
3.	1 s. bug'doyning ishlab chiqarish tannarxi, so'm	7697	8836	+1139
4.	1 s. bug'doyni sotishdan olingan foyda, so'm.	1058	1998	+ 940
5.	Jami bug'doyni sotishdan olingan yalpi foyda, so'm.	9826704	25922052	+16095348
6.	Sotilgan mahsulotlar rentabelligi,%	+ 13,8	+ 22,6	+ 8,8

Hisobot yilidagi foyda summasidan bazis yilidagi foyda summasini chegirish orqali uning o'zgarishi (kamayishi yoki ko'payishi) aniqlanadi:

$$(q_1p_1 - q_1z_1) - (q_0p_0 - q_0z_0) = (12974 \cdot 10834 - 12974 \cdot 8836) - (9288 \cdot 8755 - 9288 \cdot 7697) =$$

$$= (140560316 - 114638264) - (8131440 - 71489736) = 25922052 - 9826704 = 16095348 \text{ so'm.}$$

Demak bug'doyni sotishdan olingan foyda hisobot yilida bazis yiliga nisbatan 16095348 so'mga kamaygan. Hisoblangan formuladan yalpi foydaning o'zgarishi quyidagi uch omil ta'siri ostida sodir bo'lishi mumkin:

1. Sotilgan mahsulotlar fizik miqdorining o'zgarishi (ko'payishi yoki kamayishi) hisobiga;

2. Sotilgan mahsulot bir birligining o'rtacha sotish bahosining o'zgarishi (oshishi yoki kamayishi) hisobiga;

3. Sotilgan mahsulotlar bir birligining ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishi (oshishi yoki kamayishi) hisobiga.

Ushbu omillarning yalpi foyda summasining o'zgarishiga ta'sirini indeks usulidan foydalanib aniqlaymiz. Yalpi foydaning o'zgarishiga (ko'payishi yoki kamayishi) birinchi omilning, ya'ni sotilgan mahsulot miqdori o'zgarishining ta'sirini aniqlash uchun mahsulot fizik miqdori umumiy indeksidan foydalanamiz:

$$I_q = \frac{\sum q_1r_0}{\sum q_0r_0}$$

bunda, r_0 - bazis yilida 1 birlik mahsulotlarni sotishdan olingan foyda (sotish bahosi bilan bir birlik mahsulot tannarxi orasidagi farq: $(p_0 - z_0 = r_0)$). Endi ushbu omilning ta'sirini aniqlaymiz:

$$I_q = \frac{\sum q_1r_0}{\sum q_0r_0} = \frac{12974 \cdot 1058}{9288 \cdot 1058} = \frac{13726492}{9826704} = 1,397 \text{ yoki } 139,7\%$$

Demak, sotilgan bug'doy miqdorining 3686 s.ga (29137 - 34080) oshishi natijasida yalpi foyda 39,7 %ga (139,7 - 100) yoki 3899788 so'mga (13726492 - 9826704) oshgan.

Yalpi foydaning o'zgarishiga ikkinchi omilning, ya'ni sotilgan mahsulot bir birligining o'rtacha sotish bahosi o'zgarishining ta'sirini aniqlash uchun baho umumiy indeksidan foydalanamiz:

$$I_p = \frac{\sum q_1p_1}{\sum q_1p_0} = \frac{12974 \cdot 10834}{12974 \cdot 8755} = \frac{140560316}{113587370} = 1,237 \text{ yoki } 123,7\%$$

Demak, bug'doyning o'rtacha bahosi 2079 so'mga oshishi natijasida bug'doyni sotishdan olingan yalpi foyda 23,7 % (123,7 - 100) yoki 26972946 so'mga (140560316 - 113587370) ko'paygan.

Foydaning o'zgarishiga uchinchi omilning, ya'ni sotilgan mahsulot bir birligining ishlab chiqarish tannarxining ta'sirini aniqlash uchun tannarx umumiy indeksi formulasidan foydalanamiz:

$$I_z = \frac{\sum q_1z_1}{\sum q_1z_0} = \frac{12974 \cdot 8836}{12974 \cdot 7697} = \frac{114638264}{99860878} = 1,148 \text{ yoki } 114,8\%$$

Demak, 1 s. bug'doyning ishlab chiqarish tannarxining 1139 so'mga oshib ketishi natijasida yalpi foyda 14,8 % (114,8 – 100) yoki 14777386 so'mga (114638264 – 99860878) oshgan.

SHunday qilib uch omilning ta'siri natijasida yalpi foyda

+ 16095348 ((26972946+3899788) -14777386) so'mga oshgan:

1. Sotilgan mahsulot miqdori hisobiga oshgan + 3899788 so'm;
2. Baho oshishi hisobiga ko'paygan +26972946 so'm;
3. Tannarx oshishi hisobigakamaygan -14777386 ming so'm.

Yalpi foydaning jami o'zgarishi +16095348 so'mga oshgan.

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, yalpi foydani ko'paytirish asosiy rezyerlari bo'lib, tannarxni keskin kamaytirish, mahsulot sifatini oshirish hisobiga o'rtacha sotish bahosini oshirish hisoblanadi.

10.6. Mahsulot rentabellik ko'rsatkichlari va ularni dinamikasiga omillar ta'sirini indeks tahlili

Korxonada foydasining mutlaq miqdori uning massasini (hajmini) tashkil qiladi. Foyda massasini xarajatlarga, resurslarga, kapitalga nisbati uning nisbiy miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich rentabellik deb ataladi. Rentabellik 1 so'mlik yoki 100 so'mlik xarajatlarga, resurslar, kapitallar hajmiga nisbatan necha so'mlik foyda olinganligini yoki zarar ko'rilganligini ifodalaydi. Biz bu yerda xarajatlarga nisbatan hisoblangan rentabellikning statistik tahlilini ko'rib chiqamiz.

Sotilgan mahsulotlar rentabelligini aniqlash uchun mahsulotlarni sotishdan olingan yalpi foydani 100 %ga ko'paytirib, natijasini sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxiga bo'lamiz:

$$r = \frac{p-z}{z} \cdot 100$$

bunda, r - sotilgan mahsulotlar bir birligining o'rtacha sotish bahosi;

z - sotilgan mahsulotlar bir birligining ishlab chiqarish tannarxi;

$(p-z)$ - sotilgan mahsulotlar bir birligidan olingan foyda.

Ushbu formula yordamida rentabellik darajasini bazis va hisobot yillari uchun aniqlab olinadi, so'ngra solishtirib o'zgarishi aniqlanadi. Ushbu o'zgarish bevosita ikki omil hisobiga sodir bo'ladi:

1. O'rtacha bahoning o'zgarishi hisobiga;
2. O'rtacha tannarxning o'zgarishi hisobiga.

Rentabellikning umumiy o'zgarishi quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{p_1 - z_1}{z_1} - \frac{p_0 - z_0}{z_0} = \pm \Delta_{pz} = \frac{10834 - 8836}{8836} - \frac{8755 - 7697}{7697} = 22,6 - 13,8 = 8,8$$

Baho o'zgarishining rentabellikka ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{p_1 - z_0}{z_1} - \frac{p_0 - z_0}{z_0} = \pm \Delta_p = \frac{10834 - 7697}{8836} - \frac{8755 - 7697}{7697} = 35,5 - 13,8 = 21,7$$

Tannarx o'zgarishining rentabellikka ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{p_1 - z_1}{z_1} - \frac{p_1 - z_0}{z_0} = \pm \Delta_z = 22,6 - 35,5 = -12,9$$

Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxi haqidagi ma'lumotlarni manbai asosan yillik hisobotdagi 9- ASK shakl «O'simlikchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uning tannarxi», 13-shakl «CHorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uning tannarxi», 8-ASK shakl «Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari», 7-ASK shakl «Qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish». Keltirilgan shakllarda xo'jalikda yetishtirilgan barcha mahsulotlarga umumiy sarflar miqdori, uning tarkibi haqidagi ma'lumotlar beriladi.

Qisqacha xulosalar

Ma'lumki, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va sotish jarayonida mehnat, xomashyo materiallari, yoqilg'i, elektr quvvati sarflanadi, traktorlar, qishloq xo'jaligi texnikalari, ishlab chiqarish binolari va boshqa asosiy ishlab chiqarish fondlari eskiradi. Qishloq xo'jaligida mahsulot yetishtirish yoki rejalashtirish hajmini bajarish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori o'tgan yilgi sarflardan tamomlangan ishlab chiqarish qiymati shaklida va joriy sarflardan kelgusi yil mahsulotlari uchun bo'ladigan xarajatlarga chiqarib tashlanishidan iborat.

Mahsulot tannarxini kamaytirish uchun mehnat unumdorligini oshirish, asosiy fondlardan ratsional foydalanish, qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, chorva mollari mahsuldorligini oshirish, material sarflarini kamaytirish va ishlab chiqarishda tejamkorlikka qattiq rioya qilish zarurdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari deb qanday sarflar tushuniladi?
2. Ishlab chiqarish xarajatlarining statistik tahlili.
3. Ishlab chiqarish xarajatlari dinamikasi indeksining mazmunini tushuntiring.
4. Mahsulot tannarxi deb nimaga aytiladi?
5. Mahsulot bir birligining tannarxi qanday aniqlanadi va qanday statistik tahlil etiladi?
6. O'rtacha tannarx qanday aniqlanadi va uning indeksi qanday ifodalanadi, ta'riflanadi?
7. Ishlab chiqarish tarkibi va doimiy tarkibdagi mahsulot tannarxi indekslarini tushuntiring.
8. Mahsulot tannarxi umumiy indeksi formulasi asosida tannarxni statistik tahlil qiling.

Asosiy tayanch iboralar lug'ati

Statistika fani – ijtimoiy, iqtisodiy fandır. U ijtimoiy iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganadi.

Ijtimoiy - iqtisodiy hodisalar – iqtisodiy, madaniy, siyosiy kabi hodisa va jarayonlar bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiy jarayonlar – resurslar, daromadlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar bilan ayirboshlashning xilma-xil miqdordagi munosabatlaridir.

Statistika fanining predmeti – ijtimoiy, iqtisodiy hodisa va jarayonlardir. U ularning miqdoriy tomonlarini sifat tomonlari bilan uzviy bog'lagan holda o'rganadi.

Statistik ko'rsatkichlar – sodir bo'lgan hodisa va jarayonlar fizik miqdorini, hajmi, qiymatini ifodalovchi statistik miqdorlar.

Makroiqtisodiy statistika – mamlakat va uning regionlari iqtisodiyotida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning miqdor tomonlarini sifat tomonlari bilan uzviy bog'lab o'rganadigan fandır.

Mikroiqtisodiy statistika – korxonalar, firma va birlashmalar iqtisodiyotida yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning miqdor tomonlari bilan sifat tomonlarini chambarchas bog'lab o'rganuvchi fandır

Yer fondi – mamlakat (viloyat, tuman, xo'jalik) xududidagi barcha yerlar jamlamasi.

Yer bonitirovkasi – yerlarni sifatini qiyoslama baholash usulidir.

Yerlardan foydalanish samaradorligi – 1 yoki 100 gektar hisobiga olingan mahsulot hajmi bilan ifodalanadi.

Yer monitoringi – yer tarkibidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, yerlarga baho byerish, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini tugatish uchun yer fondining holatini kuzatib turish tizimidir.

Kadastr maydon – taqqoslama maydondir.

Davlat yer kadastr – yerlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni yer egalariga, yerdan foydalanuvchilarga, ijrochilarga hamda

mulkdorlarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli malumotlar va hujjatlar tizimidir.

Rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar – aholining ommaviy dam olishi va turizmni tashkil etish uchun tegishli muassasalar va tashkilotlarga byerilgan yerlardir.

Aralash ekinlar – bir maydonda bir necha ekin turlarini aralashtirib ekish tushuniladi.

Bahorgi mahsuldor maydon – bahorgi ekish davrining oxirgi muddatiga kelib, ekinlar bilan band bo'lgan maydon.

Ko'p yillik mevali daraxtlar – inson mehnati bilan barpo qilingan, o'zoq yillar davomida qishloq xo'jalik mahsuloti olishga mo'ljallangan o'simliklardir.

Saralangan urug' koeffitsienti – sog'lom don vaznini sinalayotgan donning vazniga bo'lish orqali aniqlanadigan ko'rsatkich.

Takroriy ekinlar – asosiy ekinlar yig'ib olingandan keyin ikkinchi hosil olish maqsadida ekilgan bahorgi ekinlar.

Urug' sepilgan maydon – barcha urug' sepilgan yer maydonlari.

Urug'ni unib chiqish qobiliyati koeffitsienti - unib chiqqan don sonini ekilgan don soniga bo'lish orqali aniqlanadigan ko'rsatkich.

Shartli yalpi hosil – hisobot yilidagi ekin maydonini ekinning bazis yilidagi hosildorligiga ko'paytirib, aniqlanadigan jami natura mahsulot ko'rsatkichi.

Ekin maydonlari – qishloq xo'jalik ekinlari bilan band bo'lgan maydonlari.

Hosil – u yoki bu ekin turi maydonidan olingan jami natura mahsulot (yalpi hosil).

Hosildorlik - har bir ekin turi bo'yicha bir gektar hisobiga etishtirilgan natura mahsulot (hosil).

Chorva mollarining o'rtacha bosh soni – ozuqa kunlarining jamini kalendar kunlar soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

Chorva mollarining shartli bosh soni – chorva mollarining fizik bosh sonining belgilangan shartli molga aylantirish koeffitsientiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlangan jami qiyoslama mollar bosh soni.

Chorva mollaridan bola olish koeffitsienti – chorvachiliklaridan tirik olingan bolalarini bosh sonini yil boshidagi ona mollar soniga bo'lib 100 ga ko'paytirish orqali aniqlanadigan ko'rsatkich, ya'ni har 100 bosh ona mol hisobiga nechta bosh bola olinganligini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Ona mollarning qisir qolish koeffitsienti – bola tug'magan ona mollar (qisir qolganlari) bosh sonini bola olish uchun mo'ljallangan ona mollar bosh soniga bulib 100 ga kupaytirib aniqlanadigan ko'rsatkich, ya'ni har 100 bosh ona moldan nechta qisir qolganligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Podasafini ta'mirlovchi yosh mollar bilan to'ldirish koeffitsienti – ta'mirlovchi yosh mollar sonini katta yoshdagi mollar soniga bo'lish orqali aniqlanadigan ko'rsatkich.

Mahsuldorlik – 1 bosh chorva mol hisobiga etishtirilgan natura mahsuloti miqdori.

Sut mahsuldorligi – o'rtacha bir sigirdan sog'ib olingan sut miqdori.

Yalpi sut – ona mollardan (shu jumladan sigirlardan) sog'ib olingan jami sut miqdori.

Jun mahsuldorligi – o'rtacha 1 qo'ydan qirqib olingan jun miqdori.

O'rtacha sutkalik o'sish vazni – jami o'sish vaznini ozuqa kunlari soniga bo'lish orqali aniqlanadigan ko'rsatkich.

1 bosh molni o'rtacha vazni – boquvdagi jami mollar vaznini ularning o'rtacha bosh soniga bo'lish orqali aniqlanadigan mahsulodorlik ko'rsatkichi.

Asosiy fondlar – mehnat vositalaridir, ular yordamida mehnat predmetlariga ta'sir o'tkaziladi.

Aylanma fondlar – mehnat predmetlaridir, ulardan mehnat ta'siri ostida moddiy ne'matlar yaratiladi.

Asosiy fondlarning yaroqlilik koeffitsienti – bu koeffitsient asosiy fondlarning qoldiq qiymatini ularning dastlabki qiymatiga nisbati tariqasida hisoblanadi, u ularning o'rtacha necha foizga yaroqli ekanligini bildiradi.

Asosiy fondlarning eskirish koeffitsienti – ushbu koeffitsient asosiy fondlarning necha foizga eskirganligini ifodalaydi. Buni aniqlash uchun eskirish summasini asosiy fondlarning dastlabki qiymatiga bo'lish kerak.

Asosiy fondlarning yangilanish koeffitsienti – buni aniqlash uchun yangidan ishga tushgan asosiy fondlar qiymatini yil oxiridagi asosiy fondlarning jami dastlabki qiymatiga bo'linadi. Bu koeffitsient necha foizga asosiy fondlar tarkibi yangilanganligini bildiradi.

Asosiy fondlar bilan ta'minlanish koeffitsienti – bu koeffitsient asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatini qishloq xo'jalik yerlariga bo'lish orqali aniqlanadi. Bu koeffitsient 100 gektar hisobiga aniqlanadi.

Mehnatning fondlar bilan qurollanish koeffitsienti – bu koeffitsient asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymatini ishlovchilarning o'rtacha soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

Fond qaytimi – iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi. Buni aniqlash uchun umumiy mahsulot, sof mahsulot hajmini asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga (hajmiga) bo'lish kerak.

Energetik asbob-uskunalar – bular mashina-dvigatellar va ishchi hayvonlarni o'z ichiga oladi.

Birlamchi dvigatellar – tabiiy resurslardan foydalanib, mexanik energiya ishlab chiqaruvchi mashinalardir.

Ikkilamchi dvigatellar – mexanik energiyadan foydalanib, energiyaning boshqa turlarini ishlab chiqaruvchi mashinalardir.

Energetik quvvatlar bilan ta'minlanish koeffitsienti – jami enyergetik quvvatlarni qishloq xo'jalik yerlariga bo'lish orqali ushbu koeffitsient aniqlanadi. Bu koeffitsient 100 gektar hisobiga aniqlanadi.

Mehnatning energetik quvvatlar bilan qurollanish koeffitsienti – bu koeffitsientni aniqlash uchun jami enyergetik quvvatlarni ishlovchilarning o'rtacha soniga bo'lmoq kerak.

Traktorlarning o'rtacha soni – traktor-kunlar sonini kalendar kunlar soniga bo'lish orqali traktorlarning o'rtacha soni aniqlanadi.

Shartli etalon traktorlar soni – fizik birlikdagi traktorlarning o'rtacha sonini shartli traktorlarga aylantirish koeffitsientiga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

Smena koeffitsienti – traktor-smenalar sonini traktor-kunlar soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

Kombaynlarning mavsumiy o'rtacha soni – mavsum davridagi kombayn-kunlar sonini shu davrdagi kalendar kunlar soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mehnat resurslari – mehnatga layoqatli, ishlab chiqarish va hizmat ko'rsatish qoiliyatiga ega bo'lgan insonlar.

Band aholi – mehnat qilish yoshida va mehnat qilmaslik yoshida bo'lib, mehnat qiluvchi ishlovchilar.

Ishsizlar – mehnat qilish yoshdagi ishga va ish haqiga ega bo'lmagan, ish qoldiruvchi sifatida maxalliy mehnat birjalarida ro'yhatga olingan, mehnat qilishga va kasb tayyorgarligi yoki qayta tayyorgarlikdan o'tishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxslaro.

Kalendar ish vaqti fondi – bu kalendar kunlari sonini ro'yxatdagi xodimlar soniga ko'paytmasi tariqasida aniqlanuvchi ko'rsatkich, 1 ishlovchi uchun 365 kun.

Maksimal imkoniyat ish vaqti fondi – kalendar ish vaqti fondidan dam olish, bayram va mehnat ta'tili kunlari yig'indisini chegirib tashlagandan keyin qolgan kunlar.

Mehnat unumdorligi – aniq vaqt birligida etishtirilgan mahsulot miqdori (bajarilgan ish hajmi).

Mehnat unumdorligining bevosita ko'rsatkichi – vaqt birligi ichida etishtirilgan mahsulot miqdoridir.

Mehnat unumdorligining bilvosita ko'rsatkichi – mahsulot birligini etishtirishga sarf bo'lgan vaqt (kishi-soat).

Ish haqi fondining mutloq o'zgarishi – bu hisobot davridagi ish haqi fondi bilan bazis davridagi (rejadagi) ish haqi fondi orasidagi farq (ko'payish yoki kamayish).

Ish haqi fondi bo'yicha nisbiy o'zgarish – bu hisobot davridagi ish haqi fondi bilan ishlab chiqarish hajmiga nisbatan reja bo'yicha qayta hisoblangan ish haqi fondi orasidagi farq (tejalishi yoki ortiq sarf bo'lishi).

Ishlab chiqarish xarajatlari – tovarlarni (mahsulotlarni) ishlab chiqarish uchun qilingan barcha moddiy va mehnat sarflari yig'indisi.

Mahsulot tannarxi – mahsulot etishtirish uchun sarflangan ishlab chiqarish xarajatlarining pul shaklida ifodalanishi.

Mahsulot birligining tannarxi – 1 s. paxta, 1s. Bug'doy, 1 s. sut kabi mahsulotlarning tannarxi. U yoki bu mahsulotning jami ishlab chiqarish tannarxini ishlab chiqarilgan mahsulotning jami miqdoriga bo'lish orqali mahsulot birligining tannarxi aniqlanadi.

Pul tushumi – mahsulotlarni sotishdan olingan pul daromadi.

Rentabellik – foydalilik darajasini ifodalovchi ko'rsatkich. U samaradorlikning asosiy ko'rsatkichlaridan biri.

Tannarx yakka indeksi – har bir mahsulot turi bo'yicha tannarxining nisbiy va mutlaq o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich. O'zgarish rejaga nisbatan yoki bazis yiliga nisbatan yoki boshqa xo'jaliklarnikiga nisbatan aniqlanishi mumkin.

Tannarx umumiy indeksi – hisobot yilida etishtirilgan mahsulotlarning hisobot va bazis yillaridagi bir birlik tannarxlari bo'yicha hisoblangan ishlab chiqarish tannarxining umumiy hajmining o'zgarishini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkich.

Foyda – ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shimcha mahsulotning bir qismidir. Uni pul tushumidan sotilgan mahsulotning tannarxini chegirish orqali amaliyotda aniqlanadi.

Yalpi ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan moddiy mahsulotlar va xizmatlardan iborat bo'lgan ne'matlar yig'indisini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Sotilgan mahsulot – bu chetga sotilgan, iste'molchilarga etkazilib byerilgan ne'matlar qiymatini ifodalaydigan umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir.

Yalpi qo'shilgan qiymat – bu yangidan yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar yig'indisidir. Yalpi ishlab chiqarish hajmidan oraliq iste'molni ayirish orqali yalpi qo'shilgan qiymat aniqlanadi. Bu yalpi ichki mahsulot deb ham yuritiladi.

Sof qo'shilgan qiymat – yalpi qo'shilgan qiymatning asosiy qismidir. Yalpi qo'shilgan qiymatdan asosiy kapitalning iste'mol qilingan qismini (amortizatsiyasini) chegirib tashlash orqali aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik yalpi ichki mahsuloti – bu qishloq xo'jaligida yangidan yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatdir.

Qishloq xo'jalik sof ichki mahsuloti – yalpi ichki mahsulot bilan asosiy kapital iste'moli orasidagi farqdir.

Oraliq iste'mol – yalpi ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan va foydalanilgan moddiy va nomoddiy sarflar qiymatidir (asosiy kapital iste'molidan tashqarisi).

Fan bo'yicha testlar

1. Qishloq xo'jalik statistikasining predmeti?

- A) Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni hisobga olishni o'rganadi
- V) Qishloq xo'jaligi rivojlantirish qonuniyatlarini o'rganadi
- S) Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish munosabatlar darajasini o'rganadi
- D) Qishloq xo'jaligida statistik tizimini o'rganadi
- E) Qishloq xo'jaligida ruy byerayotgan ommaviy, ijtimoiy iqtisodiy xodisalarni miqdoriy tomonlarini sifat tomonlari bilan bog'liq holda o'rganadi

2. Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish xuquqi byerilgan tashkilotlar?

- A) Fermer xo'jaliklari, o'rmon xo'jaliklari, shaxar tipidagi qishloqlar, davlat yer zaxirasi
- V) Fermer, dehqon xo'jaliklari
- S) Dehqonlar, fermerlar, qishloq xo'jaliklari korxonalar, hokimiyatlar, davlat yer zaxirasi
- D) Dehqonlar, axoli, tomorqa yerlari, o'rmon xo'jaliklari
- E) O'rmon xo'jaliklari, hokimiyatlar, fermerlar

3. Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar?

- A) Mevali daraxtzorlar, butazorlar, ekinzorlar, pichanzorlar, yaylovlar
- V) Pichanzorlar, yaylovlar, sug'oriladigan yerlar, o'rmonzorlar, butazorlar
- S) Haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, mevali daraxtzorlar
- D) Haydaladigan yerlar, butazorlar, daraxzorlar, sug'oriladigan yerlar
- E) Haydaladigan yerlar, sug'oriladigan yerlar, cho'llar, pichanzorlar, yaylovlar

4. Qishloq xo'jalik korxonalarida xar 100 gektarga sut ishlab chiqarish qaysi yer hisobiga aniqlanadi?

- A) Sug'oriladigan yerlar
- V) Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar

- S) Jami yer maydoniga
- D) Ekin ekiladigan yerlar
- E) Xaydaladigan yerlar

5. Xo'jlikda mevali daraxtzorlar maydoni o'tgan yili oldingi yilga nisbatan 5%, hisobot yilida esa o'tgan yilga nisbatan 10% oshdi. Hisobot yilida oldingi yilga nisbatan necha % ga mevali daraxtlar maydoni oshgan?

- A) 10
- V) 5
- S) 15, 5
- D) 4, 5
- E) 20

6. Qayd etilgan yer maydonlarini qaysi biri xaydaladigan yer?

- A) Mevali daraxtzorlar
- V) Yaylovlar
- S) Tashlandiq yerlar
- D) Pichanzorlar
- E) Sug'oriladigan yerlar

7. Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarga nisbatan xaydaladigan yerlarni salmog'i nisbiy ko'rsatkichlarini qaysi biriga taaluqli?

- A) Taqqoslama nisbiy miqdorlar
- V) Intensiv nisbiy miqdorlar
- S) Tarkibiy nisbiy miqdorlar
- D) Dinamika nisbiy miqdorlar
- E) Koordinatsiya nisbiy miqdorlar

8. Bahorgi hosildor maydonni aniqlang?

- A) Kuzgi ekinlar maydoni, nobud bo'lgan ekinlar, qayta ekilgan maydonlar

- V) Donli ekinlar, daraxtlar orasiga ekilgan ekinlar, aralash ekinlar, ikkinchi hosil uchun yem - xashak ekinlari
- S) Kuzgi ekinlar, bahorgi qayta ekinlar, daraxtlar orasiga ekilgan ekinlar, aralash ekinlar
- D) Kuzgi ekinlardan qishda nobud bo'lgan ekin maydoni ayrib, bahorda ekilgan ekinlar maydoni ko'shib aniqlanadigan maydon
- E) Bahorgi ekish mavsumi tugagan payti hosil yig'ib olish kutiladigan maydoni

9. Mevali daraxtlar guruhini aniqlang?

- A) Mevali daraxtlar, uzumzorlar, choy, tut, rezavor mevalar, sitrus mevalar
- V) Uzumzorlar, subtropik daraxtlar, choy, tut, danakli mevalar, yong'och mevalar
- S) Mevali daraxtlar, uzumzorlar, butazorlar, yong'och mevalar, tut va sitrus
- D) Urug' mevalar, yong'och mevalar, butazorlar, choy, rezavor mevalar, subtropik mevalar
- E) Danakli mevalar, yong'och mevalar, o'rmonzorlar, subtropik mevalar, choy, tut, sitrus mevalar

10. Davlat xo'jaligida 480 ga yerga kuzgi bug'doy ekish rejalashtirilgan, 1 oktyabrga xo'jalikda 310 s bug'doy urug'i bo'lgan, urug'ni yaroqligi 95 % 1 gektarga ekiladigan urug'ni agronomik normasi 88 kg. Xo'jalikni urug' bilan taminlanish darajasini aniqlang?

- A) 69,7 %
- V) 78,2 %
- S) 91,2 %
- D) 100,5 %
- E) 82,5 %.

11. Baxorgi bug'doyni tupdagi hosilni aniqlash uchun quyilgan 22 ta namuna metrovkadan 7040 gramm don yig'ishtirib olingan, 1 gada pishib etilgan hosilni aniqlang?

- A) 32 S
- V) 428,55 kg
- S) 428,57 kg
- D) 364,0 kg
- E) 242,0 kg

12. O'tgan yili ekilgan ko'p yillik o'tlar maydoni ekin maydonlarini qaysi kategoriyasiga taaluqli?

- A) Bahorgi mahsuldor maydoni
- V) Haqiqitdan hosil yig'ib olingan maydon
- S) Mazkur yilda urug' sepilgan maydon
- D) Hosil yig'ib olinadigan maydon
- E) Hisobot yilida urug' sepilgan maydon

13. Yalpi hosil ko'rsatkichlarini aniqlang?

- A) Ko'katiy hosil, ildizdagi hosil va haqiqiy hosil, yalpi hosil
- V) Ombordagi, ko'katiy, tupdagi sof hosil
- S) Ko'katiy, rejalashtirilgan, haqiqiy, ombordagi hosil
- D) Chamalangan, xaqiqiy, rejalashtirilgan hosil
- E) Haqiqiy, yalpi, ombordagi, chamalangan hosil

14. Ekin maydonlarini yakka indeksi qaysi formula yordamida aniqlanadi?

- A) $i = \frac{X_0 M}{M_1}$
- V) $i = \frac{M_1}{M_0}$
- S) $i = \frac{X_1 M_1}{M_1}$
- D) $i = \frac{M_1}{M_1}$

$$E) i = \frac{X_1 M_1}{X_0 M_0}$$

15. Yalpi hosil miqdorini o'zgarishiga hosildorlik ta'siri qanday aniqlanadi.

- A) $\Delta_x = (X_1 - X_0) M_1$
- V) $\Delta_x = (M_1 - M_0) X_0$
- S) $\Delta_x = (M_1 - M_0) (X_1 - X_0)$
- D) $\Delta_x = (X_1 - X_0) M_0$
- E) $\Delta_x = (M_1 - M_0) X_1$

16. Yalpi hosil miqdorini o'zgarishiga ekin maydonlari o'zgarishini ta'siri qanday aniqlanadi.

- A) $\Delta_x = (X_1 - X_0) M_1$
- V) $\Delta_x = (M_1 - M_0) X_0$
- S) $\Delta_x = (M_1 - M_0) (X_1 - X_0)$
- D) $\Delta_x = (X_1 - X_0) M_0$
- E) $\Delta_x = (M_1 - M_0) X_1$

17. Hisobot yili kartoshkani hosildorligi bazis yilga nisbatan 15% ga oshdi, maydoni esa 5% ga oshdi. Aniqlang kartoshkani yalpi hosili o'tgan yilga nisbatan qanchaga oshgan?

- A) 8,7
- V) 20,7
- S) 9,5
- D) 16
- E) 30

18. Qator orasiga ekilgan maydonlar ekin maydonlar kategoriyasini qaysi birga kiradi?

- A) Bahorgi mahsuldor maydon
- V) Mazkur yilda urug' sepilgan maydon
- S) Mazkur yilda hosil olish uchun urug' sepilgan maydon
- D) Hosil yig'ib olinadi maydon
- E) Haqiqatda yig'ib olingan maydon

19. Qishloq xo'jalik korxonalarida donning hosildorligi qaysi ekin maydoniga nisbatan hisoblanadi?

- A) Urug' sepilgan maydonga
- B) Hosil pishib etilgan maydonga
- C) Reja bo'yicha ko'rsatilgan maydonga
- D) Bahorgi hosildor maydonga
- E) Hosil o'rib yig'ilgan maydonga

20. Oraliq ekinlar ekin maydonlar kategoriyasining qaysi biriga kiradi?

- A) Bahorgi hosildor maydon
- B) Urug' sepilgan maydon
- C) Hosili shu yili yig'ib olish uchun ekilgan maydon
- D) Shu kalendar yilida ekilgan maydon
- E) Hosili o'rib olingan maydon

21. Qishloq xo'jalik korxonalarini mulk shakllari bo'yicha guruhini aniqlang?

- A) Davlat qishloq korxonalar, o'rmon xo'jaliklar, shaxarlar, shaxar tipidagi qishloqlar, qishloqlar, xo'jaliklar, korxonalar va tashkilotlar
- B) Aholi tomorqa yerlari, fermerlar, davlat yer zonasi, o'rmon xo'jaliklari
- C) Fermer va dehqon xo'jaliklari, davlat tajriba xo'jaliklari.
- D) Dehqonlar, aholi tomorqa yerlari, davlat qishloq xo'jalik korxonalar, o'rmonlar, xo'jaliklar, shaxar tipidagi qishloqlar
- E) O'rmon xo'jaliklari, xokimiyatlar, fermerlar, agrosanoat birlashmalar

22. Mollar bosh soni haqida davrni dinamik qator shaklida, ya'ni xar oyda tgan bosh son ma'lumotlari byerilgan bo'lsa mollarning o'rtacha yillik bosh soni qaysi usulda hisoblanadi?

- A) O'rtacha geometrik usulda
- B) O'rtacha arifmetik sodda usulda
- C) O'rtacha va grafik usulda
- D) O'rtacha xranologik usulda
- E) O'rtacha arifmetik tortilgan usulda

23. Sut ishlab chiqarish indeksini qanday aniqlash mumkin?

- A) Sigirlar mahsuldorligi indeksini sigirlar bosh soni indeksiga bo'lib aniqlanadi
- B) Sigirlar mahsuldorligi indeksini sigirlar bosh soni tarkibi indeksiga ko'paytirib aniqlanadi
- C) Hisob yilida ishlab chiqarilgan sut xajmini o'tgan yildagi ishlab chiqarilgan sut xajmiga bo'lib aniqlanadi
- D) Hisobot yilida ishlab chiqarilgan sut xajmini sigirlar bosh soniga blib aniqlanadi
- E) O'tgan yilida ishlab chiqarilgan sut xajmini sigirlar bosh soniga blib aniqlanadi

24. Asosiy fondlar bilan ta'minlanish ko'rsatkichini aniqlang?

- A) Asosiy fondlarni yil ohiridagi dastlabki qiymatini xaydalgan yer maydoniga nisbati
- B) Asosiy fondlarni o'rtacha yillik qiymatini qishloq xjaligiga yaroqli yerlar maydoniga nisbati
- C) Asosiy fondlarni yil boshidagi qiymatini ekin maydonlariga nisbati
- D) Asosiy fondlarni o'rtacha yillik qiymatini ekin ekiladigan maydonlarga nisbati
- E) Asosiy fondlarni yil ohiridagi dastlabki qiymati bo'yicha xajmini yer maydoniga nisbati

25. Quvvat byeruvchi jixozlar bilan qurollanish ko'rsatkichini aniqlang?

- A) Quvvat beruvchi jixozlar qiymatini yaroqli yerlar nisbati bilan

B) Energetik quvvatlarni xo'jalikda sarflangan vaqtiga nisbati

C) Energetik quvvatlari jami ekin maydoniga nisbati

D) Energetik jixozlar quvvatini ishchi xizmatchilarining o'rtacha yillik soniga nisbati

E) Quvvat beruvchi jixozlar xajmini jixozlar maydoni nisbati bilan

26. Qaysi sabab bilan ishdan bo'sh ishchilar qo'numsizligi ko'rsatkichini belgilaydi?

A) O'z hohishiga ko'ra ishdan bo'shagan

B) Armiya safiga chaqirganligi munosabati bilan

C) Boshqa vazifaga o'tganligi

D) Tartibni buzganligi uchun

E) Ma'muriyat qarori bilan ishdan bo'shagan

27. Mehnat unumdorligini umumiy qiymat indeksi qaysi formula orqali hisoblanadi?

A) $I = \frac{\sum Q_1 P_1}{\sum Q_0 P_1}$

B) $I = \frac{\sum Q_1 P_1}{\sum Q_0 P_0}$

C) $I = \frac{\sum Q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_0 P_0}{\sum T_0}$

D) $\frac{\sum Q_1 P_1}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_0 P_0}{\sum T}$

E) $I = \frac{\sum Q_0 P_1}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_1 P_0}{\sum T_0}$

28. Fermer xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi o'tgan yildagiga nisbatan 8% ga uni ishlab chiqarishga ketgan mehnat 10% ko'paygan. Mehnat unumdorligi qanchaga o'zgaragan?

- A) 3

- B) 2
- C) -1,8
- D) 18
- E) 0,8

29. Mehnat unumdorligi darajasiga bevosita ta'sir etuvchi omillar?

- A) Mexanizatsiyani darajasini o'zgarishi, ishchilar sonini o'zgarishi
- B) Ishlab chiqarilgan mahsulot xajmini o'zgarishi, sarflangan mehnat miqdorini o'zgarishi
- C) Mehnat miqdorini o'zgarishi
- D) Ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgarishi, ishchilar sonini o'zgarishi
- E) Ishlab chiqarishni tashkil etishda ilg'or usullarni qo'llash

30. O'tgan yildagiga nisbatan sut ishlab chiqarish 7% ga ko'paygan. Sigirlar bosh soni esa 3% ga kamaygan. Bir bosh sigir sog'ib olingan sut o'tgan yildagiga nisbatan necha % ga o'zgargan?

- A) 3,8
- B) 2,3
- C) 10,3
- D) 9,2
- E) 2,1

31. Sut ishlab chiqarishga sarflangan yem-hashak hisobot yilida o'tgan yiliga nisbatan 12% ga, sut ishlab chiqarish esa 8% ga oshdi. Xo'jalikda yem hashakda foydalanish necha % ga o'zgardi?

- A) 96%
- B) 1,5%
- C) 20%
- D) - 3,6%
- E) - 4,2%

32. Traktor parkidan foydalanishning umumiy ko'rsatkichini aniqlang?

- A) Traktorlarining ishlagan kunlari sonini traktorlarni xo'jalikga bo'lgan kunlari soniga nisbati bilan
- B) Traktor parkini vaqtdan foydalanish koeffitsientini quvvatidan foydalanish koeffitsientiga ko'paytirib aniqlanadi
- C) Traktorlarni xaqiqatda bajargan ish xajmini norma bo'yicha belgilangan ish xajmiga nisbati bilan
- D) Ishlagan traktorlar sonini ruyxatdagi traktorlar soniga nisbati bilan
- E) Traktorlarni xaqiqatda ishlagan vaqtini belgilangan vaqtiga nisbati bilan

33. Qishloq xo'jaligik yalpi ishlab chiqarish xajmini tarkibi qaysi formula orqali aniqlanadi?

- A) $YAICH=MM+X$
- B) $YAICH=YAIM+X$
- C) $YAICH=MM+OI$
- D) $YAICH=YAMM+X$
- E) Noto'g'ri javob yo'q.

34. Qishloq xo'jaligida yalpi ichki mahsulot qiymati (YAlpi qo'shilgan qiymat) qaysi formula bilan aniqlanadi?

- A) $YAIM+YAICH+OI$
- B) $YAIM=YAICH-OI$
- C) $YAIM=MM+X$
- D) $YAIM=YAICH+MM$
- E) To'g'ri javob yo'q.

35. Makkajo'xorini tupidagi hosilini aniqlash uchun quyidagi 22 ta 5 metrlik namunadan 36 kg makkajo'xori sutasi olingan. Makkajo'xori qator oralig'i 70 sm. 1 ga pishib etilgan makkajo'xori miqdarini hisoblang?

- A) 30,0 s
- V) 2420 kg

- S) 8640 kg
- D) 4285,5 kg
- E) 4675 kg.

36. Fermer xo'jaligida o'tgan yili doni uchun 126 gektar makkajo'xori, 40 gektarga esa arpa ekilgan, hisobot yilida esa 137 gektarga makkajo'xori va 35 gektarga arpa ekilgan. Utgan yili makkajo'xori hosildorligi 41 s , arpaniki esa 20 s. Hisobot yilida esa makkajo'xori hosildorligi 40 s, arpaniki esa 26 s bo'lgan. SHu ma'lumotlar asosida hosildorlikni o'zgarishi hisobiga don ishlab chiqarish o'zgarishini hisoblang?

- A) 114 s
- V) 73 s
- S) 97,2 s
- D) 3,6 s
- E) 77,4 s.

37. Qoramollarni 100 ga yerga zichligi qanday yerga nisbatan hisoblanadi?

- A) Haydalanadigan yer
- V) Yaylovlar
- S) Ekinzorlar
- D) Pichanzorlar
- E) Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar

38. Quyidagi keltirilgan mahsulotlarning qaysi biri mollarni o'stirish mahsulotiga taaluqli?

- A) Sut
- V) Tuxum
- S) Jun
- D) Boquvdagi mollarni semirishi
- E) Go'sht.

39. Subtropik va sitrus mevalarni nishona ko'rsatgandan so'ng necha yildan so'ng hosilga kiradi?

- A) 5 yil
- V) 4 yil
- S) 3 yil
- D) 2 yil
- E) To'g'ri javob yo'q

40. Uzumzorlar ekilganlaridan keyin necha yildan so'ng hosilga kiradi?

- A) 6 yil
- B) 5 yil
- S) 4 yil
- D) 3 yil
- E) To'g'ri javob yo'q

41. Asosiy fondlarni yaroqlilik darajasini ifodalovchi ko'rsatkich?

- A) Asosiy fondlarni yil boshiga qiymati
- B) Asosiy fondlarni yangilanish darajasi
- S) Asosiy fondlarni yil oxiriga qiymati
- D) Asosiy fondlarni eskirishini hisobga olgandagi qoldiq qiymatini, uning boshlang'ich qiymatiga nisbati.
- E) Asosiy fondlarni eskirish qiymati.

42. Asosiy fondlarni yangilanish ko'rsatkichi qanday hisoblanadi?

- A) Asosiy fondlarni yil oxiridagi qiymati, ularni yil boshidagi qiymatiga nisbati bilan
- V) Yangi asosiy fondlarni asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatiga nisbati bilan.
- S) Asosiy fondlarni qoldik qiymatini, ularni dastlabki qiymatiga nisbati bilan
- D) Yil davomida ishga tushirilgan yangi asosiy fondlarni qiymatini asosiy fondlarni yil oxiridagi qiymatiga nisbati bilan.

E) Yangi asosiy fondlarni qiymatini eskirishi natijasida hisobdan chiqarilgan fondlar qiymatiga nisbati bilan.

43. Asosiy fondlardan foydalanish kursatkichi?

- A) Asosiy fondlarni yil oxiridagi qiymatini ularni yil boshidagi qiymatiga nisbati
- V) Yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymatini asosiy frndlarni yil boshidagi qiymatiga nisbati.
- S) Yil davomidagi ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotni asosiy fondlarni yil oxiridagiga nisbati
- D) Yil davomidagi ishlab chiqarilgan sof mahsulotni asosiy ishlab chiqarish fondlarini o'rtacha yillik qiymatiga nisbati.
- E) Yalpi mahsulot xajmini jami asosiy fondlarni yil oxiridagi qiymatiga nisbati.

44. Quyidagilardan minyeral o'g'itlarning fizik vaznini 100% to'yimli oziq moddaga aylantirish formulasini aniqlang?

A) $i = \frac{\sum M_1 X_1}{\sum X_1}$

V) $D = \frac{\phi K}{100}$

S) $J = \frac{\sum M_0 X_0}{\sum X_0}$

D) $X = \frac{\sum X_1}{n}$

E) To'g'ri javob yo'q.

45. Qayd qilinganlardan qaysi biri yalpi hosilni agregat indeksi?

A) $I = \frac{\sum M_1 X_1}{\sum M_0 X_0}$

V) $I = \frac{\sum M_1 X_0}{\sum M_1 X_1}$

S) $I = \frac{\sum M_1 X_1}{\sum M_0 X_1}$

D) $I = \frac{\sum M_0 X_0}{\sum M_1 X_0}$

E) To'g'ri javob yo'q

46. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lmagan yer toifalari?

- A) Haydaladigan yer
- B) Sug'oriladigan yer
- S) Tashlandiq yer
- D) Qum bosgan yer
- E) Tomorqa yer.

47. Yerni iqtisodiy bahosi qanday aniqlanadi?

- A) Tuproqni bonitegiga qo'ra
- B) Yerni hosildorligiga qo'ra
- S) Yerni 3 yillik o'rtacha hosildorligini mahsulotni sotish bahosini ko'paytirib
- D) Yerdan olingan hosilni joriy bahosiga ko'paytirib
- E) Yerni ball darajasiga ko'ra.

48. O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonuni qachon qabul qilingan?

- A) 1997 yil , noyabr
- V) 1998 yil , aprel
- S) 1998 yil , avgust
- D) 1997 yil , may
- E) 1999 yil , dekabr.

49. Qishloq xo'jaligi korxonalariga taalluqli bo'lgan korxonalar?

- A) Sanoat korxonasini yordamchi xo'jaligi
- V) O'rmon xo'jaligi

- S) Firmalar
- D) Fermer, dehqon va tomorqa yer egalari Kengashi
- E) Tomorqa xo'jaligi.

50. Qishloq xo'jaligi korxonalarini kategoriyasiga taaluqli bo'lmagan korxonalar?

- A) Dehqon xo'jaligi
- V) Fermer xo'jaligi
- S) Transport birlashmasining yordamchi fermasi
- D) O'rmon xo'jaligi
- E) Baliqchilik xo'jaligi

51. Qishloq xo'jalik statistikasi nimani o'rgatadi?

- A) Qishloq xo'jaligini rivojlanish qonuniyatlarini.
- B) Qishloq xo'jalik korxonalarini ishlab chiqarish munosabatlarini.
- C) Qishloq xo'jaligini rivojlanish darajasini ifodalovchi statistik ko'rsatkichlarni hisoblash usullarini.
- D) Qishloq xo'jaligida ro'y berayotgan hodisalarni hisobga olish usullarini.
- E) Qishloq xo'jaligini iqtisodiy boshqarish usullarini.

52. Qanday yerlar qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlar deyiladi?

- A) Sug'oriladigan yerlar.
- B) Tomorqa yerlari.
- C) Ekinzorlar.
- D) Cho'llar.
- E) Yaylovlar.

53. Qanday yerlar qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlar deyiladi?

- A) Sug'oriladigan yerlar.
- B) Uzumzorlar.
- C) Tutzorlar.

- D) Butazorlar.
- E) Tomorqa yerlari.

54. Qanday yerlar mevali daraxtlar tarkibiga kirmaydi?

- A) Choyzorlar.
- B) Tutzorlar.
- C) Rezavor mevazorlar.
- D) Atirgul maydonlari.
- E) Butazorlar.

55. Qanday yerlar mevali daraxtlar tarkibiga taaluqli?

- A) O'rmonlar.
- B) Butazorlar.
- C) Tyerakzorlar.
- D) Atirgul maydonlari.
- E) Saksovul ekilgan maydonlar.

56. Qanday ekinlar bahorgi hosildor maydon tarkibiga kirmaydi?

- A) Kuzgi ekinlar.
- B) Bahorda kuz va qishda nobud bo'lgan ekinlar o'rniga ekilgan ekinlar.
- C) Sabzavot ekinlari.
- D) Yosh daraxtlar orasiga ekilgan poliz ekinlari.
- E) Yem-xashak ekinlari.

57. Qanday ekinlar bahorgi hosildor maydon tarkibiga kiradi?

- A) Kuzda ekilgan beda.
- B) Aralash ekilgan ekinlar.
- C) Qator orasiga ekilgan ekinlar.
- D) Ikkinchi hosil uchun ekilgan ekinlar.
- E) Mevali daraxtlar orasiga ekilgan ekinlar.

58. Qishloq xo'jaligida yalpi milliy daromad qiymati qaysi formula bilan aniqlanadi?

- A) YAMD=YAIM+OI
- B) YAMD=YAIM-OI
- C) YAMD=YAIM+TIS
- D) YAMD=YAIM-OI
- E) YAMD=YAIM-TIS

60. Yerdan foydalanish ko'rsatkichi qaysi yer maydoniga nisbatan hisoblanadi?

- A) Jami yer maydoniga.
- B) Haydaladigan yer maydoniga.
- C) Sug'oriladigan va lalmi yerlar maydoniga.
- D) Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar maydoniga.
- E) Ekin ekilgan yer maydoniga.

61. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish tannarxiga nimalar kiradi?

- A) Xo'jalik ichida mahsulot ishlab chiqarishga qilingan jami sarf xarajatlari
- B) Biznes rejada meyyorlar asosida mahsulot ishlab chiqarish uchun hisoblangan jami sarf xarajat
- C) Xo'jalik ichida mahsulot ishlab chiqarish va sotishga qilingan jami sarf xarajati
- D) Biznes rejada meyyorlar asosida mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun hisoblangan jami
- E) To'g'ri javob yo'q

62. Qayd qilinganlardan qaysi biri mahsulotlarni qiymatini agregat indeksi?

A) $I = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0}$

B) $I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$

C) $I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_1}$

D) $I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_1 P_0}$

E) To'g'ri javob yo'q

63. Tupdagi pishib etilgan hosil miqdorini qanday aniqlash to'g'ri bo'ladi?

- A) Tajribali agronom yoki dexqonlarni fikriga asosan.
- B) Chamalash asosida.
- C) Har joydan namuna olish asosida.
- D) Tanlama kuzatish o'tkazish asosida.
- E) Bir necha tupdagi hosilni o'lchash asosida.

65. Mehnat unumdorligini qiymat ko'rsatkichi qanday aniqlanadi?

- A) Dehqonchilik yalpi mahsuloti qiymatini ishchilarni o'rtacha soniga bo'lish orqali.
- B) Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymatini qishloq xo'jaligida band ishchilarni o'rtacha soniga bo'lish orqali.
- C) Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotini ishlangan ish kunlari soniga bo'lish orqali.
- D) Qishloq xo'jalik mahsulotini bajarilgan ish soatlariga bo'lish orqali.
- E) Xo'jalikda yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotni ishchilarni ro'yxatdagi soniga bo'lish orqali.

66. Qayd qilinganlardan qaysi biri mahsulot qiymatiga bahoni ta'sirini bildiruvchi agregat indeksi?

A) $I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$

$$B) I = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0}$$

$$C) I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_1 P_0}$$

$$D) I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_1}$$

E) To'g'ri javob yo'q

67. Qayd qilinganlardan qaysi biri mahsulot qiymatiga mahsulotni xajmini ta'sirini bildiruvchi agregat indeks?

$$A) I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$$

$$B) I = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0}$$

$$C) I = \frac{\sum P_1 Q_1}{\sum P_0 Q_1}$$

$$D) I = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_1}$$

E) To'g'ri javob yo'q

68. O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksida yer fondi necha toifaga ajratilgan?

- A) 5
- B) 7
- C) 14
- D) 8
- E) 2

69. Ekin maydonning kadastr maydoni qanday hisoblanadi?

- A) Ekin maydoni fizik miqdorini ularning hosildorligiga ko'paytirib;
- B) Ekin maydonini fizik miqdorini ularning sifat ko'rsatgichi (balli)ga ko'paytirib;
- C) Ekin maydonini fizik miqdorini ularning unumdorligiga ko'paytirib;

D) Ekin maydonlarini fizik miqdorini ularning tarkibidagi gumus miqdoriga ko'paytirib;

E) Noto'g'ri javob yo'q.

70. Yer bonitirovkasi nima?

- A) Tuproqning ishlab chiqarishga qatnashishning xolati va tabiiy belgilarning miqdoriy bahosi;
- B) Tuproq qatlamlarining xolati va tabiiy belgilarining miqdori;
- C) Tuproq tarkibini miqdoriy bahosi;
- D) Tuproqni ishlab chiqarishda qatnashish xususiyatlarining miqdoriy bahosi;
- E) Noto'g'ri javob yo'q.

71. Yerni iqtisodiy baholash uchun qanday ma'lumotlar kerak?

- A) Yerni ball darajasi.
- B) Hosildorlik darajasi.
- C) Mahsulot qiymati.
- D) Mahsulot bahosi va o'rtacha hosildorlik.
- E) Yerdan olingan mahsulot va mahsulotni joriy bahosi.

72. Haqiqiy tannarx darajasi qanday aniqlanadi?

- A) Ishlab chiqarish xarajatlarini sotilgan mahsulot hajmiga bo'lib.
- B) Ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini sotilgan mahsulot hajmiga bo'lib.
- C) Jami xarajatni kiringa olingan mahsulot miqdoriga bo'lib.
- D) Ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni sotilgan mahsulotga bo'lib.
- E) Bevosita ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot miqdoriga bo'lib.

73. Qishloq xo'jalikda sotilgan mahsulotni rentabellik darajasi qanday aniqlanadi?

- A) Yalpi foydani ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lib 100ga ko'paytirib.

- B) Mahsulot sotishdan olingan foydani mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun ketgan xarajatlarga bo'lib 100ga ko'paytiriladi.
- C) Mahsulot sotishdan olingan daromaddan ishlab chiqarish xarajatlarini ayirib ishlab chiqarish xarajatlarga bo'lib.
- D) Balans foydani ishlab chiqarish xarajatlarga bo'lib.
- E) Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan foydani ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan zararlarga bo'lib.

74. Qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini qaysi formula orqali hisoblanadi?

- A) $NC_H = \frac{q \cdot 100}{\Phi M}$
- B) $NC_H = \frac{q \cdot 100}{M}$
- C) $NC_H = \frac{q + 100}{\Phi M}$
- D) $NC_H = \frac{q \cdot 100}{\sum M}$
- E) Noto'g'ri javob yo'q.

75. Mollarning bosh soni har kuni hisobga olingan bo'lsa ularning ma'lum davrdagi o'rtacha bosh soni qanday hisoblanadi?

- A) $\bar{X} = \frac{\sum Xf}{n}$
- B) $\bar{X} = \frac{\sum X}{n}$
- C) $\bar{X} = \frac{\sum X}{\sum n}$
- D) $\bar{X} = \frac{\sum Xf}{\sum f}$
- E) Noto'g'ri javob yo'q.

76. Chorva mollaridan bola olish koeffitsienti qanday hisoblanadi?

- A) Joriy yilda tirik olingan bolalar (buzoq, qo'zi va h.q) bosh sonini yil oxiriga mavjud ona soniga bo'lib;
- B) Joriy yilda olingan bolalar (buzoq, qo'zi va h.q) bosh sonini o'rtacha ona mollar bosh soniga bo'lib;
- C) Joriy yilda tirik olingan bolalar (buzoq, qo'zi va h.q) bosh sonini yil boshidagi mavjud ona mollar bosh soniga bo'lib;
- D) Joriy yilda tirik olingan bolalar (buzoq, qo'zi va h.q) bosh sonini ona mollarni bosh soniga bo'lib;
- E) To'g'ri javob yo'q.

77. Quyidagilardan qaysi biri mahsulotni xaqiqiy tannarxiga kiritilmaydi?

- A) Mehnat xaqi bilan bog'liq xarajatlari.
- B) Urug' sarfi.
- C) Sug'urta to'lovlari.
- D) Zararkunandalarga qarshi sarflar.
- E) Umumxo'jalik xarajatlari.

78. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lmagan asosiy vositalar?

- A) Hosilga kirgan mevali daraxtlar.
- B) Uzatuvchi qurilmalar.
- C) Asbob-uskunalar.
- D) Uy-joy binolari.
- E) Yerni yaxshilash bilan bog'liq kapital sarflar.

79. Chorvachilikda ozuqadan foydalanish samaradorligi qanday aniqlanadi?

- A) Sarf bo'lgan 1 s ozuqa birligi hisobiga ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot xajmi bilan;
- B) Sarf bo'lgan 1 s ozuqa birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi bilan;

- C) Sarf bo'lgan 1 s ozuqa birligi hisobiga olingan sut miqdori bilan;
- D) Sarf bo'lgan 1 s ozuqa birligi hisobiga olingan go'sht miqdori bilan;
- E) To'g'ri javbo yo'q.

80. Yem-xashakdan foydalanish ko'rsatkichi qanday aniqlanadi?

- A) Yil davomida sarflangan yem-xashak miqdorini mollar bosh soniga bo'lib.
- B) Sarflangan yem-xashak miqdorini ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lib.
- C) Sarflangan yem-xashak miqdorini mollarning o'rtacha yillik bosh soniga bo'lib.
- D) Ishlab chiqarilgan yem-xashak miqdorini ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lib.
- E) Ishlab chiqarilgan yem-xashak miqdoriga sotib olingan yem-xashakni qo'shib, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lib.

81. Yem-xashak balansi qanday tuziladi?

- A) Mollarni norma bo'yicha yem-xashakka ehtiyoji bilan xaqiqatda mavjud bo'lgan yem-xashakni taqqoslash orqali.
- B) Mollarni yem-xashakka bo'lgan extiyoji bilan xo'jalikda mavjud bo'lgan yem-xashak miqdorini taqqoslash orqali.
- C) Mollarni yem-xashakka bo'lgan extiyoji bilan xaqiqatda mavjud bo'lgan yem-xashakni taqqoslash orqali.
- D) Mollarni ratsion orqali yem-xashakka bo'lgan extiyoji bilan xo'jalikda yil boshida mavjud bo'lgan yem-xashak miqdori ishlab chiqarish va sotib olish rejalashtirilgan yem-xashak miqdori bilan taqqoslash orqali.
- E) Xo'jalikka zarur bo'lgan yem-xashak miqdori bilan xo'jalikda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan yem-xashak miqdorini taqqoslash orqali.

82. Bir ozuqa birligi deganda nimani tushunasiz?

- A) 1 kg o'rtacha sifatli sulining to'yimligini.
- B) 1 kg bug'doyning to'yimligini.
- C) 1 l sut olish uchun zarur bo'lgan yem-xashak miqdorini.

- D) 1 kg quruq beda pichanini.
- E) Molni tirik vaznini 1kg ga oshirish uchun zarur bo'lgan yem-xashak miqdorini.

83. Fond qaytimi kleffitsienti qaysi formula orqali hisoblanadi?

- A) $K_{\phi, \kappa} = \frac{ЯМ \cdot 100}{АИФ}$;
- B) $K_{\phi, \kappa} = \frac{ЯМ}{АИФ \cdot 100}$;
- C) $K_{\phi, \kappa} = \frac{ЯМ}{АИФ}$;
- D) $K_{\phi, \kappa} = \frac{АИФ}{ЯМ}$;
- E) Noto'g'ri javob yo'q.

84. Turli markali traktorlar sonini «shartli etalon traktor» soniga qanday o'tkaziladi?

- A) Har bir markadagi traktorni sonini shartli etalon traktorga aylantirish koeffitsientiga ko'paytirib;
- B) Har bir markadagi traktorni o'rtacha yillik sonini shartli etalon traktorga aylantirish koeffitsientiga ko'paytirilib;
- C) Har bir markadagi traktorni yil boshidagi sonini shartli etalon traktor aylantirish koeffitsientiga qo'shib;
- D) Har bir markadagi traktorni yil oxiridagi sonini shartli etalon traktor aylantirish koeffitsientiga qo'shib;
- E) Noto'g'ri javob yo'q.

85. Mollarni o'rtacha mahsuldorligi qanday aniqlanadi?

- A) Ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotni mollarni yil boshidagi bosh soniga bo'lish orqali.
- B) Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini mollarning o'rtacha yillik bosh soniga bo'lish orqali.

- C) Mahsulot miqdorini sotish bahosida ko'paytirib mollarni yil oxiridagi bosh soniga bo'lish orqali.
- D) Sotilgan chorvachilik mahsuloti qiymatini mollarni o'rtacha yillik bosh soniga bo'lish orqali.
- E) To'g'ri javob yo'q.

86. Asosiy vositalarni yillik eskirish qiymati qanday aniqlanadi?

- A) Asosiy vositalarni yil oxiridagi qiymatini ularni xizmat muddatiga bo'lish orqali.
- B) Asosiy vositalarni o'rtacha yillik qiymatini ularni dastlabki qiymatiga bo'lish orqali.
- C) Asosiy vositalarni o'rtacha yillik qiymatini ularni xizmat muddatiga yoki bajarishi ko'zda tutilgan ish xajmiga bo'lish orqali.
- D) Asosiy vositalarni yil oxiridagi qiymatini ularni bajarilishi lozim bo'lgan ish xajmiga bo'lish orqali.
- E) Asosiy vositalarni yil eskirish qiymatini ularni dastlabki qiymatiga bo'lib 100ga ko'paytirilib aniqlanadi.

87. Mehnat unumdorligini umumiy qiymat indeksi qaysi formula orqali hisoblanadi?

- A) $I = \frac{\sum Q_1 P_1}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_0 P_0}{\sum T_1}$
- B) $I = \frac{\sum Q_1 P_0}{\sum T_0} : \frac{\sum Q_0 P_0}{\sum T_0}$
- C) $I = \frac{\sum Q P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_1 P_0}{\sum T_0}$
- D) $I = \frac{\sum Q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_0 P_0}{\sum T_0}$
- E) $I = \frac{\sum Q_0 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum Q_1 P_1}{\sum T_0}$

88. Paxta hosildorligini individual indeksi qanday aniqlanadi?

- A) Reja ko'rsatkichini haqiqiy ko'rsatkichga nisbati bilan
- B) O'tgan yilgi ko'rsatkichni joriy yil ko'rsatkichgi nisbati bilan
- C) Joriy yil ko'rsatkichini o'tgan yil ko'rsatkichiga nisbati bilan
- D) Chamalangan ko'rsatkichni haqiqiy ko'rsatkichga nisbati bilan
- E) To'g'ri javob yo'q.

89. Qishloq xo'jaligini yalpi foydasini qiymati qaysi formula bilan aniqlanadi?

- A) $YAF = YAIM - MX - ICHIS$
- V) $YAF = YAIM - A$
- C) $YAF = YAIM + MX - ICHIS$
- D) $YAF = YAIM - MX + ICHIS$
- E) Noto'g'ri javob yo'q

90. Xo'jalikni paxta maydonidan yig'ib olingan hosildorlikni o'rtacha miqdori qaysi formula orqali hisoblanadi?

- A) $\bar{X}_{yp} = \frac{\sum M_x X_x}{\sum M_x}$
- B) $\bar{X}_{yp} = \frac{\sum M_p X_p}{\sum X_p}$
- C) $\bar{X}_{yp} = \frac{\sum M_x X_x}{\sum M_p X_p}$
- D) $\bar{X}_{yp} = \frac{\sum M_x}{\sum X_x}$
- E) $\bar{X}_{yp} = \frac{\sum X_x}{\sum M_x}$

91. Yillar davomida paxta hosildorligi darajasiga ta'sir etuvchi omillarni yo'nalishi va ta'sir kuchini qaysi statistik usulda o'rganiladi?

- A) Parallel qatorlar

- B) Agregat indekslar
- C) Korrelyasion regression tahlil
- D) Tanlama ko'zatiish
- E) To'g'ri javob yo'q.

92. Fermer xo'jaligida paxta, bug'doy va karam ekiladi. Xo'jalikni yalpi ishlab chiqargan maxsulotini indeksini qaysi usulda hisoblash mumkin?

- A) Alohida indekslar
- B) Dispyersion tahlil
- C) Umumiy indekslar
- D) Analitik guruhlash
- E) To'g'ri javob yo'q.

93. Chorvachilik statistikasida mollar qaysi ko'rsatkichlar asosida guruhlarga bo'linadi?

- A) Nasli bo'yicha
- B) YOshi va jinsi bo'yicha
- C) Vazni bo'yicha
- D) Turlari bo'yicha
- E) To'g'ri javob yo'q.

94. Chorvachilik statistikasida qoramollar xo'jalikda foydalanishiga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?

- A) Boquvdagi mollar
- B) Mahsuldor yosh mollar
- C) Mahsuldor va ish xayvonlari
- D) Sigirlar
- E) Funajinlar

95. Chorvachilik statistikasida dinamikada chorva mollarini bosh soni o'rtacha yillik o'sishi qaysi formula orqali hisoblanadi?

- A) O'rtacha arifmetik
- B) O'rtacha xranologik
- C) O'rtacha garmonik
- D) O'rtacha geometrik
- E) O'rtacha kvadratik

96. Chorva mollarini o'stirish natijasida olinadigan maxsulotlarga quyidagilarni qaysi biri ta'lukli?

- A) Mollardan olingan tirik vazndagi nasil, yosh va boquvdagi mollarning tirik vaznini o'sishi
- B) Sog'in sigirlardan sog'ib olingan sut miqdori
- C) Mollarni suyish natijasida olingan maxsulotlar
- D) Mollarni tirik vaznida sotish
- E) To'g'ri javob yo'q.

97. Chorvachilik statistikasida poda xarakati deganda nima tushaniladi?

- A) Ma'lum davrida mollarning ko'payishini
- B) Ma'lum davrda mollarning kamayishi
- C) Ma'lum davrida mollarning bosh soni va tarkibini o'zgarishi
- D) Ma'lum davrida mollarning guruhlarni o'zgarishi
- E) To'g'ri javob yo'q.

98. Xo'jalikni xisobotida o'tgan yilida har oyning birinchi sanasiga qoramollar bosh soni byerilgan. Qoramollarning o'rtacha bosh sonini qaysi formula orqali hisoblanadi?

- A) O'rtacha arifmetik
- B) O'rtacha xranologik
- C) O'rtacha garmonik

- D) O'rtacha geometrik
- E) O'rtacha kvadratik

99. Chorvachilik statistikasida sutning sifatini kanday aniqlanadi?

- A) Sutning rangiga qarab
- B) Sutning tozaligiga qarab.
- C) Sutdagi yog miqdoriga qarab
- D) Sutni quyuklik darajasiga qarab
- E) Tg'ri javob yo'q.

100. Chorvachilikda etishtirilgan maxsulotlar kanday usulda xisobga olinadi?

- A) Indeks usulida
- B) Qiymat va tirik vazn xisobida
- C) Statistik kuzatish asosida
- D) Tanlanma usulda
- E) To'g'ri javob yo'q.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Rangaswamy, R. Specification of a Textbook of Agricultural Statistics (English) 2nd Edition. // Indian, 2013 yar.
2. Agriculture, forestry and fishery statistics — 2014 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015. Marcel Jortay Director, Sectoral and Regional Statistics.
3. Mamatqulov B.X. Qishloq xo'jaligi statistikasi fanidan amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish uchun o'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007. – 176 bet.
4. Abduraxmonov M.A. Qishloq xo'jaligi statistikasi. O'quv qo'llanma. – T.: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004. – 97 bet.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2018. - 46 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 29.12.2018 yil, № 271-272 (7229-7230).
3. O'zbekiston Respublikasini "Davlat Statistikasi to'g'risida"i qonuni. 2002 yil 12-dekabr №441-II // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar to'plami, 2002, №24, 26-31 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 22 yanvardagi «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida»gi PF-5308-son Farmoni
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 11 apreldagi «Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini yanada qisqartirish va soddalashtirish, shuningdek, biznes yuritish shart-sharoitlarini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5409-son Farmoni
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida»gi PQ-4086-son qarori
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni
8. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
9. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : O'zbekiston, 2016. - 56 b.

10. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 48 b

11. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 488 b.

12. Qudratov T., Dehqonov S. Qishloq xo'jaligi statistikasi.-T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi",-2004 y. -232 b

13. Nabiyev X., Ayubjonov A.H., Sayfullaev S.N. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 324 bet.

14. Soatov N.M., Nabiev X., Nabiev D., Tillaxo'jaeva G.N. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.

15. Soatov N.M. Statistika. Darslik. – T.: Abu Ali ibn Sino, 2003. – 743 bet.

16. Зинченко А.П. Сельскохозяйственные предприятия: Экономико-статистический анализ. – М.: ФиС, 2002.

Internet saytlari

1. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.
2. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
3. www.soliq.uz – O'zbekiston Respublikasi Soliq Qo'mitasi sayti.
4. www.mf.uz – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
5. www.norma.uz – Elektron huquqiy sayti.
6. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi rasmiy sayti.

MUNDARIJA

Kirish.....	3-5
1-bob. "QISHLOQ XO'JALIGI STATISTIKASI" FANING PREDMETI VA USLUBI.....	6-33
1.1. Qishloq xo'jaligi tarmog'i – statistikani o'rganish obyekti ekanligi.....	6-12
1.2. Xalqaro tasniflashlar asosida respublikamiz qishloq xo'jaligi faoliyati tuzilmasining tashkil etilishini statistik o'rganish.....	12-20
1.3. Qishloq xo'jaligi statistikasi predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari.....	20-21
1.4. Qishloq xo'jaligi statistikasi ko'rsatkichlari tizimi.....	21-25
1.5. Qishloq xo'jaligi statistikasi fanining uslubiyati, uning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi.....	25-32
Qisqacha xulosalar.....	32
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	33
2-bob. QISHLOQ XO'JALIGI YERLARI STATISTIKASI.....	34-50
2.1. Yer – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish vositasi va uni statistik o'rganishning ahamiyati.....	34-38
2.2. Yer fondi tushunchasi va tasniflari hamda undan foydalanish yo'nalishlari..	38-41
2.3. Qishloq xo'jaligi yerlari tarkibi ko'rsatkichlar.....	41-45
2.4. Qishloq xo'jaligi sug'orma yerlari va ularni statistik o'rganish zarurligi.....	45-46
2.5. Sug'orma yerlar balansi.....	46-49
Qisqacha xulosalar.....	48
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	48-49
3-bob. QISHLOQ XO'JALIGI ASOSIY FONDLARI STATISTIKASI.....	50-61
3.1. Qishloq xo'jaligining asosiy fondlari va ularni statistik o'rganishning ahamiyati.....	51-52
3.2. Asosiy fondlarni baholash turlari va ularni qayta baholash usullari.....	51-54
3.3. Asosiy fondlarni eskirishi va amortizatsiyasi ko'rsatkichlari hamda hisoblash usullari.....	54-56
3.4. Asosiy fondlarni to'la va qoldiq qiymatlari bo'yicha balanslari.....	56-57
3.5. Asosiy fondlarni holati, harakati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	57-58
3.6. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshishi hisobiga to'g'ri kelgan mahsulot qo'shimcha o'sishining indeks tahlili.....	58-59
Qisqacha xulosalar.....	59
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	61
4-bob. QISHLOQ XO'JALIGI TEXNIKASI STATISTIKASI.....	62-75
4.1. Qishloq xo'jaligi texnikasi – ishlab chiqarish vositasi va uni statistik o'rganishning ahamiyati.....	62
4.2. Qishloq xo'jaligi texnikasining tasniflari va uning tarkibi ko'rsatkichlari....	62-66
4.3. Qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish ko'rsatkichlari.....	67-70
4.4. Qishloq xo'jaligi energetik vositalari, ularni tasniflash va ko'rsatkichlari....	70-72
4.5. Qishloq xo'jaligi ishlarini mexanizatsiyalashtirish ko'rsatkichlari.....	73-73
Qisqacha xulosalar.....	73
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	73-74
5-bob. QISHLOQ XO'JALIGI AYLANMA FONDLARI STATISTIKASI.....	75-80
5.1. Qishloq xo'jaligining aylanma fondlari va ularni statistik o'rganishning ahamiyati.....	75
5.2. Aylanma fondlarni natural-ashyoviy tarkibi bo'yicha tasnifi va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	75-78
5.3. Aylanma fondlardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari.....	78-79

	Qisqacha xulosalar.....	79
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	79-80
6-bob.	QISHLOQ XO'JALIGI MEHNAT RESURLARI STATISTIKASI....	80-91
6.1.	Qishloq xo'jaligining mehnat resurslari va uni statistik o'rganishning ahamiyati.....	80-81
6.2.	Qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslari ko'rsatkichlari.....	81-82
6.3.	Qishloq xo'jaligi tarmog'ida ish vaqti balanslari va undan foydalanish ko'rsatkichlari.....	82-83
6.4.	Mehnat unumdorligi darajasini statistik o'lchash usullari.....	83-85
6.5.	Mehnat unumdorligi darajasini oshishida ish vaqtdan foydalanish ta'sirining indeks tahlili.....	85-90
	Qisqacha xulosalar.....	90
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	91
7-bob.	DEHQONCHILIK STATISTIKASI.....	92-120
7.1.	Dehqonchilik – qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i va uni statistik o'rganishning ahamiyati.....	92
7.2.	Ekin maydoni tushunchasi va ekin maydoni toifalar.....	92-98
7.3.	Ko'p yillik ekin tushunchasi hamda ularning turlari va navlari bo'yicha tasniflari.....	94-102
7.4.	Ekin maydonlari va ko'p yillik ekinlarning statistik tahlili.....	102-101
7.5.	Dehqonchilikda agrotexnika chora-tadbirlari va uning ko'rsatkichlari.....	101-105
7.6.	Qishloq xo'jaligi ekinlari yalpi hosili va hosildorligi ko'rsatkichlari.....	107-110
7.7.	Qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi dinamikasining indeks tahlili.....	110-112
7.8.	Dehqonchilik mahsulotlarini yo'qolishi va uni statistik baholash.....	112-113
	Qisqacha xulosalar.....	113
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	114
8-bob.	CHORVACHILIK STATISTIKASI.....	115-135
8.1.	Chorvachilik – qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i va uni statistik o'rganishning ahamiyati.....	115-116
8.2.	Chorvachilik mollarini tasniflari va ularning tarkibiy ko'rsatkichlari hamda chorva moli bosh soni ko'rsatkichlari.....	116-120
8.3.	Chorvachilikda zootexnika chora-tadbirlari va uning ko'rsatkichlari.....	120-121
8.4.	Chorvachilik mahsuloti tushunchasi, uning sifati ko'rsatkichlari va uni statistik baholash.....	121-127
8.5.	Chorvachilik mahsuloti va mahsuldorligining statistik tahlili.....	127-131
8.6.	Yem-xashak bazasi statistikasi.....	131-133
	Qisqacha xulosalar.....	134
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	135
9-bob.	FERMER XO'JALIKLARI STATISTIKASI.....	136-180
9.1.	Fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni statistik o'rganish.....	136-142
9.2.	Fermer xo'jaliklari faoliyatini statistik o'rganish uchun tanlama kuzatishni tashkil etishning zarurligi.....	142-144
9.3.	Dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida fermer xo'jaliklari reprezentativ tanlamasini shakllantirish yo'llari.....	144-146
9.4.	Fermer xo'jaliklari soni va ularga birlashtirilgan yer maydonlari ko'rsatkichlari.....	146-147
9.5.	Fermer xo'jaliklari ixtisoslashishini statistik baholash.....	147-163
9.6.	Fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi va tarkibi ko'rsatkichlari.....	163-167

9.7.	Fermer xo'jaliklarining daromadlari bo'yicha tabaqalanishi va uni statistik o'rganish usullari.....	167-169
9.8.	Fermer xo'jaliklari rivojlanish dinamikasini statistik tahlil qilish.....	169-174
	Qisqacha xulosalar.....	174
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	174
10-bob.	QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI VA MOLIVAVIY NATIJALARI STATISTIKASI.....	175-195
10.1.	Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish xarajatlari va uni statistik o'rganishning ahamiyati.....	175-177
10.2.	Mahsulot tannarxi tushunchasi, uni kalkulyasiya moddalari va xarajat unsurlari bo'yicha guruhlash.....	177
10.3.	Mahsulot tannarxi o'rtacha darajasi va dinamikasining statistik ko'rsatkichlari.....	177-182
10.4.	Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish moliyaviy natijalarini statistik o'rganishning ahamiyati va zarurligi.....	182-183
10.5.	Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ni sotishdan olingan foydani o'zgarishiga omillar ta'sirini statistik tahlili.....	183-186
10.6.	Mahsulot rentabellik ko'rsatkichlari va ularni dinamikasiga omillar ta'sirini indeks tahlili.....	186-187
	Qisqacha xulosalar.....	187
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	188
	Asosiy tayanch iboralar lug'ati.....	189-195
	Fan bo'yicha testlar.....	196-224
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	225-226

СОДЕРЖАНИЕ

Ввод.....		3-5
Глава 1. ПРЕДМЕТ “СТАТИСТИКА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА” И ЕГО МЕТОДЫ.....		6-33
1.1.	Отрасль сельского хозяйства как объект изучения статистической науки	6-12
1.2.	Статистическое изучение организации структуры деятельности сельского хозяйства республики на основе международной классификации	12-20
1.3.	Предмет статистики сельского хозяйства и его особенности.....	20-21
1.4.	Система показателей статистики сельского хозяйства.....	21-25
1.5.	Методы предмета “Статистика сельского хозяйства” и его связь с другими предметами.....	25-32
1.6.	Краткие выводы	32
1.7.	Вопросы для контроля и обсуждений	33
Глава 2. СТАТИСТИКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ.....		34-50
2.1.	Земля как средство производства сельскохозяйственной продукции и значение его статистического исследования.....	34-38
2.2.	Понятие “земельный фонд”, его классификация и пути его использования.....	38-41
2.3.	Показатели состава сельскохозяйственных земель.....	41-45
2.4.	Поливные сельскохозяйственные земли и необходимость их статистического изучения.....	45-46
2.5.	Баланс поливных земель.....	46-49
2.6.	Краткие выводы.....	48
2.7.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	48-49
Глава 3. СТАТИСТИКА ОСНОВНЫХ ФОНДОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....		50-61
3.1.	Основные фонды сельского хозяйства и значение их статистического исследования.....	51-52
3.2.	Виды оценок основных фондов и методы их переоценки.....	51-54
3.3.	Старение основных фондов, амортизационные показатели и методы учета.....	54-56
3.4.	Баланс по полной и остаточной стоимости основных фондов.....	56-57
3.5.	Состояние, движение основных фондов и показатели их использования.....	57-58
3.6.	Анализ индекса дополнительного роста продукции соответствующего увеличению эффективности использования основных фондов.....	58-59
3.7.	Краткие выводы.....	59
3.8.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	61
Глава 4. СТАТИСТИКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТЕХНИКИ.....		62-75
4.1.	Сельскохозяйственная техника как средство производства и значение его статистического изучения.....	62
4.2.	Классификация сельскохозяйственной техники и его структурные показатели.....	62-66
4.3.	Показатели использования сельскохозяйственной техники.....	67-70
4.4.	Энергетические средства сельского хозяйства, их классификация и показатели.....	70-72

4.5.	Показатели механизации сельскохозяйственных работ.....	73-73
4.6.	Краткие выводы.....	73
4.7.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	73-74
Глава 5. СТАТИСТИКА ОБОРОТНЫХ ФОНДОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....		75-80
5.1.	Статистика оборотных фондов сельского хозяйства и значение их статистического исследования.....	75
5.2.	Классификация оборотных фондов по натурально-сырьевому составу и показатели их использования.....	75-78
5.3.	Показатели эффективности использования оборотных фондов.....	78-79
5.4.	Краткие выводы.....	79
5.5.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	79-80
Глава 6. СТАТИСТИКА ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....		80-91
6.1.	Трудовые ресурсы сельского хозяйства и значение их статистического исследования.....	80-81
6.2.	Показатели трудовых ресурсов занятых в сельском хозяйстве.....	81-82
6.3.	Баланс рабочего времени в сельскохозяйственной отрасли и показатели их использования.....	82-83
6.4.	Методы статистического измерения уровня эффективности труда.....	83-85
6.5.	Анализ индекса влияния использования рабочего времени при повышении уровня эффективности труда.....	85-90
6.6.	Краткие выводы.....	90
6.7.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	91
Глава 7. СТАТИСТИКА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ.....		92-120
7.1.	Земледелие - важная отрасль сельского хозяйства и значение его статистического исследования.....	92
7.2.	Понятие “посевная площадь” и категории посевных площадей.....	92-98
7.3.	Понятие “многолетняя посевная культура”, классификация по видам и сортам.....	94-102
7.4.	Статистический анализ посевных площадей и многолетних посевов.....	102-101
7.5.	Агротехнические мероприятия в земледелии его показатели.....	101-105
7.6.	Показатели валового урожая и урожайности сельскохозяйственных посевов.....	107-110
7.7.	Анализ индекса динамики урожайности сельскохозяйственных посевов.....	110-112
7.8.	Потеря сельскохозяйственной продукции и ее статистическая оценка.....	112-113
7.9.	Краткие выводы.....	113
7.10.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	114
Глава 8. СТАТИСТИКА ЖИВОТНОВОДСТВА.....		115-135
8.1.	Животноводство - важная отрасль сельского хозяйства и значение его статистического исследования.....	115-116
8.2.	Классификация скота в животноводстве, его структурные показатели , а также показатели голов скота в животноводстве.....	116-120
8.3.	Зоотехнические мероприятия в животноводстве и их показатели.....	120-121
8.4.	Понятие «продукция животноводства» ее качественные показатели и статистический анализ.....	121-127
8.5.	Продукция животноводства и статистический анализ продуктивности.....	127-131
8.6.	Статистика кормовой базы.....	131-133

8.7.	Краткие выводы.....	134
8.8.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	135
Глава 9.	СТАТИСТИКА ФЕРМЕРСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....	136-180
9.1.	Статистическое исследование производства сельскохозяйственной продукции в фермерских хозяйствах.....	136-142
9.2.	Необходимость выборочного наблюдения для статистического исследования деятельности фермерского хозяйства.....	142-144
9.3.	Пути формирования репрезентативного выбора фермерских хозяйств в земледельческой и животноводческой отраслях.....	144-146
9.4.	Показатели количества фермерских хозяйств и земельных площадей, прикрепленных к ним.....	146-147
9.5.	Статистическая оценка специализации фермерских хозяйств.....	147-163
9.6.	Показатели объема и состава производства сельскохозяйственной продукции в фермерских хозяйствах.....	163-167
9.7.	Расслоение фермерских хозяйств по доходам и статистические методы его исследования.....	167-169
9.8.	Статистический анализ динамики развития фермерских хозяйств.....	169-174
9.9.	Краткие выводы.....	174
9.10.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	174
Глава 10.	СТАТИСТИКА ЗАТРАТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА И ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ.....	175-195
10.1.	Производственные затраты сельского хозяйства и значение их статистического исследования.....	175-177
10.2.	Понятие "себестоимость продукции", группировка его по статьям калькуляции и элементам расходов.....	177
10.3.	Статистические показатели среднего уровня и динамики себестоимости продукции.....	177-182
10.4.	Значение и необходимость статистического исследования финансовых результатов сельскохозяйственного производства.....	182-183
10.5.	Статистический анализ влияния факторов на изменение полученной выручки от продажи товара (работ, услуг).....	183-186
10.6.	Показатели рентабельности продукции и индексный анализ влияния факторов на их динамику.....	186-187
10.7.	Краткие выводы.....	187
10.8.	Вопросы для контроля и обсуждений.....	188
Основные понятия и определения.....		189-195
Тесты по предметам.....		196-224
Список использованной литературы.....		225-226

Contents

Introduction		3-5
Section 1.	THE METHOD AND SUBJECT OF "SCIENCE OF AGRICULTURAL STATISTICS".....	6-33
1.1.	The agricultural sector – the object of statistic study.....	6-12
1.2.	Studying the structure of agricultural sphere of Uzbekistan on the base of international context.....	12-21
1.3.	The subject of agricultural statistics and its specific features.....	21-23
1.4.	Indications of statistics of agriculture.....	23-27
1.5.	The methods of statistics of agriculture, the relationship with other sciences.....	27-33
1.6.	Brief conclusions.....	33
1.7.	Control and discussion questions.....	33
Section 2.	THE STATISTICS OF AGRICULTURAL LAND.....	34-50
2.1.	The land- the instrument of producing agricultural products and the importance of studying it.....	34-38
2.2.	The reserve of land and its definitions, the methods of using it effectively.....	38-41
2.3.	The indications of structure of agricultural lands.....	41-45
2.4.	Irrigated agricultural lands and the importance of studying them.....	45-46
2.5.	The balans of irrigated lands.....	46-49
2.6.	Brief conclusions.....	49
2.7.	Control and discussion questions.....	49-50
Section 3.	STATISTICS OF BASIC FUNDS OF AGRICULTURE...	51-61
3.1.	Statistics of basic funds of agriculture and the importance of studying them.....	51-52
3.2.	The methods of costing basic funds and the ways of recosting them.....	52-55
3.3.	The indication of amortization and becoming obsolete of basic funds, the methods of calculating it.....	55-56
3.4.	The total and remnant value of basic funds.....	56-58
3.5.	The state and motion of basic funds and the index of using them.....	58-59
3.6.	The analysis of proportion for additional growth in production with the efficiency on the usage of basic funds.....	59-60
3.7.	Brief conclusions.....	60
3.8.	Control and discussion questions.....	61
Section 4.	THE STATISTICS OF AGRICULTURAL TECHNICS.....	62-75
4.1.	Agricultural technics- the means of production and the importance of studying them.....	62
4.2.	The characterization of agricultural technics and the index of their composition.....	62-66
4.3.	The indication of the level of usage of agricultural technics.....	67-71
4.4.	The instruments of energetic vehicles of agricultural technics, the definition and indication of them.....	71-72
4.5.	The index of mechanization of the works in agriculture.....	73-74
4.6.	Brief conclusions.....	74
4.7.	Control and discussion questions.....	74-75

Section 5.	THE STATISTICS OF CIRCULAR FUNDS OF AGRICULTURE.....	76-81
5.1.	Circular funds of agriculture and the importance of studying them.....	76
5.2.	The composition of circular funds and the index of using them..	76-79
5.3.	The indication of using circular funds efficiently.....	79-80
5.4.	Brief conclusions.....	80
5.5.	Control and discussion questions.....	80-81
Section 6.	THE STATISTICS OF LABOUR RECOURCE IN AGRICULTURE.....	82-94
6.1.	Labour recourse in agriculture and the importance of studying them.....	82
6.2.	The index of labour recourse in agriculture.....	83-84
6.3.	Balance of working hours in agriculture and index of using it effectively.....	84-85
6.4.	The methods of measuring the productivity of labours.....	85-88
6.5.	The indication of effects of working hours on labour productivity.....	88-92
6.6.	Brief conclusions.....	93
6.7.	Control and discussion questions.....	93-94
Section 7.	THE STATISTICS OF FARMING.....	95-120
7.1.	Farming- important field of agriculture, and the importance of studying...	95-96
7.2.	The conception of planting area and its categories.....	96-98
7.3.	The notion of plants of many years, the kinds and sorts of them.	98
7.4.	Analysis of statistics of Planting areas and plants of many years.....	98-101
7.5.	The action of agrotechnics in farming and the index of it.....	101-105
7.6.	The gross harvest in agricultural plants and their productivity index.....	105-106
7.7.	The analysis of index in dynamics of agricultural productivity...	106-117
7.8.	The loss of agricultural products and evaluating them statistically.....	117-119
7.9.	Brief conclusions	119
7.10.	Control and discussion questions	119-120
Section 8.	THE STATISTICS OF CATTLE-RISING.....	121-139
8.1.	LiveWorks - Live Outsiders Selkogo Hozyaystva and Calligraph.....	121-123
8.2.	Classification of Scotts in Livestock, Ego Structure Purification, and Proposal Purpose.....	123-124
8.3.	Zootechnical meroprics in Livestock and ix.....	124-125
8.4.	The concept of "livestock production", its qualitative indicators and statistical analysis	125-127
8.5.	Livestock Products and Statistical Productivity Analysis	127-132
8.6.	Feed base statistics	132-138
8.7.	Brief conclusions.....	138
8.8.	Control and discussion questions.....	138-139
Section 9.	FARMER ECONOMY STATISTICS.....	140-182
9.1.	Statistical study of agricultural production in farms	140-149
9.2.	The need for sample observation for a statistical study of the activities of the farm	149-151
9.3.	Ways of forming a representative choice of farms in the agricultural and livestock sectors	151-153

9.4.	Indicators of the number of farms and land acreage attached to them	153-154
9.5.	Statistical assessment of the specialization of farms	154-170
9.6.	Indicators of the volume and composition of agricultural production in farms	170-175
9.7.	Stratification of farms by income and statistical methods for its study	175-176
9.8.	Statistical analysis of the dynamics of the development of farms	176-181
9.9.	Brief conclusions.....	181
9.10.	Control and discussion questions.....	181-182
Section 10.	THE COST OF PRODUCTION OF AGRICULTURAL PRODUCTION AND THE FINANCIAL OUTCOME OF IT.....	183-197
10.1.	The cost of production of agricultural production and the importance of studying them.....	183-185
10.2.	The cost price, the type of calculation it, and dividing them into groups.....	185-186
10.3.	The level of the mean of cost price and its dynamic statistical index.....	186-190
10.4.	The importance of analyzing the financial outcomes of agricultural production.....	190-191
10.5.	Analysis the effects of factors on the change in the profit made by selling the products (work, service).....	191-194
10.6.	The index of flexibility of products and the analysis of factor effects on their dynamics.....	194-196
10.7.	Brief conclusions.....	196
10.8.	Control and discussion questions.....	196-197
The main pneumonia and impedeleniya.....		189-195
Testy Po Prediction.....		196-224
List of used literature.....		225-226